

I N N E H Å L L

2004:I

- 1 Redaktören har ordet

Uppsatser

- 3 *Rolf Hugoson*, 1848: Den internationella politikens enastående år, speglad i samtida italiensk press (Summary: 1848: The *annus mirabilis* of International Politics, as Mirrored in the Contemporary Italian Press p 22)
- 23 *Ulf Jonsson*, Mat och identitet? Livsmedel och livsmedelskonsumtion. Internationella livsmedelsregimer och nationella/regionala reaktioner (Summary: Food and Identity? Foodstuffs and Consumption. International Agro-food Regimes and National/Regional Responses p 46)

Översikter

- 49 *Yvonne Maria Werner*, Folklig tro och kyrkopolitik i konfessionalismens era
- 61 *Johan Östling*, Historie- och minneskultur i det återförenade Tyskland

Litteratur

- 71 Den erövrade provinsens möte med den svenska centralmakten efter Roskildefreden
Karl Bergman, *Makt, möten, gränser*, anm av fakultetsopponent Pär Frohnert
- 80 Kungsord i elfte timmen
Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen*, anm av fakultetsopponent Jakob Christensson
- 89 Näringsfriheten – innovation eller bekräftelse av praxis?
Erik Lindberg, *Borgerskap och burskap*, anm av fakultetsopponent Bertil Andersson
- 94 En milepæl i svensk miljöhistorie
Per Eliasson, *Skog, makt och människor*, anm av fakultetsopponent Bo Fritzboeger

- 99 Akademiska intriger
Håkan Gunneriusson, *Det historiska fältet*, anm av fakultetsopponent Frank Meyer
- 109 Konstmarknaden och staten
Martin Gustavsson, *Makt och konstsmak*, anm av fakultetsopponent Donald Broady
- 114 "Nu är dina dagar räknade, forsjävel"
Erik Törnlund, *"Flottningen dör aldrig"*, anm av fakultetsopponent Maths Isacson
- 121 DDR:s strävan efter legitimitet och erkännande
Andreas Linderöth, *Kampen för erkännande*, anm av fakultetsopponent Michael F Scholz
- 127 Har fackförbunden bromsat tillväxten?
Carina Gråbacke, *Möten med marknaden*, anm av fakultetsopponent Jonas Olofsson

Kortare recensioner

- 135 Jakob Christensson, *Landskapet i våra hjärtan*, anm av Samuel Edquist
- 136 Ulrik Langen (red), *Ritualernes magt*, anm av Malin Grundberg
- 138 Arne Søby Christensen, *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths*, anm av Dick Harrison
- 140 Mats G Larsson, *Götarnas riken*, anm av Lars Hermanson
- 142 Bjørn Bandlien, *Å finne den rette*, anm av Lars Hermanson
- 144 Lotten Gustafsson, *Den förtrollade zonen*, anm av Dick Harrison
- 146 Bent Christensen m fl (red), *Esrums Klosters Brevbog I-II* och Michael H Gelting (red), *Roskildekrøniken*, anm av Dick Harrison
- 148 Eija Lähteenmäki, *Ruotsin suomalaismetsien synty*, anm av Marko Lamberg
- 150 Bruce L Mouser (ed), *A Slaving Voyage to Africa and Jamaica*, anm av Dick Harrison
- 151 Heide W Whelan, *Adapting to Modernity*, anm av Johan Eellend
- 153 Yvonne Maria Werner, *Kvinnlig motkultur och katolsk mission*, anm av Dick Harrison
- 155 Erik Blix (red), *Humor*, anm av Lena Nilsson
- 157 Carin Bergström, *Skolmostrar och läsmästare*, anm av Daniel Lindmark
- 159 Anders Mattsson, *Sveriges äldsta affärsbank*, anm av Tom Petersson
- 161 Peder Anker, *Imperial Ecology*, anm av Sofia Åkerberg

- 163 Margaret MacMillan, *Peacemakers*, anm av Sverker Oredsson
- 165 Ahmed Rashid, *Jihad*, anm av Susanna Hedenborg
- 167 Helena Bergman & Peter Johansson (red), *Familjeangelägenheter*, anm av Per Simonsson
- 168 Peter Longerich, *Politik der Vernichtung*, anm av Pär Frohnert

Meddelanden

- 171 Anne-Li Lindgren, Judith Areschoug, Thomas Dahl, Jonas Qvarsebo Cecilia Lindgren, Eva Gullberg, Thom Axelsson & Bengt Sandin, "Childhood and the State – the State of Childhood"
- 179 Litteratur inkommen till redaktionen
- 182 Medverkande i detta häfte

Redaktören har ordet

Vad har händelserna i Italien och den italienska pressens skrivelser revolutionsåret 1848 gemensamt med dagens livsmedelsregimer och nischproduktion av olika typer av livsmedel? Frågan kan förefalla befängd. Den som läser de båda artiklarna i detta häfte – Umeåstatsvetaren Rolf Hugosons ”1848: Den internationella politikens enastående år, speglad i samtida italiensk press” och Stockholmsekonohistorikern Leif Jonssons ”Mat och identitet? Livsmedel och livsmedelskonsumtion. Internationella livsmedelsregimer och regionala/nationella reaktioner” – torde emellertid kunna se ett samband. Hugoson argumenterar för att ett nytt ”tankemaskineri” installerades revolutionsåret 1848. Föreställningen om diplomatin som kungarnas privilegium utmanades av en ny nationell opinion med allt starkare folkliga inslag, som förfäktade idén om en verkligt internationell politik där mellanfolkliga allianser spelade en väsentlig roll. Det nationella länkades således på ett nytt sätt till det internationella. Förhållandet mellan det nationella och det internationella står också i fokus i Jonssons bidrag. Han nyanserar bilden av en alltmer likriktad global livsmedelsmarknad – ”McDonaldiseringen” av världen – och visar bland annat att regionala och nationella särdrag vad livsmedelskonsumtionen angår fortlever. Vidare diskuterar han hur föreställningar om nationella och regionala identiteter präglar nischproduktionen av livsmedel: I Frankrike är det kultur och ursprungsmärkning som gäller medan det i Sverige är natur och ekologiskt framställda livsmedel som står i fokus. Med rätt eller orätt brukar det ju hävdas att den svenska nationalismen är mycket mera fokuserad på naturen än annan nationalism medan den franska brukar påstås betona kulturen och fransmännens civilisatoriska uppgift.

Champagne, Roquefort och andra platser med gastronomisk anknytning torde vara centrala för den franska nationens minnesgemenskap. Om den tyska historie- och minneskulturen skriver Lundahistorikern Johan Östling i en av två översiktsartiklar i föreliggande häfte, där han bland annat presenterar och diskuterar det synnerligen omfattande och innehållsrika arbetet *Deutsche Erinnerungsorte*. I den andra översikten tar en annan historiker från Lund, Yvonne Maria Werner, sig an ett antal nya studier, som på olika sätt behandlar religionens roll i samhället, i synnerhet förhållandet mellan folkliga föreställningar och kyrklig och statlig doktrin och politik.

Häftet innehåller ett ovanligt stort antal opponentrecensioner och det

kommer inom kort att bli än mera av den varan. *Historisk tidskrift* har nämligen äntligen fått medel för att kunna ge ut ett separat nummer, enbart innehållande opponenter recensioner av avhandlingar. Det kommer förhoppningsvis att innebära att vi kommer ifatt med publiceringen av avhandlingsanmälningarna. Häftet kommer att ges ut till sommaren. De som under åren 2002 och 2003 opponerat på svenska avhandlingar i historia och ekonomisk historia och ännu inte inkommit med sina recensioner till *Historisk tidskrift* ombedes skicka in anmälningarna omgående.

Som vanligt bjuds även kortrecensioner, denna gång fler än vanligt. I och med att vi nu förhoppningsvis lyckats lösa problemet med eftersläpningen vad opponenter recensionerna angår kommer vi framgent att kunna publicera fler kortrecensioner per nummer än vi hittills gjort. Det innebär i sin tur att vi kommer att behöva nya recensenter, gärna kvinnliga sådana, och att de trogna anmälarna bör bli ännu flitigare. Häftet avslutas med en rapport från konferensen "Childhood and the State – The State of Childhood", författad av Anne-Li Lindgren, Judith Areschoug, Thomas Dahl, Jonas Qvarsebo, Cecilia Lindgren, Eva Gullberg, Thom Axelsson och Bengt Sandin, samtliga verkamma vid Tema barn i Linköping.

Arbetet med det svensk-engelska terminologiska lexikonet har nu kommit igång på allvar. Det har dessutom mötts av entusiastiska till- och hurrarrop från Tekniska Nomenklaturcentralen. Max Edling och Dag Blanck har tagit sig an politisk och förvaltningshistorisk terminologi och Mary Hilson har gett sig den arbetarhistoriska nomenklaturen i våld. Den som är intresserad av att arbeta med översättning av politiska, förvaltningshistoriska respektive arbetarhistoriska termer och begrepp eller brottas med översättningsproblem som rör dessa fält ombedes ta kontakt med ovannämnda personer (max.edling@hist.uu.se, dag.blanck@multietn.uu.se, m.hilson@ucl.ac.uk). Självfallet möter det inte något hinder om någon skulle ha tid och lust att påbörja arbetet med en ordlista över centrala termer och begrepp inom andra historiska och ekonomiskhistoriska inriktningar eller subdiscipliner. Känner du dig manad? Kontakta i så fall *Historisk tidskrifts* redaktion: (red@historisktidskrift.nu).

Lars M Andersson

1848: Den internationella politikens enastående år, speglat i samtida italiensk press¹

Av Rolf Hugoson

År 1849 såg det mörkt ut för Italiens risorgimento. Somliga hoppades att stormakterna Frankrike och England skulle träda in i kriget. Revolutionsledaren Carlo Cattaneo ville fortsätta kampen genom att skapa folklig opinion. I ett brev till en vän skrev han, den tredje mars 1849:

[...] vad vi måste göra är att i Paris eller i London inrätta en riktig nyhetsagentur, för att nyheter från Italien *varje dag* skall kunna sugas upp, i enlighet med andan hos diverse förstarangstidningar, och på ett gynnsamt och finansiellt lämpligt vis publiceras och upprepas. De anklagelser om anarki Österrike och Kyrkostaten dagligen riktar mot oss, måste kastas tillbaka. Italien bör inte ha någon annan diplomati än den allmänna meningens diplomati; men den måste hon ha.²

Cattaneo hade en då ovanlig uppfattning av utrikespolitik. Det gällde att direkt påverka den allmänna meningen i främmande länder, för att sätta press på deras parlament och ministrar.

Cattaneos idé om "den allmänna meningens diplomati" passade inte samman med den dominerande uppfattningen om diplomati som en hemlig konst förbehållen kungar och ministrar. Cattaneos idé var ett ideologiskt framsteg,

1. Ett Fondazione famiglia Rausing-stipendium tillät mig att i Milano besöka Biblioteca del Museo del Risorgimento, Biblioteca nazionale Braidense, och främst Biblioteca della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli. Jfr *Europa 1848. I giornali del triennio democratico (1848–1851). Le raccolte della Fondazione Feltrinelli*, Milano 1998. Uttrycket "enastående år" (annus mirabilis) har tidigare använts av Lewis Namier, 1848. *The Revolution of the Intellectuals*, Oxford 1946, s 32.

2. Carlo Cattaneo, *Epistolario di Carlo Cattaneo* (ed Rinaldo Caddeo), vol 1 (1820–1849), Firenze 1949, s 325.

Fil dr Rolf Hugoson, f 1965, disputerade 2002 med avhandlingen *Vad är kulturpolitik? En fråga om retorik* vid Statsvetenskapliga institutionen, Umeå universitet. Han är lektor i statsvetenskap vid Högskolan Dalarna. Bland hans publikationer kan nämnas *Krig och retorik. En introduktion* (kommande).

Adress: Rådhusesp 17c, 903 28 Umeå
E-post: rhu@du.se

vårt att närmare utreda. Det gäller att studera sambandet mellan idéer, kontext och medialisering. Italien är intressant, eftersom traditionell diplomati där öppet konfronterades med en ny nationell opinion med allt större folkliga inslag. I det följande argumenterar jag för idéernas betydelse genom att visa hur den italienska pressen skildrade revolutionerna.³

Idén om en folklig internationell politik gör 1848 till ett enastående år – trots att det ännu idag är oklart om vi kommer att orka överge det gamla Europa till förmån för ett nytt slags gemenskap.⁴ Fokus i det följande ligger dock varken vid isolerade tankars uppdykande eller vid deras slutgiltiga anammande. Det avgörande är istället *hur* ett nytt tankemaskineri installerades. Hur utmanades år 1848 kungarnas diplomati, och hur utvecklades istället idén om en verkligt internationell politik?

1848 års liberaler tillmätte i praktiken sällan de breda samhällsskikten större politisk förmåga. Men även om folkligt inflytande över stater fortsatte att vara måttligt, tycks revolutionerna ha skapat nya idéer om det politiskt möjliga. Det finns anledning att inte genast frånkänna 1848 års omvälvningar deras radikala kraft, vilket till exempel det italienska kommunistpartiet länge gjorde.⁵

Det var förvisso inte 1848 idén om folklig internationell politik första gången sattes i omlopp. Redan Cicero hade talat om folkrätt, *jus gentium*, och efter upplysningstidens recept proklamerades vid franska revolutionen folkens broderskap, en föreställning som är en viktig del av 1848 års förhistoria. Den franska republiken hade emellertid snart omvandlats till diktatur och kejsardöme. Fransmännen sade sig vilja befria Europas folk, men i praktiken gynnade Napoleons ockupationsarméer främst franska intressen.

3. Ett urval av radikala och moderata tidningar har studerats. Från Torino: *Il Risorgimento*; Milano: *L'Italia del Popolo. Giornale dell'associazione nazionale italiana*, Pio IX. *Giornale politico-letterario artistico*; Venedig: *Gazetta di Venezia*, *L'Operajo*, *Sir Antonio Rioba. Giornale buffo, politico e pittoresco*, *Il Voce del Popolo*; Florens: *La Patria. Giornale politico e letterario*; Rom: *Pallade. Giornale d'ogni sera. Politico e di varietà*; Neapel: *L'Arlecchino*, *Il Lume a gas*; Palermo: *L'Apostolato. Foglio popolare e legislativo*, *Il Pensiero della nazione. Giornale Siciliano*. Det är inte sannolikt att intresset för revolutionerna i övrig politisk press skulle ha varit avsevärt mindre. Jfr Galante Garrone, "I Giornali della restaurazione, 1815–1847" och Franco Della Peruta, "Il giornalismo dal 1847 all'Unità", båda i Garrone & Franco Della Peruta (eds), *La Stampa italiana del Risorgimento*, Roma–Bari 1979. Italiens 1848 skildras i Giorgio Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, vol 3, *La Rivoluzione nazionale 1846–1849*, 8:e uppl, Milano 1979.

4. Jfr Carlo Galli, "L'Europa come spazio politico", i Heidrun Friese, Antonio Negri & Peter Wagner (eds), *Europa politica. Ragioni di una necessità*, Rom 2002.

5. Zeffiro Ciuffoletti, "Alle origini dell'idea di secondo Risorgimento. Socialisti e comunisti davanti al Risorgimento", *Il Risorgimento* 1995:1–2, s 348–358.

Internationalismens frön utvecklades således långsamt under första delen av 1800-talet.⁶ Termen "kosmopolitisk" förekom, men användes mest i idealistiska och religiösa program. Termen "internationell" publicerades första gången 1789 av Jeremy Bentham, men användes mest i rättsliga sammanhang. Även Bentham antog på traditionellt vis att folk alltid företräddes av sina kungar: "There remains then the mutual transactions between sovereigns, as such, for the subject of that branch of jurisprudence which may be properly and exclusively termed *international*."⁷ Under 1900-talet kom termen "internationell" att användas på ett sätt som skymmer viktiga sammanhang, som av Alan J P Taylor i följande citat: "The greater revolution of 1848 was against international stability, against the system of the congress of Vienna."⁸ De europeiska omvälvningarna 1848 riktades förvisso mot den status quo monarkerna vid Wienkongressen försökt upprätta. Men eftersom Wienkongressen förnekade nationernas betydelse är det tveksamt om status quo befordrade internationell stabilitet. Var det inte i kampen mot reaktionen idén om en verkligt internationell politik tog form?

Den europeiska konserten

Påståendet att 1848 års omvälvningar främjade idén om internationell politik borde inte förvåna. Den polske skalden Adam Mickiewicz uttryck "folkens vår" är välkänt. Men revolutionärernas bristfälliga förmåga att omsätta idéer i handling har skymt betydelsen av att idéer publicerades och spreds vida kring. Den vackra tanken att folken skulle skapa allianser kunde sällan genomföras. Istället gick monarkernas trupper till anfall. I Preussen, i Österrike och i Kungadömet de båda Sicilierna beviljade kungarna först reformer, men vände sig sedan mot liberalerna. Ryske tsaren hjälpte österrikiske kejsaren genom att sommaren 1849 angripa Ungern. Trupper från det republikanska Frankrike angrep den romerska republiken och återinsatte påven på hans tron. I Paris utropade sig en folkvald president snart till kejsare, Napoleon III.

Betydelsen av dessa praktiska misslyckanden med att reformera Europas politiska styre bör inte underskattas. Men i ideologiskt hänseende kan nederlag ge kunskap om politiska möjligheter, och hoppet kan som bekant över-

6. Peter Friedemann & Lucian Hölscher, "Internationale, international, Internationalismus", i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (Hrsg), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol 3, Stuttgart 1982.

7. Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (2:a uppl 1823), Darien 1970, s 326 (Benthams kurs).

8. Alan J P Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*, 2:a uppl, London 1971, s 5.

vinna mycket. Strax före den romerska kapitulationen 1849 redovisade en ung soldat från Lombardiet i ett brev en romantisk men rätt typisk tankegång: ”de kommer att segra, men varje ruin kommer att försvaras [...] för att kunna fortsätta att existera, måste vi nu dö”.⁹ Ett tidigare exempel på hur misslyckandet omvandlas till fortsatt motstånd är Silvio Pellicos berömda biografi *Le miei prigioni*, om tio år i ett österrikiskt politiskt fängelse.¹⁰ Tack vare Pellicos innerliga och lågmälda tonfall blev han genast erkänd som en skarp kritiker av Österrikes regim i Italien. För övrigt var misslyckandet knappast uppenbart i början av år 1848. Åren 1847–1849 skedde reformer. I Italien blev en politisk dagspress möjlig. Den började genast förmedla och konstruera kunskap och förhoppningar om ett nytt slags Europa. En helt ny diskurs skapades, som tyvärr undgick många politiska teoretiker som fokuserat på filosofiska traktat. I den satiriska Neapeltidningen *L'Arlecchino* publicerades 1848 en teckning där Wientraktatens betydelse 1815 respektive 1848 jämfördes.¹¹ Traktaten avbildades allegoriskt: år 1815 som ett slags krigsmonument skyddat av allehanda vapen, år 1848 ett monument i ruiner, omgivet av väpnade borgare och hantverkare som svingar en trikolor. Framför ruinen har en dräpt örn tappat sitt byte, en stor bit av norra Italien. Genom att på satirens vis skapa en förtroendekris angriper bilden själva traktaten. Den habsburgska örnen var dock ännu vid god vigör. I juli 1848 återerövrades Lombardiet och Veneto av de österrikiska trupperna, efter att den piemontesiska armén drivits på flykten. Redan i maj hade *L'Arlecchino* dragits in, eftersom Neapels kung Ferdinand II då med nytt självförtroende rev upp de liberala reformerna. Men då hade tidningens bild av Wientraktaten redan publicerats och bidragit till att rubba den annars självklara föreställningen om Wientraktaten som grundval för europeisk politik.

De kritiserade traktaten var resultatet av Wienkongressen 1815, då den allians som besegrat Napoleon kom överens om hur en viss ordning kunde återställas i Europa. Senare tilläts även Frankrikes kung medverka i den så kallade Europeiska konserten. Kejsarna av Österrike och Ryssland samt kungen av Preussen ingick dessutom 1815 en så kallad Helig Allians. De lovade att hjälpa varandra vid alla eventuella nya revolutioner. Alla former av

9. Cit i Simonetta Soldani, ”Annäherung an Europa im Namen der Nation. Die italienische Revolution 1846–1849”, i Dieter Dowe, Hans Gerhard Haupt & Dieter Langewiesche (Hrsg), *Europa 1848*, Bonn 1998, s 165.

10. Silvio Pellico, *Le mie prigioni* (1832), Verona 1953.

11. *L'Arlecchino*, 1/4 1848.

liberalisering och sekularisering skulle bekämpas. Den huvudansvarige blev snart den österrikiske ministern Klemens von Metternich.

Att stormakterna kunde enas i vissa frågor berodde knappast på att de kämpade för någon övergripande europeisk politisk ordning. Varje statsöverhuvud hade egna intressen, men ville försäkra sig om att inte möta alltför starkt motstånd. Österrike skaffade sig 1821 mandat för att skicka trupper till Neapel och återupprätta Ferdinand I:s regim, och slog även ned ett uppror i Turin. Frankrike skickade 1823 trupper till Spanien för att störta den liberala spanska regeringen och återinsätta Ferdinand VII på tronen.¹² Efterhand blev det allt svårare att komma överens. År 1847 önskade både Metternich och Frankrikes François Guizot ingripa mot den liberala allians som avsåg att reformera schweizisk politik. Men ingen av dem ville ingripa först, eftersom de då skulle angripas av inhemska liberala opinioner. Ett österrikiskt angrepp försenades ytterligare av att den brittiske premiärministern Henry John Temple Palmerston föreslog förhandlingar med de schweiziska liberalerna, som under tiden besegrade sin konservativa motpart i ett kortvarigt inbördeskrig. Metternich lyckades inte ens övertyga sina kolleger om att Österrike hade råd att finansiellt stödja det konservativa partiet i Schweiz.¹³ Den sachsiska utrikesministern Friedrich Ferdinand von Beust har konstaterat att den schweiziska frågan var det verkliga sammanbrottet för Metternichs system.¹⁴

Den Europeiska konserten hade förvisso ett positivt resultat, att freden mellan de europeiska stormakterna kunde bevaras, fram till Krimkriget 1853–1855.¹⁵ För de italienska reformisterna var emellertid konserten ett uttryck för en politisk ordning som förhindrade ett italienskt enande och dessutom försenade politiska, ekonomiska och religiösa reformer. *L'Arlecchinos* bild av Wientraktaten i ruiner åskådliggjorde och befordrade en ny möjlighet.

12. Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales*, vol 5, *Le XIXe siècle*, Paris 1954, s 42–59; 60–82. Om pressen 1821 och 1830, se Garrone 1979, s 81–98 och s 150–155; Giovanni Magnani, *Giornalismo e attività letteraria dell'Ottocento*, Florens 1974, s 59, 61.

13. Carlile A Macartney, *The Habsburg Empire 1790–1918*, New York 1969, s 307ff; jfr Antonin Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe. Depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la fermeture du congrès de Berlin (1814–1878)*, 2 vol, Paris 1891, s 445ff.

14. Friedrich Ferdinand von Beust, *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*, vol I, Stuttgart 1887, s 38.

15. Framhäver, efter Taylor, Paul Schroeder, *The Transformation of European Politics, 1763–1848*, Oxford 1994.

Press och reformer

För att en revolution skall komma till stånd krävs vissa grundläggande sociala och ekonomiska förutsättningar. Grundläggande var 1848 i Italien en ekonomisk kris som drabbade de lägre klasserna, och ett socialt medvetet borgerskap som ännu saknade politisk myndighet. Pressen 1848 hade en viktig roll som utlösare.¹⁶

Den stora massan av "italienare" var tyvärr inte läskunnig. Ännu 1861 uppgick andelen analfabeter till mellan 54 procent i norr och 86 procent i söder. Det var bara i Toscana befolkningen till vardags talade en dialekt genast igenkännbar som italienska.¹⁷ Ändå lästes varje exemplar av en tidning i norra Italien av minst tio personer, och högläsning var vanligt förekommande.¹⁸ Ingen ordentlig statistik över upplagesiffror är tillgänglig, men eftersom de viktigare tidningarna perioden 1847–1849 alla torde ha haft upplagor på mellan 1 000 och 2 500 exemplar, bör dagspubliken ha uppgått till flera hundratusental.¹⁹ Det avgörande är inte exakt hur många som nåddes eller övertygades av de nya idéerna, utan att en ny internationell medvetenhet blev allmänt tillgänglig.

Den politiska press som utgavs i Italien vid denna tid hade främst en opinionsbildande karaktär.²⁰ Ett litterärt språk användes, men publikens förståelse att begripa varje värtalig figur var inte avgörande. Viktigare var att publiken blev känslomässigt delaktig i den värld och de möjligheter som skildrades. En kommentar till Giuseppe Mazzinis både resonering och entusiastiska stil, 1848 yttrat av journalisten Gabriele Rosa, är på flera sätt upplysande: "denna lugna och samtidigt så lysande formering, denna Mazzinis ovanliga, mjuka, vibrerande och omtumlande stil rörde vid mina nerver, gav mig nästan yrsel, gav mig nästan upplevelsen av att födas som en ny människa".²¹

Att i ledarartiklar uppmana till direkt handling var vanligt, men rapporter

16. För en aktuell översikt av förklaringar till Italiens *risorgimento*, se Lucy Riall, *The Italian Risorgimento. State, Society and National Unification*, London 1994. Om pressen, jfr János Perényi, *Revolutionsuppfattningens anatomi. 1848 års revolutioner i svensk debatt*, Uppsala 1979, s 68: "Det var nämligen just tidningarna, som genom sina beskrivningar av februarirevolutionen överallt i Europa höjde den politiska temperaturen till kokpunkten."

17. Tullio De Mauro, *Storia linguistica dell'Italiana unita*, Bari 1991, s 94.

18. Giuseppe Tramarollo, "Un quotidiano nazionale nel '48 milanese", *Il Risorgimento*, 1998:2–3, s 313.

19. Della Peruta 1979, s 313–322.

20. Della Peruta 1979, s 307–311. Tidningarna var beroende av mecenater och lösnummerförsäljning: annonser var fåtaliga.

21. Cit i Tramarollo 1998, s 313.

och resonemang var också viktiga. Den typiska källan till europeiska nyheter var i Italien tidningar från Frankrike, Tyskland och Storbritannien. Någon italiensk nyhetsbyrå fanns ännu inte.²² Ett exempel på hur det gick till erbjuder ett brev från Karl Marx till redaktionen för den florentinska *L'Alba*. I egenkap av redaktör för den preussiska *Neue Rheinische Zeitung* föreslog Marx i maj 1848 att man dagligen skall byta tidningar med varandra. Brevet publicerades av *L'Alba*, som ville visa vilket intresse som fanns i Tyskland för italienska nyheter.²³

Den politiska pressen i Italien var före 1847 förbjuden. Redan 1846 ville dock liberala kritiker i Toscana visa att pressen inte nödvändigtvis var omstörtande. Giuseppe Montanelli gav ut en "hemlig" press, men undvek den proklamerande stil som bara övertygade de frälsta. I sin självbiografi kommenterar han en pamflett från våren 1846: "[...] den hade just den där kantiga sekreterarstilen, som gav bladet den *byråkratiska* fysiologi vi hade önskat åstadkomma. Vi tryckte och spred det genast."²⁴ I Toscana bidrog strategier av detta slag till de moderatas framgångar. Först efter att ett mått av pressfrihet åstadkommits i Kyrkostaten vågade emellertid storhertigen av Toscana stifta en presslag, den 10 maj 1847.²⁵

Utvecklingen mot pressfrihet inleddes i Kyrkostaten. Kardinalerna ville mildra den radikala kritiken genom att hänvisa den till ett kontrollerat forum. De trodde också att en konservativ press skulle kunna dominera en allt oroligare befolkning. Den 15 mars 1847 infördes mildare presslagar i Kyrkostaten.²⁶ Den politiska pressen hade dock redan tidigare börjat kringgå förbudet mot alla politiska uttalanden.²⁷ Efter sådana liberala framgångar i Kyrkostaten och i Toscana lyckades man i Piemonte (Konungariket Sardinien: Piemonte, Savoyen, Nizza och Sardinien) förmå Karl Albert att presentera

22. Den första italienska nyhetsbyrån, Agenzia Stefani, startades av Cavour i januari 1853, när Torino knöts samman med det franska telegrafnätet. Se Sergio Lepri, "Stefani, Guglielmo" i *Grande Dizionario Enciclopedico*, vol 19, Torino 1991.

23. Karl Marx, "Brief an den Redakteur der Zeitung 'L'Alba'", i Karl Marx & Friedrich Engels *Werke*, vol 5, Berlin 1964, s 8f.

24. Giuseppe Montanelli, *Memorie sull'Italia e specialmente sulla Toscana, dal 1814 al 1850*, 2 vol, Torino 1853, s 198–219 (cit s 203).

25. Den 14 juni börjar *L'Alba* att utges i Florens, den 19 juni *l'Italia* i Pisa, och den 2 juli i Florens även *la Patria*. Se Della Peruta 1979, s 262–286; Candeloro 1979, s 39.

26. Della Peruta 1979, s 257–262; Candeloro 1979, s 33f, samt John Davis, "Cultures of Interdiction. The Politics of Censorship in Italy from Napoleon to Restoration", i David Laven & Lucy Riall (eds), *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe*, Oxford 2000, s 237–246.

27. Dina Bertoni Jovine (ed), *I Periodici popolari del risorgimento*, vol. I, *Il periodo prerisorgimentale (1818–1847). La rivoluzione (1847–1849)*, Milano 1959, s lxii.

ett reformprogram, den 29 oktober 1847. Reformerna var inte långtgående, men togs emot med entusiasm. En politisk press introducerades.²⁸ Metternich försökte givetvis stoppa även denna utveckling, men sedvanliga påtryckningar var förgäves. Österrikes oskickligt iscensatta militära ingripande i Ferrara, som tillhörde Kyrkostaten, bara sporrade självständighetsivrarna.²⁹

Hösten 1847 förhandlade regeringarna i Kyrkostaten, Toscana och Piemonte om en tullunion. Men här visade sig påven för första gången verkligt ovillig att leda en nationalistisk kamp. När det föreslogs att tullunionen skulle få en mer politisk prägel hävdade han nämligen att detta stred mot Kyrkans "pastorala" och "kosmopolitiska" uppdrag.³⁰ De tre staterna undertecknade dock en principiell överenskommelse i december 1847. Projektet blev snart inaktuellt, men redan dess instiftande ingav hopp om en förenad italiensk nation. I Montanellis tidning *La Patria* kommenterade Rafaelo Busacca i december 1847 tullöverenskommelsen: "Detta är den första offentliga handling där Italien säger till Europa: jag är en nation och vill att det märks."³¹

Samtidiga revolutioner

Benedict Anderson har i *Imagined Communities* visat hur tanken på en modern nation beror av både individualism och gemenskap. Ett nyckelbegrepp för sambandet mellan gemenskap och individualism är samtidighet: "one could argue that every essential modern conception is based on a conception of 'meanwhile'".³² Samtidigheten tillät individen att uppfatta sitt eget handlande som en del av ett frånvarande och större sammanhang. Först krävdes dock enligt Anderson en ny abstrakt tidsuppfattning. Denna spreds redan på 1700-talet tack vare den moderna romanen och de moderna tidningarna. Där kunde enskilda händelser som inträffade på skilda platser sammanföras till en enhetlig historia, just genom antagandet om att de försiggick samtidigt inom ramen för en ny abstrakt tid. Den massmediala föreställningen fram-

28. Della Peruta 1979, s 287–294; Candeloro 1979, s 84f. Först ut var *Il Risorgimento*, ledd av greve Cavour. Redan i första numret fastslogs sambandet mellan liberala reformer och ekonomiskt välstånd, men Cavour noterade också det nödvändiga i att se till "de folkliga klassernas" behov. *Il Risorgimento* 15/12 1848.

29. Candeloro 1979, s 42–47.

30. Candeloro 1979, s 85–89.

31. *La Patria*, 6/12 1848. I samma tidning ersattes redan den 28 november rubriken "Italienska notiser" med "Stater i den italienska unionen", respektive "Stater utanför den italienska unionen (tillsvidare)". Den 8 mars 1848 infördes istället den både mer abstrakta och mer symboliska rubriken "Italien".

32. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983, s 30.

står därmed som en av den nationella politikens viktigaste förutsättningar. Nationer föreställdes i massmedia i långt högre grad än de upplevdes på torget.

Borde inte detta slags mekanism också ha bidragit till att en ny internationell gemenskap började föreställas? Utgjordes kanske rentav en del av nationens attraktion av dess förmåga att skapa internationell politisk ordning, i ett nytt slags allians mellan folk, snarare än mellan kungar? I Europa 1848 hade nya sätt att föreställa sig abstrakt tid befordrats, varför samtidighet fick betydelse. Åtminstone i den italienska pressen föreställdes, som vi skall se, en ny gemenskap mellan länder vara på väg att upprättas samtidigt.

På många håll i Europa fanns emellertid sedan 1789 och 1830 en delvis mytologisk föreställning om att revolutioner alltid borde inledas i Paris. Först när nyheten om revolutionen i Paris 1848 spreds, var tiden inne för hela Europa. I Paris hade år 1847 missnöjet med Ludvig-Filip och hans minister Guizot växt sig allt starkare. Ett förbud mot politisk organisering rädde, men i Nationalförsamlingen kunde oppositionen kritisera regeringens politik. Här blev utrikespolitiken en väsentlig stridsfråga.

I slutet av januari 1848 kritiserade liberalen Alphonse de Lamartine i ett långt parlamentstal Guizots Italienpolitik. Han konstaterade bland annat följande, apropå Frankrikes förhållande till de italienska reformivrarna:

Vi ser alltså hur Italiens varje längtan, 26 miljoner människors sekelgamla längtan, dessa befolkningars martyrskap, av Frankrikes regering – den nationella självständighetens regering, revolutionens regering, som givits uppdraget att förbrödra sig med friheten i världen – karaktäriseras som skamlig, farlig och eländig.³³

Lamartine, som länge levte i Italien, menade tydligen att varje fransk regering måste erkänna sitt revolutionära ursprung och anta uppdraget att stödja frihetskamper även i andra länder. Detta republikanska brandtal uppmärksammades givetvis i Italien.³⁴

Den 22 februari bröt revolutionen ut i Paris. Snart föll monarkin och en provisorisk regering tillträdde, där Lamartine blev utrikesminister. Nu visade han sig föga benägen att sprida revolutionen. Han lät den 2 mars meddela Frankrikes diplomatiska sändebud vilken roll Frankrike skulle spela i den europeiska utvecklingen. Lamartines brev hade till uppgift att lugna omvärlden

33. *Journal des Debats* 30/1 1848.

34. Text i *L'Apostolato* 19/2 1848.

och offentliggjordes genast.³⁵ Den nya regeringen erkände inte 1815 års traktats juridiska status, men man accepterade faktum och avsåg inte över-
svämma världen med revolutionära garden. I och för sig varnade Lamartine
samtidigt Österrikes ambassadör för att Frankrike visst kunde tänkas ingripa
i Italien. Lamartine tycks också ha blivit förvånad, när hans sändebud vid
hovet i Torino i april meddelade, att det i Piemonte inte fanns någon önskan
att se franska trupper i Italien.³⁶ I andra delar av Italien fanns dock hopp om
franskt engagemang. På Sicilien hävdade till exempel *L'Apostolato* följande:
"fyrtio miljoner fria människor i hjärtat av Europa är våra politiska insti-
tutioners bästa försäkring mot ett utländskt [dvs österrikiskt] ingripande".³⁷

Men det var faktiskt inte i Frankrike allt började. Den första revolutionen
inträffade i en av Italiens mest konservativa stater, Kungadömet de båda Si-
cilierna. Här hade Ferdinand II i Neapel länge motstått alla reformkrav. Där-
för inleddes redan den 12 januari 1848 en revolution i Palermo. En ny separa-
tistisk regim installerades, som krävde att Sicilien skulle återfå sitt parlament
och 1812 års självständiga grundlag.³⁸

Från Sicilien spred sig oroligheterna snabbt till fastlandet. Den 19 januari
gav Ferdinand II vika för flera reformkrav. Sicilien fick viss självständighet
och ett mått av pressfrihet. Hade kungen själv tagit initiativ till reformer,
hade de sannolikt mötts med entusiasm. Nu framstod han istället som efter-
given och reformerna som halvhjärtade. Fler eftergifter krävdes. Den 29 ja-
nuari förkunnade Ferdinand II att riket skulle styras i enlighet med en skriven
författning. Redan den 10 februari publicerades verkligen en ny grundlag.³⁹

I Neapel fanns redan före den politiska pressfriheten ett förhållandevis stort
antal tidningar av mer nöjesinriktad karaktär. Sedan pressfrihet införts ut-
gavs åren 1848 och 1849 sammanlagt 141 olika tidningar.⁴⁰ En viktig tidning,

35. *La Patria* publicerade en översättning 13/3 1848.

36. Se två klassiska verk: Alan J P Taylor, *The Italian Problem in European Diplomacy, 1847–1849*,
Manchester 1934, s 82f; samt Ruggero Moscatil gentemot Taylor ofta kritiska *La diplomazia europea e il
problema italiano nel 1848*, Florens 1947, s 10–18.

37. *L'Apostolato* 28/3 1848.

38. Candeloro 1979, s 106, 118–121. I Palermo utkom en viktig tidning, Francesco Crespi
L'Apostolato med sitt första nummer 27/1. Crespi hävdade snart, att den som förstärkt att använda pressen
har större kraft till sitt förfogande än bomber och kulspjutur (*L'Apostolato* 27/1 1848). Tidningen före-
slog senare även att unionen Norge–Sverige borde vara en förebild för sicilianskt självstyre (*L'Apostolato*
5/2 1848).

39. Candeloro 1979, s 125–128.

40. Martino Beltrani Scalia, *Giornali di Palermo nel 1848–1849. Con brevi accenni a quelli delle
altre principali città d'Italia nel medesimo periodo*, Palermo 1931; Garrone 1979, s 188. Jfr Marco
Minghetti, *Miei ricordi*, vol I, 3:e uppl Torino 1888, s 79 (om Neapel 1839): "I Neapel pågick vid denna

Il Lume a gas, hade tidigare mest förmedlat notiser om teater. Nu tog tid-
ningens redaktör genast tillvara det politiska intresset. Den 25 januari publi-
cerades en första politiska notis, där suveränen tackades för den nya press-
lagen. Fyra dagar senare skrevs med stora bokstäver ordet COSTITUZIONE:

[...] i detta sublimes ord hör vi kärlek, broderskap, fädernesland, frihet.
Neapel och Sicilien kysser varandra för första gången. Palermo och Neapel
blir de mest berömda huvudstäderna i Italien. Italien återvänder som
världens stolta nation.⁴¹

Detta övermått av sentimentalitet visar på den entusiasm som mötte de nya
lagarna. Hänvisningen till Italiens rykte var ett överallt återkommande tema.

Inom ett par dagar firades på gatorna i italienska huvudstäder nyheten om
Ferdinand II:s konstitution. För regeringarna i Turino, i Florens och i Rom
framstod det som omöjligt att uppskjuta införandet av grundlag, eller
statuter, ett ord som ansågs mindre radikalt än konstitution, trots att 1830
års franska konstitution var förebild i Toscana, Piemonte, och Kyrkostaten,
liksom tidigare i Neapel. I Florens publicerades de nya statuterna den 17 fe-
bruari; i Turino den 5 mars, efter att ha beslutats redan den 7 februari; i Rom
den 14 mars. Reformerna avsågs öka furstarnas popularitet. De nya parla-
mentariska församlingarna förbehölls dock de besuttna klasserna. Pressen
var friare än någonsin, men direkt kritik av fursten var inte tillåten. I gengäld
hade reformerna införts först efter protester på gator och torg. Det stod
klart att folkliga demonstrationer var en avgörande maktfaktor.

Inte heller i Tyskland störtades furstar, efter att Paris lossat startskottet
för revolutionen, men i början av mars tillträdde liberala regeringar i flera
stater. Det ungerska parlamentet tvingade ministrarna i Wien att godkänna
nya liberala reformer. Snart begav sig även i Wien stora skaror demonstranter
till slottet och krävde Metternichs avgång, ett krav som överraskande bevilja-
des. Den 14 mars flydde han till London. I Berlin tvingades fem dagar senare
kung Wilhelm IV bevilja liberalerna en konstitution, där preussisk pressfri-
het infördes. I Frankfurt samlades en ny tysk nationalförsamling för att för-
söka komma överens om en tysk federations grundvalar.

tid vad jag inte finner annat ord för än ett slags litterär baccanal. Det gjorde ett märkligt intryck på den
som anlände från Rom där ingenting trycktes och ingenting lästes offentligt, att se så många tidningar
utbudas och utskrikas offentligt på gatorna: det var då udda, men har ju sedan blivit en plåga för den
stillsamme borgaren."

41. *Il lume a gas* 29/1 1848.

Hur snabbt spreds nyheterna om reformer och revolutioner? Italienska nyheter kunde rapporteras efter ett par dagar, utländska nyheter efter en vecka. I romerska *Pallade* meddelades den 14 januari 1848 nyheten om revolutionen på Sicilien (12 januari). När *Pallade* upplyste om revolutionen i Paris (22–24 februari) redogjorde man även för nyhetens väg, telegrafiskt från Paris till Marseille den 25 februari, dagen efter med ångbåt till Italien, förmodligen i form av en Marseilletidning, och till sist publicering den 3 mars.⁴² Den Florensbaseade *La Patria* publicerade däremot nyheten om blodspillan i Paris redan den första mars. Den 20 mars gladdes tidningen istället åt revolutionen i Wien (14 mars): ”Dessa händelser, som skulle ha skakat om Europa ifall de inträffat med ett sekels mellanrum, kommer nu tätt inpå varandra, liksom blommor, den ena inte mindre än den andra, inte mindre snabb eller på mindre avstånd från varandra.”⁴³

Nyheten om Wienrevolutionen anlände till Venedig den 16 mars. Två dagar senare hade Venedigs borgare lyckats förhandla till sig rätten att skapa ett väpnat civilgarde. Den 22 mars ansåg sig guvernören greve Palffy och fältmarskalken Zichny, båda ungrare, vara tvungna att avtåga med de österrikiska trupperna. Samma dag utropade Daniele Manin den venetianska republiken.⁴⁴

Även i Milano bröt revolutionen ut när nyheten om Wienrevolutionen den 17 mars nådde staden. Liksom Veneto hade annars Lombardiet länge varit en lugn del av Österrike, dess rikaste och mest industrialiserade provins. Det österrikiska styret hade emellertid mött ett tilltagande missnöje, samtidigt som fler milanobor vunnits för den italienska nationella tanken.⁴⁵

Den österrikiske fältmarskalken Radetzky förde i Milano befäl över fjortontusen man och artilleri. Han övergav stadens centrala delar när upproret bröt ut bland stadens tvåhundra tusen invånare, men isolerade Milano genom att besätta stadsmurarna. Revolutionärerna sökte desperat hjälp uti-

42. *Pallade* 3/3 1848. Nyheten om Parisrevolutionen återfanns inte i Palermotidningen *L'Apostolato* förrän den 9 mars, om än i form av en stor bilaga (*L'Apostolato* 9/3 1848).

43. *Patria* 1/3 1848. Italiens längsta järnvägslinje 1848 förband Florens med hamnstaden Livorno. Det förefaller inte troligt att någon längre elektrisk telegraflinje var i bruk i Italien 1848.

44. Paul Ginsborg, *Daniele Manin and the Venetian Revolution of 1848–49*, Cambridge 1979, s 82–101. 22/3 var sista gången den officiella dagstidningen, *Gazetta privilegiata di Venezia*, pryddes av den habsburgska dubbelörnen. Ett slags nationalsång till civilgardet publicerades på förstasidan, och dagen efter introducerades devisen: ”Viva San Marco” samtidigt som tidningen byter namn: *Gazzetta di Venezia. Foglio ufficiale della Repubblica Veneta*.

45. Förhållandet mellan italienare och ockupationstrupperna var spänt närmast på en tobaksbojkott som bemötts med polisprovokationer. Se Carlo Cattaneo, *Dell'insurrezione di Milano nel 1848, e della successiva guerra* (1849), Milano 2001, s 19–29.

från. Brev sändes upp i ballonger. Men efter bara fem dagar – le cinque giornate – lyckades man på egen hand bryta igenom blockaden.⁴⁶ Radetzky retirerade österut. Samtidigt reste sig hela Lombardiet och hela Veneto mot de österrikiska myndigheterna. I furstendömena Modena och Parma flydde furstarna.

Nu startade också en rad nya tidningar i Milano, där tidigare bara en officiell press tillätits. En viktig tidning tog sig namnet *Pio IX*, då påven Pius IX utsetts till den italienska självständighetsrörelsens symboliske ledare. I de första två numren publicerades ett upprop till Milanos folk. Typiskt sattes den politiska uppgiften in i ett större, italienskt och europeiskt perspektiv: ”Europa har ögonen på oss för att avgöra om vår långa tystnad beror på storlagen försiktighet eller på rädsla” [...] ”Italiens öde ligger i våra händer. En dag kan avgöra ett sekel.”⁴⁷ Cattaneo publicerade dessutom ett upprop till Österrikes, Moraviens och Böhmens bankmän, affärsmän och fabrikanter. Han påpekade att österrikiska krigshandlingar skulle leda till att österrikisk handel och investeringar skadades. Cattaneo sträckte även ut handen till Ungerns parlament, ”Eljen a'Magyar”, medan en annan journalist hoppades på frihet för de slaviska folken: ”Res er, kroater, böhmer, polacker, bröder!”⁴⁸

I slutet av mars 1848 hade således Venedig och Milano för stunden lyckats driva bort österrikarna. De flesta iakttagare tycks emellertid ha insett att Lombardiet och Veneto genast behövde hjälp för att bevara sin frihet.⁴⁹ Det var uppenbart att reformerna i de italienska staterna inte kunde isoleras från varandra. De stod inför ett krig mot en gemensam fiende.

Historikern Paul Ginsborg tror att revolutionernas resultat i Venedig och i Milano hade kunnat bli bestående, om städernas nya styresmän hade valt att söka hjälp hos Frankrike.⁵⁰ I Milano hoppades många ledande män istället på Piemontes kung Karl Albert. Om Piemonte besegrade Österrike skulle inte bara Lombardiet och Veneto befrias från österrikiskt styre, utan man skulle också kunna ena resten av Italien. Venedigs ledande man, Daniele Manin, hyste en stark tro på den internationella republikanismen, och hade låtit utropa Venedig som republik. Men det var en utmaning mot det furstliga styret, en utmaning som i resten av Italien inte vann anslutning. Efter påtryck-

46. Cattaneo 2001.

47. *Pio IX* 25 och 27/3.

48. *Pio IX* 25 och 27/3.

49. Radetzky's reträtt innebar att österrikarna drabbades av omfattande deserteringar, men redan i början av april räknade de åter 45 000 man och ett hundratal kanoner. Candeloro 1979, s 172.

50. Ginsborg 1979, s 84–161.

ningar från Milano valde även Venedig att stödja Karl Albert. Enligt kungens önskemål skulle därmed befolkningarna i Lombardiet och i Veneto erkänna sig vara hans undersåtar.

Piemontes huvudstad hade redan den 19 mars nåtts av nyheten om revolutionen i Milano. Milanesiska adelsmän uppmanade genast Karl Albert att ingripa militärt. På Turins gator anordnades demonstrationer för ett krig mot Österrike. Karl Albert hade en gång varit uttalat radikal, och försvarade slagordet "Italien klarar sig själv". Men kungen tvekade i det avgörande ögonblicket. Han höll kvar sin armé vid den franska gränsen, där han fruktade ett angrepp mot den egna monarkin. I själva verket inträffade bara ett litet upplopp i Savoyen, instiftat av en handfull franska revolutionärer. Först den 23 mars, då nyheten om Radetzky's reträtt från Milano anlät, bestämde sig Karl Albert för att leda sina trupper in i Lombardiet och därmed anfälla Österrike.

Samma dag hade Cavour i *Il Risorgimento* publicerat ett brandtal för ett ögonblickligt anfall till Milanos hjälp med undsättning av den mindre styrka, 5000 man, som trots allt dragits samman vid gränsen mot Lombardiet:

Att backa är inte möjligt; nationen är de facto redan i krig med Österrike. Den understödjer redan lombarderna: de frivilliga har redan gått över gränsen: våra medborgare tillverkar och sänder öppet ammunitioner till milanesarna: det är uppenbart; freden med Österrike har brutits: de gamla traktaten har på alla kanter trampats ned och fallit sönder.⁵¹

Cavour uppehöll sig också länge vid vad Europa kunde tänkas ha för avsikter, men sade försiktigt nog inte ett ord om Frankrike. Han ägnade sig istället åt att låta det framstå som mindre troligt att Storbritannien skulle ingripa på Österrikes sida.

I Florenstidningen *La Patria* meddelades nyheten om Milanorevolutionen den 22 mars.⁵² Frivilliga, mestadels studenter, gav sig samma dag iväg för att ockupera delar av Modenas territorium. Först den 5 april gav sig några tusen man reguljära trupper också av mot Lombardiet. Under resten av våren återgavs i *La Patria* proklamationer och upprop till enighet och kamp från alla de italienska staterna.

I den romerska *Il Pallade* meddelades den 21 mars entusiastiskt nyheten

51. *Il Risorgimento* 23/3 1848.

52. *La Patria* 22/3 1848.

om revolutionen i Wien, och två dagar senare nyheten om revolutionen i Lombardiet.⁵³ Den 26 mars infördes i tidningen en ny rubrik, "Bulletin från frivilligexpeditionen", sedermera "Bulletin från nationella romerska legionen". Den påvliga romerska regeringen hade nämligen den 23 mars börjat rekrytera frivilliga, som redan följande dag började marschera. Nyheter från de romerska truppernas marsch norrut rapporterades under hela våren.⁵⁴

I Palermo samlades den 25 mars Siciliens nya parlament och *L'Apostolato* fylldes av redogörelser för debatterna. Första april publicerades Siciliens nya konstitution, dagen efter meddelades också nyheterna om revolutionerna i Wien och i norra Italien.⁵⁵

I Neapel medförde nyheterna om revolutionerna i norr att en Österrike-fientlig entusiasm bröt ut i staden. För att angripa österrikarna i norra Italien avreste den 30 mars ett par hundra frivilliga med båt till Genua, under ledning av prinsessan Belgiojoso.⁵⁶ Även kung Ferdinand II lovade Piemontes sändebud trupper. Dessa tilläts dock avmarschera först i slutet av april. Trupperna hann sedan inte längre än till Bologna, eftersom den 15 maj oroligheter bröt ut i Neapel, varvid kungen återkallade sin armé.⁵⁷ Detta var ett allvarligt bakslag för de italienska reformivrarna. Ett annat var att Påven den 29 april, efter klagomål från tyska biskopar, beslöt offentliggöra sin ovilja mot ett nationellt krig. Denna förklaring uppfattades även i moderata liberala kretsar som ett förräderi. Den nygeulfiska tanken om påven som den italienska enhetsrörelsens ledare förlorade därmed sin attraktionskraft.⁵⁸

Till råga på allt visade sig Piemontes Karl Albert vara en usel general. Istället för att snabbt förfölja Radetzky, tilläts denne forskansa sig i en rad befästa städer. Hela april gick utan att de militärt överlägsna piemontesarna lyckades komma till ett avgörande. Den 21:a maj kunde istället förstärkningar från Österrike förena sig med Radetzky, efter att ha återerövat hela Veneto utom Venedig.⁵⁹ Två månader senare led den piemontesiska armén ett avgörande nederlag vid Custoza, och tvingades lämna Lombardiet. De italienska staternas framtid kom därefter i allt högre grad att bero av tradi-

53. *Il Pallade* 21/3 1848.

54. *Il Pallade* 21, 23, 26/3 1848.

55. *L'Apostolato* 1–2/4 1848.

56. Efter februarirevolutionen hade prinsessan övergett sin exil, för att i Neapel fortsätta utgivningen av *L'Ausonio*, en tidskrift som 1847–1848 givits ut i Paris.

57. Candeloro 1979, s 223–239.

58. Candeloro 1979, s 214–218.

59. Candeloro 1979, s 178–183.

tionella diplomatiska förhandlingar. Storbritannien och Frankrike medlade mellan Piemonte och Österrike, samt mellan Neapel och Sicilien.⁶⁰

Internationell solidaritet

I januari, februari och i mars 1848 hade nyheterna om de europeiska revolutionerna givit anledning till hopp om att tiden var ute för det gamla Europa. Ett nytt slags internationell situation hade uppstått, som gav anledning till oro hos dem som fruktade massorna. Även om de nya regeringarna var moderata även i de italienska staterna, förutsattes stöd från radikalare partier. Men radikala politiker accepterade att den italienska revolutionen leddes av Piemontes kung och av påven, eftersom Italiens självständighet sattes högt. Frågan om alla de krafter som stred mot Österrike också politiskt skulle kunna samordnas uppsköttes.

Det var på kort sikt ett allvarligt misslyckande för nationalisterna att påven och furstarna snart började ta avstånd från de radikala ideologierna. I gengäld fick idéer om demokrati, republik, och sekularisering ett uppsving. I början av april återvände Giuseppe Mazzini, en av de mest berömda italienska revolutionärerna, till Italien efter sjutton års exil. Han slog sig ned i Milano och startade den 20 maj dagstidningen *L'Italia del Popolo: Giornale dell'associazione Italiana*. Mazzini hade redan i mars i Paris grundat en italiensk "nationalförening", vilket bland annat resulterat i ett symboliskt viktigt möte med Lamartine.⁶¹ Mazzini var sedan länge republikan, men först och främst nationalist. Han uppmuntrade till samarbete både med Karl Albert och med italienska federalister.⁶² Samtidigt försökte han ge alternativ till tron på kungar och påvar. Mazzini menade att Österrikes trupper i norra Italien skulle besegras först, sedan skulle politiska val hållas. Mazzini motsatte sig alltså Karl Alberts strategi att först låta folket i Lombardiet och i Veneto rösta om att uppgå i Kungadömet Sardinien. Han hävdade bland annat att: "Europa kommer att säga, att de fem dagarna inte givit lombarderna sinne för självständighet och värdighet."

Mazzinis predikande stil har redan kommenterats. Den var ett medvetet

60. Jfr Luigi Salvatorelli, *Pensiero e azione del risorgimento*, 2:a uppl, Torino 1963, s 127: "Medlingen innebar att folkriget övergavs till förmån för diplomatin, och det italienska problemet blev förvisso europeiskt, men överfördes i regeringarnas händer, inte i folkens." De konservativa symbolerna dröjde sig dock kvar. Först i november flydde påven från Rom, och först 24/3–49 abdikerade Karl Albert till förmån för sonen Viktor Emanuel II.

61. Text Paristidningen *le Banquet social*, 29/3 1848.

62. *L'Italia del Popolo* 20/5 1848.

försök att besjåla politiken, att låta det individuella uppgå i ett större kollektivt sammanhang. Mottot för den nya tidningen *L'Italia del Popolo* var "Gud och folket". Men Mazzini gynnade inte den nygulfiska tron på påven. Han vill snarare låta det politiska talet frammana det andliga i folket:

[...] politiska författare skall vara lärare, och en dagstidning bör vara en sakral handling, ett apostolatsverk [...] journalismens första *kollektiva* handling kommer i ett slag att grunda både moralen och makten. Idag finns hos oss det flerfaldiga uttrycket för det italienska medvetandet. Det är något heligt som anförtrots oss.⁶³

Mazzini underskattade knappast ordets förmåga att ta tillvara och förändra verkligheten. Liksom många andra förklarar han att: "[...] ordet är vårt vapen, en okränkbar rättighet som vi vill förlåna alla, vare sig de är med oss eller mot oss".⁶⁴

Mazzini ville hjälpa individen att i "folket" hitta en högre mening. I samma anda förutsåg han sedan länge att nationerna måste kunna uppgå i ett mer övergripande Europa.⁶⁵ Han valde att underskatta svårigheterna med att anordna ett sådant samarbete, som lyriskt frammanades i *L'Italia del popolo*: "Europas karta håller på att förändras. Europa tenderar att ombilda sig till ett broderskap mellan fria och jämlika nationer, som inte har sin grund i forna traktat eller i dynastiska privilegier, men i folkens anlag, missioner och avlagda röster."⁶⁶ Mazzini sade också att: "[V]i är lärare, vi vill ha en broderlig diskussion [...] vi motsätter oss våldet, vi tror inte på ett faktums sanna och slutgiltiga seger, om inte detta faktum är en symbol, tillkännagivandet av en tanke som redan vunnit en spontan och fredlig triumf i människornas sinnen och medvetanden."⁶⁷

Om bara ett folk vunnits för Italiens sak, vilket skett i Lombardiet och i Veneto, fann Mazzini ingen anledning att ge striden förlorad. Mazzini föreställde sig att verklig nationalism gjorde revolutionära arméer jämbördiga med kungarnas reguljära trupper. I maj 1848 jämförde han det reguljära kriget och upprorskriget, och fann det senare bäst passade i Lombardiet.⁶⁸ Ett

63. *L'Italia del Popolo* 21/5 1848, Mazzinis kurs.

64. *L'Italia del Popolo* 30/5 1848.

65. Redan 1829 skriver Mazzini, i "D'una letteratura Europea", s 178–222 i *Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini*, vol 1, Imola 1906, s 218: "[N]ationernas enskilda historia håller på att avslutas, Europas historia håller på att börja, och Italien tillåts inte förbli isolerat i den gemensamma rörelsen".

66. *L'Italia del Popolo* 16/6 1848.

67. *L'Italia del Popolo* 16/6 1848.

år senare skulle Mazzini tillsammans med Giuseppe Garibaldi mana romarna till kamp ända in i det sista mot de franska trupperna.

Mazzini är ett ypperligt exempel på hur de intellektuella manade till nationell ening och hjältemodiga insatser. De flesta italienska läsare var sannolikt inte bara intresserade åskådare, utan känslomässigt engagerade deltagare. De hade intresse av att begripa och försöka utnyttja den europeiska politiska situationen. Mellanfolkliga allianser var både en förhoppning och ett slags strategisk modell för Europas utveckling. Politiska ambitioner yttrades samtidigt med nyheter om segrar och nederlag i Italien och i Europa. Nyttan av både vapenmakt och allianser erkändes. Även om förvisso spekulationer och ryktesspridning förekom, hade nyheterna inom ramen för tidningarnas politiska framtoning i huvudsak en rapporterande karaktär.⁶⁹

På kort sikt misslyckades man. Det stod snart klart att briter och fransmän var ovilliga att militärt angripa Österrike. Den tidningsläsande publiken fick också snart veta att de tyska liberalerna, när det gällde kriget i Italien, föredrog att hålla på Österrike.⁷⁰ Att en ny medvetenhet om internationella politiska möjligheter infunnit sig kan dock inte betvivlas.

Däremot vill jag avslutningsvis betona att en sådan medvetenhet givetvis kan användas på olika vis. Det är värt att helt kort jämföra två citat från hösten 1849, då Mazzini befann sig i exil i Schweiz. I en nystartad tidskrift hävdade han att den reaktionära alliansen kunde besegras först om man lyckades skapa en "Folkens Heliga Allians".⁷¹ Här betonades nyttan av allianser för ett *krig* mot Reaktionen. Vid samma tid avslutade Cattaneo sin skildring av 1848 års revolution i Milano med de mer berömda orden: "Vi kommer att få verklig

68. *L'Italia del Popolo* 24/5 1848. Jfr Franco Della Peruta, "War and Society in Napoleonic Italy. The Armies of the Kingdom of Italy at Home and Abroad", i John A Davis & Paul Ginsborg (eds), *Society and Politics in the Age of the Risorgimento. Essays in Honour of Denis Mack Smith*, Cambridge 1991, s 41.

69. *Il voce del popolo* 11/7 1848 hävdade t ex att Ryssland och Preussen avsåg att invadera England och Frankrike, varför de liberala länderna måste ingå en allians för fred och civilisation i världen. Vissa rykten handlade om vad som ännu inte inträffat. *Il Lume a gas* 19/2 1848 påstod redan den 19 februari, flera dagar för tidigt, att Guizots regering störtats. Mazzini skrev i juni 1848 (*L'Italia del Popolo* 3/6 1848) en vacker dödsruna över Montanelli, som hävdades ha stupat utanför Mantova. I efterhand vet vi att Montanelli bara sårats och tagits tillfånga.

70. T ex *Pallade* 5/11 1848, och *Pio IX* 15/6 1848, där Raffaele Nocchi i en lång artikel betitlad "Italiens förhållande till främmande makter under det heliga italienska självständighetskriget", bl a konstaterar, att "[...] inte heller den lärda delen av landet [Tyskland] inger mig något större förtroende med sin Historiska skola, som tror och med lärdom utan ände bevisar att alla spår av civilisation sprungit ur germanska traditioner". Jfr även Wolfgang Altgeld, *Das politische Italienbild der Deutschen zwischen Aufklärung und europäischer Revolution von 1848*, Tübingen 1984, s 322, om de tyska liberalernas tendens att hålla på Österrike.

71. *L'Italia del Popolo*, Lausanne, 1849:1.

fred, när vi har Europas förenta stater."⁷² Här betonades det internationellas betydelse för *freden*.

Uppenbarligen finns andra viktiga skillnader mellan olika formuleringar av de nya internationella idéerna. Vi har emellertid sett att dessa idéer inte bara var delar av olika författares personliga utveckling. De trycktes och spreds och förändrade de ideologiska villkoren i Europa. Inte heller idag är det alldeles uppenbart hur en mellanfolklig politik i Europa eller för den delen i världen bör se ut. Att vi ändå har anledning att hoppas, beror inte minst på att vi kan se tillbaka på genombrottsåret 1848. Året då folken utmanade kungarnas diplomati, varvid idén om en verkligt internationell politik en kort stund tycktes stå inför sitt förverkligande.

72. Cattaneo 2001, s 284.

1848: The *annus mirabilis* of International Politics, as Mirrored in the Contemporary Italian Press

After the Napoleonic wars great-power diplomacy dominated politics between European states until 1848. With the Congress of Vienna in 1815 nations were excluded from diplomacy, which was constructed as the prerogative of princes and elite diplomats. Yet it is not altogether anachronistic to use the term "international politics" to describe this new regime since the term "international" in fact originally implied the exclusion of citizens, nationals and nations from the diplomatic scene. This situation changed in 1848 however, when simultaneous rebellions took place in several European capitals. In 1848 European politics was suddenly and for a short while once again about peoples and nations. The conditions for international politics changed. Despite the general failure of the revolutions, politics in terms of the democratic international as opposed to the diplomatic international now became a possibility. In practice, this possibility never prevailed. But its mere existence changed public consciousness. This point has been overlooked both by political theorists, who have rarely taken an interest in ideas expressed in newspapers; and by historians who have taken little interest in ideas but have focused on the practical failure of 1848, and the fact that many restoration regimes were soon reinstated.

In this article, the changing conception of international politics is explored through a discussion of the revolutions in Italy and an analysis of the contemporary Italian press. In 1848, a plethora of political newspapers were published in most Italian capitals. In some Italian states the press took advantage of the relaxation of the censorship that was introduced already in 1847. The newspapers raised the Italian public consciousness about the international by presenting news about the revolutions and counterrevolutions in other European countries. Many journalists focused on Italian independence. But when the conditions for this independence were discussed, the possibilities of international alliances were also explored. By showing how a new awareness about the international was thus constructed, the article contributes towards a changed conception of the role of the European revolutions of 1848 – the *annus mirabilis* of international politics.

Mat och identitet? Livsmedel och livsmedelskonsumtion. Internationella livsmedelsregimer och nationella/regionala reaktioner.

Av Ulf Jonsson

Mat, vår konsumtion av livsmedel, är som bekant långt ifrån enbart en fråga om livsuppehållande näringstillförsel. Det är också i hög grad en fråga om kultur, om hur människor skapar en mening utifrån givna restriktioner av olika slag. Detta bidrar till att göra frågan om förändring och kontinuitet i livsmedelskonsumtionen, både historiskt och i vår tid, utomordentligt komplex. Den låter sig inte fångas i några enkla formler. Det finns en relativt utbredd föreställning om att vi globalt, och i synnerhet i den utvecklade delen av världen, går emot en homogenisering av livsmedelskonsumtionen. Spektakulära studier som George Ritzers, *The McDonaldization of Society*, där en obetvingslig utveckling mot en överväldigande dominans för standardiserad snabbmat är en central del av en större och mera genomgripande rationaliseringsprocess, bidrar till att befästa en sådan bild. Ritzer medger visserligen att det finns en möjlighet för mindre, i regel privilegierade, grupper att undkomma denna modernitetens järnbur.¹

I den snabbt växande forskningen om jordbrukets och livsmedelssektorns globalisering finns också en tendens att betona de homogeniserande konse-

1. George Ritzer, *The McDonaldization of Society. An Investigation into the Changing Character of Contemporary Social Life*, Thousand Oaks 1993, s 178–188. För ännu mera genomgripande, i delvis psykoanalytiska termer formulerad kulturkritisk analys av fenomenet McDonalds, se Paul Ariès, *Les fils de McDo. La McDonaldisation du Monde*, Paris 1997, se särskilt s 219f.

Professor Ulf Jonsson, f 1944, är verksam vid Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet. Jonssons forskning har de senaste åren koncentrerats till jämförande agrarhistoria och livsmedelssystemens historia, se exempelvis "Det franska jordbrukets efterblivenhet. En seglivad myt", som publicerades i *Historisk tidskrift* 1997, och "Transnational Agro-Food Companies on the Latin American Market", i Jaime Behar, Ulf Jonsson & Mats Lundahl (eds), *Currents of Change. Globalization, Democratization and Institutional Reform in Latin America*.

Adress: Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm
E-post: Ulf.Jonsson@ekohist.su.se

kvenserna av processen både för produktion och konsumtion. Livsmedelssystemen blir allt mindre nationellt förankrade hävdas det.² Nationella och regionala skillnader i konsumtionsmönster tenderar att suddas ut, åtminstone i västvärlden och bland köpkraftiga medelklassgrupper i den tredje världen. Produkter som tidigare bara hade en nationell eller regional spridning finns nu tillgängliga över hela världen. Handeln mellan olika klimatzoner innebär att säsongsbetonade fluktuationer i utbudet av frukt, grönsaker och primörer praktiskt taget försvunnit i västvärlden. Livsmedelsindustrin blir också i denna tolkning en påtagligt homogeniserande kraft. Samma typ av banal snabbmat producerad av ett litet antal transnationella livsmedelsföretag erbjuds konsumenterna i Sverige, USA, Västeuropa och Japan. Globaliseringen av livsmedelssektorn och dess konsekvenser för konsumtionen beskrivs således som en entydigt determinerad process. Utgångspunkten har ofta varit USA, och de amerikanska erfarenheterna har fått gälla som allmängiltiga.³

I forskningen kring livsmedelssektorns globalisering har inte sällan komplexiteten i den förändringsprocess som studeras underskattats. Olika nationella system för reglering liksom den roll olika institutionella aktörer, som producentkooperationen, spelar har inte beaktats tillräckligt. Utan att förneka tendensen till en homogenisering av livsmedelskonsumtionen i stora delar av västvärlden är det viktigt att inte glömma att konsumtionen av mat också är djupt förankrad i olika historiskt formade och kulturellt bestämda ramar. Konsumtionsmönster kan förändras av utifrån kommande impulser och ändå förbli i väsentliga avseenden olika. Gastronomiska traditioner och preferenser utgör en viktig motvikt till en mera genomgripande homogenisering.⁴ Det finns dock en växande i huvudsak europeisk forskning, som utifrån studier av lokala och regionala strategier har kommit att problematisera bilden av en dominerande homogeniserade tendens i det globala livsmedelssystemet. Flera forskare har uppmärksammat att det vid sidan om den standardiserade mass-

2. Med begreppet livsmedelssystem avses hela livsmedelskedjan från jordbruk till livsmedelsindustri och samspelet dem emellan. Inom ramen för ett livsmedelssystem skapas förutsättningar för att en viss typ av livsmedelskonsumtion skall kunna upprätthållas.

3. För en översikt av några centrala inlägg i diskussionen, se William H Frielander et al (eds), *Towards a New Political Economy of Agriculture*, Boulder 1990, s 9–31; Alessandro Bonnano (ed), *From Columbus to ConAgra. The Globalization of Agriculture and Food*, Kansas City 1994, s 1–25; Philip McMichael (ed), *Food and Agrarian Orders in the World Economy*, Westport 1995, s 17–133; David Goodman & Michael Watts (eds), *Globalising Food. Agrarian Questions*, London 1997, s 1–27. För livsmedelsindustrin specifikt, se *The Future of Food. Long-Term Prospects of the Agro-Food Sector*, Paris 1998. Den europeiska livsmedelsindustrin behandlas både på ett övergripande plan och i en serie länderstudier i Bruce Traill & Eamonn Pitts (eds), *Competitiveness in the Food Industry*, London 1998.

produktionen och masskonsumtionen växer fram nya nischer för kvalitetsprodukter. Denna fokus är koncentrerad kring hur landsbygden förändras under inflytande av processer kopplade till en ny efterfrågan av landsbygdsprodukter i vid mening.⁵ Den italienska agrarsociologen Mara Miele har också på ett spännande sätt kopplat samman effekterna av globala impulser och utmaningar för framväxten av kvalitetsinriktad nischproduktion i Toscana.⁶

Det är denna samtidiga närvaro av och växelspel mellan homogeniserande och heterogeniserande tendenser som jag vill belysa. Efter en inledande övergripande diskussion av homogenisering och motverkande krafter i det globala livsmedelssystemet, kommer fokus att riktas mot mera avgränsade exempel på hur likartade globala impulser artikuleras och skapar olika resultat. Det sker först i en jämförelse mellan Sverige och Frankrike under de senaste decennierna. I en avslutande analys av gastronomisk nischproduktion i Frankrike försöker jag visa hur samspelet mellan globala och regionala/lokala krafter kan bidra till att etablera nya mönster för samexistensen mellan homogeniserande och heterogeniserande krafter.

Internationell agrar arbetsdelning som en homogeniserande kraft

Trots den dominerande bilden av det förindustriella samhället som en i det närmaste slutna självhushållande enhet har handel med livsmedel – både råvaror och mera bearbetade produkter som smör, ost, saltad fisk och kött – långa anor. Människor, nyttoväxter och husdjur har flyttat och knutits samman på en global nivå allt sedan de stora upptäckternas epok. Kulturväxter som vete och korn samt husdjur som nötkreatur och hästar infördes av handelsmän och kolonister i den nya världen. Från den nya världen fick vi potatis, majs och tomater för att bara nämna några av de viktigaste bidragen som numera är självklara inslag i de europeiska livsmedelssystemen. En från Asien införd kulturväxt – rösockret – odlad av slavar i Europas karibiska kolonier kom att på ett djupgående sätt förändra dieten i den gamla världen.⁷

Fram till de stora genombrotten i transportteknik – järnvägar och ång-

4. För en uppslagsrik diskussion av betydelsen av kulturellt formade preferenser, se Berit Nygård & Oddveig Storstad, "De-globalization of Food Markets? Consumer Perceptions of Safe Food: The Case of Norway", *Sociologica Ruralis* 1998:2.

5. För en bred översikt av denna forskningsinriktning, se Terry Marsden et al, *Constructing the Countryside*, London 1993.

6. Mara Miele, "Short Circuits. New Trends in the Consumption of Food and the Changing Status of Meat", *International Planning Studies* 1999:3.

7. Sockrets roll och plats i den moderna historien är mästertligt skildrat av antropologen Sidney Mintz, *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History*, New York 1985.

sjöfart – fanns det dock ytterst påtagliga hinder för den agrara arbetsdelningens rumsliga och volymmässiga utbredning. De förändringar i dieten som ägde rum och som kunde vara nog så dramatiska och långt ifrån alltid helt frivilliga hade en gradvis karaktär. De infogades i nationella och regionala livsmedelssystem och gastronomiska traditioner.⁸ Det är denna långsamma förändring, som i växande och accelererande utsträckning utsätts för homogeniserande krafter av en ny och hittills okänd dignitet. Med en volymmässigt och rumsligt utvidgad internationell agrar arbetsdelning ökar potentialen för homogenisering högst väsentligt. Redan under den period från 1870-talet fram till första världskriget som agrarsociologerna Harriet Friedmann och Philip McMichael identifierar som den första internationella livsmedelsregimen, finns det inslag som pekar mot minskade skillnader i livsmedelskonsumtionen i västvärlden.

Denna första internationella livsmedelsregim knöt samman Västeuropa och de transatlantiska ekonomierna i en ny typ av agrar arbetsdelning som påtagligt ökade utbudet och sänkte priset på vete och kött. Den tilltagande vägen av skyddstullar ändrade inte på något fundamentalt sätt detta mönster. Till detta kom en ökad tillgång på livsmedel från tropiska regioner – kolonier eller delar av det informella imperiet. Nya livsmedel som bröd bakat på fint vetemjöl, socker, te och kaffe, konserverat, kylt eller fruset kött från USA och Argentina blev tillgängliga för stora delar av Europas urbana arbetarklass. Den nya internationella agrara arbetsdelningen gjorde det möjligt att intensifiera jordbruksproduktionen. Förbättrade transporter underlättade städernas försörjning av känsliga färskvaror som konsumtionsmjölk, frukt och grönsaker. En begynnande storskalig livsmedelsindustri ställde ett ökat antal färdiglagade produkter till konsumenternas förfogande.

Utrymmet för en ännu längre driven homogenisering av livsmedelskonsumtionen förstärktes under det som Friedmann och McMichael identifierar som den andra internationella livsmedelsregimen, perioden efter andra världskriget fram till början av 1970-talet. De mest centrala inslagen i denna nya ordning var en intensifierad animalieproduktion baserad på fabriksstillverkat foder, en påtagligt växande roll för en i ökande grad transnationell livsmedelsindustri, som försåg hushåll och restauranger med ett standardiserat utbud av snabbmat. En i hela västvärlden ökande konsumtion av nötkött

8. Vi behöver bara erinra oss det motstånd och den mistänksamhet med vilken potatisen mottogs av de breda lagren också i de länder, där denna gröda relativt snart blev en centralt inslag i basfödan, se Redcliffe Salman, *The History and Social Influence of the Potato*, Cambridge 1985.

och kyckling var ett utmärkande drag. Denna konsumtionsmodell spreds också till den övre medelklassen i tredje världen.⁹

Många forskare tycker sig idag se konturerna av en tredje internationell eller global livsmedelsregim. Det utmärkande draget i denna nya ordning är en snabbt ökad produkt- och marknadsdifferentiering. Det kan tyckas bryta rörelsen mot en växande homogenisering. Massproduktion och masskonsumtion förblir emellertid viktiga element. Nya produkter görs tillgängliga för den typen av produktion och konsumtion. I takt med ökade ekonomiska och sociala klyftor över hela västvärlden från 1970-talet och framåt formas konturerna av en tudelad livsmedelskonsumtion. De mera välmående, välutbildade och beresta grupperna är i växande utsträckning engagerade i frågor runt livsmedelskvalité, säkerhet och variation. Ett viktigt element i de privilegierade gruppernas konsumtion är en ökad andel av färska grönsaker och frukt, som blir alltmera oberoende av säsongvariationer. Handeln med färska produkter över klimatzoner har ökat dramatiskt de senaste decennierna. De underprivilegierade grupperna konsumerar de enkla massproducerade, standardiserade produkterna, som en alltmer koncentrerad och globalt verksam livsmedelsindustri tillhandahåller. Delar av färsk frukt-komplexet fogas dock in i masskonsumtionen. Bordsdruvor från Chile och Sydafrika är numera en masskonsumtionsartikel på det norra halvklotet. Det finns en rad andra exempel på hur inledningsvis relativt exklusiva frukter och grönsaker blir tillgängliga för masskonsumtion.

Inom respektive social kategori sker dock en betydande homogenisering. Rika och välutbildade nordamerikaner och européer får allt mer likartade konsumtionsmönster. Det samma gäller fattiga nordamerikaner och fattiga européer. Ekonomisk och social ställning snarare än rumslig tillhörighet avgör konsumtionsmönstren.¹⁰ Nationella konsumtionsmodeller konvergerar samtidigt som det växer fram nya konsumtionsmönster rotade i olika livsstilar mellan olika strata.

Motverkande krafter på nationell och regional nivå

Den bild av en genomgripande homogenisering av livsmedelskonsumtionen i västvärlden, som formats i diskussionen av jordbrukets och livsmedelssek-

9. Harriet Friedmann & Philip McMichael, "Agriculture and the State System. The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present", *Sociologica Ruralis* 1989:2.

10. William H Friedland, "The New Globalization. The Case of Fresh Produce", i Bonnano 1994, s 211–220.

torns globalisering, avspeglar högst reella processer. Vi kan inte förneka att de homogeniserande krafterna vuxit i styrka sedan början av detta sekel. Utbudet i snabbköp och stormarknader i USA och Europa sammanfaller i en betydande utsträckning. Hel- och halvfabrikat tillhandahållna av alltmera globalt verksamma företag, likartade förändringar i hushållens sammansättning, flera små- eller ensamhushåll, en ökad kvinnlig förvärvsintensitet är faktorer som bidrar till en mera likartad livsmedelskonsumtion. Marknaden för industriellt framställd snabbmat utan några specifika nationella eller regionala särdrag har onekligen vuxit i västvärlden.

Det är emellertid lika uppenbart att dessa utifrån globala marknadskrafter influerade förändringar möter och har mött ett motstånd, som har sina rötter i nationellt och regionalt formade preferenser. Den första internationella livsmedelsregimen innebar inte en total seger för det på vete bakade vita brödet. Det nordeuropeiska "rågbältet" från Tyskland över Skandinavien utplånades inte helt. Visserligen ökade konsumtionen av vete och vitt bröd, men ännu under mellankrigstiden svarade rågen för en betydande del av tillgången på brödspannmål i Tyskland och Skandinavien. Även om en del av rågen användes som kreatursfoder måste det mörka rågbrödet ha behållit en betydande marknadsandel i denna del av världen, se tabell 1.¹¹

Friedmann och McMichaels första internationella livsmedelsregim förefaller således ha varit mindre enhetlig än den framträder i deras framställning. Istället för en enhetlig internationell livsmedelsregim kan man urskilja olika subsystem. Det fanns ett atlantiskt subsystem, som knöt samman Storbritannien och de transoceaniska jordbruksexporterande länderna i de tempererade zonerna. Billigt vete lade grunden för en övergång till en klar dominans för bröd bakat på fint vetemjöl. Kyltransporter ökade möjligheterna för en masskonsumtion av billigt kött från transoceaniska producenter med nötkött från Argentina och Uruguay och lamm från Australien och Nya Zeeland. Storbritannien intog en särställning i importen av tempererade jordbruksprodukter. Omedelbart före det första världskriget svarade Storbritannien för 34 procent av den samlade världsimporten av vete, nästan 40 procent om

11. Mina beräkningar av spannmållstillgången bygger på Paul van Hissenhoven, *Le mouvement des grains dans le monde*, Bryssel 1938, s 88–91. Råg svarade ännu perioden 1930/34 för nära 60 procent av den sammantagna mängden brödspannmål, vete och råg i Tyskland, 45,8 procent i Danmark, 37,2 procent i Sverige, 47,7 procent i Norge och hela 84,9 procent i Finland. Även om råg i viss utsträckning också användes som kreatursfoder pekar dessa siffror på att rågbrödet fortfarande behöll ett grepp över konsumenterna. I de utpräglade vetekonsumerande länderna som Frankrike och Italien utgjorde rågen en negligerbar del av tillgången på brödspannmål, 7,5 respektive 2,1 procent under samma period.

man exkluderar reexport. Den brittiska dominansen var ännu mera markerad för kött.¹²

Det var således inom ramen för detta subsystem som de grundläggande dragen i vad Friedmann och McMichael anser känneteckna livsmedelskonsumtionen under den första internationella livsmedelsregimen materialiserades. Belgien ligger ganska nära den brittiska modellen med högt importberoende för brödspannmål och med vete som den dominerande komponenten i konsumtionen.

Vi kan se ett annat i huvudsak kontinentaleuropeiskt system. Det påverkades i mindre utsträckning av dessa influenser. Det var istället infogat i en inomeuropeisk agrar arbetsdelning, där kraftfoder för en intensiv animalieproduktion importerades från Ryssland, medan man strävade efter en hög självförsörjning, när det gällde brödspannmål. Fläskkött snarare än nötkött dominerade i detta område. Tyskland, den tyskspråkiga delen av det Habsburgska imperiet och i viss utsträckning Skandinavien utgjorde kärnan i detta subsystem.¹³

Tabell 1. Disponibel kvantitet av brödspannmål, inhemsk produktion (tusental ton) 1909/13 samt självförsörjningsgrad och rågens andel av den disponibla kvantiteten spannmål i procent.

Land	Disponibel kvantitet	Inhemsk produktion	Självförsörjning grad	Rågens andel
Tyskland	15 035	13 350	88,9	66,1
Österrike	841	768	99,3	69,9
Danmark	871	593	64,6	71,0
Finland	353	289	82,0	63,5
Norge	251	33	13,1	88,4
Sverige	1 086	833	76,6	63,5
Nederländerna	1 158	538	46,5	56,8
Belgien	2 551	986	38,6	27,6
Frankrike	11 281	10 196	90,0	12,3
Italien	6 680	5 105	76,4	2,2
Storbritannien	15 875	6 838	23,3	0,6

Källa: Paul van Hissenhoven, *Le mouvement des grains dans le monde*, Bryssel 1938, s 88–91.

12. Lois B Bacon & Friedrich C Schloemer, *World Trade in Agricultural Products. Its Growth; Its Crises; and the New Trade Policies*, Rom 1940, s 179ff. Beräkning av reexport bygger på van Hissenhoven 1938.

13. För en diskussion av den inomeuropeiska agrara arbetsdelningen, se Fritz Beckmann, "Die internationale agrare Arbeitsteilung Europas", *Kieler Vorträge* nr 16 1926. För en upplysande diskussion av de speciella banden mellan de transoceaniska exportörerna och Storbritannien, se Avner Offer, *The First World War. An Agrarian Interpretation*, Oxford 1989, s 78–214.

Medelhavsregionen utgjorde ett tredje subsystem. De transoceaniska influenserna på livsmedelskonsumtionen inom denna region var också tämligen begränsade. Vete hade sedan mycket länge varit det dominerande brödspannmålet. Länderna i regionen hade små möjligheter att kraftigt öka sin livsmedelsimport och exempelvis börja konsumera importerat nötkött i stor skala. De dagliga vanorna förändrades inte drastiskt.

De olika subsystemen framträder tydligt, när man granskar graden av självförsörjning vad avser brödspannmål under den första internationella livsmedelsregimen, se tabell 1. Observera att Norge, som hade en låg självförsörjningsgrad av brödspannmål och behövde importera huvuddelen av sitt behov, valde råg från europeiska källor framför vete från de transoceaniska leverantörerna. Den internationella handeln med råg var nämligen i hög grad en inomeuropeisk företeelse.

Den andra internationella livsmedelsregimen i Friedmanns och McMichaels tappning med dess snabba produktivitetssökning i jordbruket och koncentration av centrala delar av livsmedelsindustrin får mycket olika utfall i olika delar av västvärlden. Konsumtionen av nötkött ökar visserligen inte bara i Europa utan också i ett land som Japan, där nötkött traditionellt spelat en mycket underordnad roll. Japanerna börjar också äta bröd och andra vetebaserade produkter i en växande utsträckning. Det innebär dock inte att skillnaderna mellan japanskt och västerländskt kök försvinner.

Tabell 2. Livsmedelskonsumtion i några EU-länder 1995. Kg per capita.

Produkt	Grekland	Italien	Frankrike	Tyskland	England	EU
Cerealier	103	121	72	73	75	81
Ris	6	5	4	2	4	4
Potatis	81	41	74	75	94	79
Grönsaker	208	178	124	81	65	116
Frukt	147	142	82	97	59	93
Mjök	62	64	97	93	131	98
Ost	21	19	23	17	7	14
Smör	1	2	8	7	3	5
Kött totalt	79	86	100	95	71	87
Därav: Nötkött	22	21	24	19	17	20
Fläskkött	23	33	37	56	23	41
Olja/matfett	33	31	22	23	30	27
Socker	20	28	35	35	39	34
Vin	28	63	65	26	12	37

Källa: Maria Fonte, "Food Consumption Models. Market Times, Tradition Times", *International Journal of Technology Management* 1998:7, s 683.

Den tredje internationella livsmedelsregimen med dess ökade konsumtion av färska grönsaker och färsk frukt kommer på ett liknande sätt att manifesteras olika i skilda delar av världen. En snabb blick på livsmedelskonsumtionen i ett urval av EU-länder 1995 visar också entydigt på en bild av bestående skillnader, trots en kontinuerlig påverkan av såväl globala marknadskrafter, som en lång period av europeisk integration och gemensam jordbrukspolitik, se tabell 2.

Man ser tydligt hur Italien och Grekland fortfarande ansluter tämligen väl till det som vi brukar karaktärisera som ett Medelhavsmönster, det vill säga en hög andel cerealier, grönsaker och frukt samt vegetabiliska oljor snarare än smör vad gäller användningen av matfett. Den särställning som fläskkött in-tar i det tyska köket och som utvecklades och befästes under den andra hälften av 1800-talet har inte helt utplånats. Den tyska konsumtionen av fläskkött ligger fortfarande på en hög nivå och betydligt över genomsnittet inom EU. Det finns inga tungt vägande ekonomiska skäl till denna tyska preferens för fläskkött. Man kan vidare se att trots en utjämnning i vinkonsumtionen, där det skett en påtaglig minskning i de traditionella vinländerna och en ökning i länder utanför detta område, så kvarstår det betydande skillnader. Den franska och italienska konsumtionen av vin är nästan dubbelt så stor som EU-genomsnittet, medan traditionella ölkonsumerande länder som Tyskland och Storbritannien ännu inte närmat sig den genomsnittliga konsumtionsnivån av vin inom EU.

Länder och regioner påverkas av samma globala marknadskrafter och förändras, men förblir i grunden ändå i långa stycken olika. Mot de snabba av globala marknadskrafter influerade förändringsimpulserna, *market times*, står för att tala med den italienska agrarekonomen Maria Fonte, *tradition times*, det vill säga vanor och preferenser som formats och vuxit fram under en betydligt längre tidsrymd och med en betydligt större grad av beständighet.¹⁴ Det faktiska utfallet är ofta resultatet av ett komplext och intrikat samspel mellan dessa olika tidsskalor. Detta kommer jag att försöka illustrera med en översiktlig jämförelse mellan Sverige och Frankrike under de senaste decennierna.

14. Maria Fonte, "Food Consumption Models. Market Times, Tradition Times", *International Journal of Technology Management* 1998:7, s 679-687.

Sverige och Frankrike i "den tredje internationella livsmedelsregimen"

Sverige och Frankrike är som bekant två högt utvecklade kapitalistiska ekonomier i Europa. Båda länderna är infogade i samma större ekonomiska system och i hög grad påverkade av samma globala impulser. Befolkningens ålderssammansättning är likartad. De små hushållen växer. Den kvinnliga förvärvsintensiteten är fortfarande högre i Sverige, men också Frankrike har lämnat den renodlade "enförsörjarmodellen". I Sverige fanns vid mitten av 1990-talet 77 procent av kvinnorna i åldersbandet 15–64 år i arbetskraften. Motsvarande siffra i Frankrike var 60 procent.¹⁵ Vi kan också iaktta en ökande segmentering av livsmedelsmarknaden mellan standardiserade massprodukter och masskonsumtion å den ena sidan och nischmarknader för mera hantverksmässigt framställda livsmedel å den andra sidan.

Icke desto mindre är det faktiska utfallet på många punkter fortfarande mycket olika. Kortfattat skulle de mest grundläggande skillnaderna mellan Sverige och Frankrike kunna uttryckas på följande sätt: i Sverige ligger tyngdpunkten vid ekologiskt framställda produkter, i Frankrike är det ett livsmedels gastronomiska kvalitéer som tilldrar sig det mesta intresset.

Från en blygsam början har den ekologiska produktion som åtnjuter KRAV-certifiering ökat från omkring en halv procent 1989 till 3,4 procent av den svenska jordbruksarealen 1996.

Tabell 3. Ekologisk odlad areal i några europeiska länder. Hektar.

Land	1985	1987	1989	1991	1993	1994	1995	1996	%1996
Sverige	4 500	9 370	34 192	39 473	46 390	56 751	101 458	114 546	4,1
Österrike	6 300	8 400	12 320	21 546	84 000	135 982	186 494	249 662	7,1
Tyskland	29 100	25 700	42 356	90 622	203 379	246 458	272 139	310 484	1,8
Frankr.	45 000	55 000	60 000	72 000	87 829	87 000	94 806	98 000	0,3

Anm. Siffran 4,1 procent för Sveriges del beror på ett annat sätt att beräkna areal än KRAV:s egen statistik, enligt vilken andelen ekologiskt odlad areal i Sverige 1996 var 3,4 procent.

Källa: Kravstatistik 1997, <http://www.krav.se>.

I Europa intar Sverige och Österrike en särställning, se tabell 3. I Sverige har vidare de stora livsmedelskedjorna, KF, ICA och Dagab, snabbt anpassat sig till en växande efterfrågan på ekologiskt framställda produkter. Efterfrågan

15. "Women and Men in Europe and North America", *Eurostat* 1995.

är stor och ökande. För en rad olika varutyper förefaller efterfrågan för ögonblicket överstiga utbudet. Fyrtio procent av de svenska konsumenterna köper mer eller mindre regelbundet ekologiska produkter och cirka tolv procent kan anses vara hängivna kunder.¹⁶

Det finns som framgår av tabell två ett tilltagande intresse för ekologiskt framställda livsmedel i hela Europa men genomslaget varierar i hög grad. Det svenska och nordeuropeiska intresset för säkra livsmedel producerade med hänsyn tagen till naturen kan inte fångas in i en renodlat nyttomaximerande förklaringsmodell. En rad olika kulturellt bestämda faktorer är naturligtvis också viktiga. I marknadsföringen av livsmedel betonas inte sällan dimensioner som säkerhet, renhet, hälsa och naturlighet.¹⁷

De franska konsumenterna är naturligtvis inte oemottagliga för den typen av argument. Samma slanka skönhetsideal härskar där som i resten av västvärlden. Sambanden mat, matvanor och hälsa diskuteras också i franska media.¹⁸ Det hindrar dock inte att den kulinariska dimensionen, maten som källa till njutning och glädje, spelar en mera framträdande roll såväl i den allmänna debatten som i livsmedelsproduktionen. Den viktiga nischen för mera hantverksbetonad livsmedelsproduktion består av gastronomiskt intressanta livsmedel. Dessa produkter är infogade i ett system för kvalitetsmärkning med rötter långt tillbaka och formaliserat i ett statligt garanterat system från mitten av 1930-talet. Mot massmarknadens anonymitet vill man med detta system ge konsumenterna en föreställning om varornas regionala ursprung, identitet och historia. Den översta nivån i detta system är *appellation d'origine contrôlée*, AOC. Systemet omfattade till en början nästan bara vin och vindestillat. Idag kan i princip alla livsmedel omfattas av denna kvalitetsmärkning. Franska jordbruksproducenter fick en första laglig möjlighet att försvara en lokal regional specialitet genom en lag mot förvanskning av jordbruksprodukter 1905. Lagen var ursprungligen avsedd att skydda vinproducenter mot vin framställt med andra råvaror än druvor. Systemet utvecklade

16. Magnus Lagnevik & Helene Tjärebo, "Ecological Minded Retailers. A Driving Force for Upgrading Competitiveness of the Swedish Food Sector?", i Bruce Trail & Emanon Pitts (eds), *Competitiveness in the Food Industry*, London 1998.

17. Trots att den norska arealen ekologiskt odlad jordbruksmark ännu är relativt blygsam finns också i Norge en påtagligt starkt förankrad föreställning om de egna jordbruksprodukternas överlägsna hälsoegenskaper. Det är hälsa och säkerhet som lyfts fram, se Nygård & Storstad 1998.

18. *Nouvel Observateur* – ett politiskt kulturellt veckomagsin med tyngdpunkten i sin läsekrets bland välutbildade personer något till vänster om mitten hade nyligen en stort upplagd artikelserie på temat, åt bättre för att leva ung. *Nouvel Observateur* 11.3–17.3 1999. Detta är bara ett slumpvis utvalt exempel bland ett otal liknande artikelsier de senaste decennierna.

des vidare under mellankrigstiden och 1935 bildades Institut National des Appellations d'Origine Controlée, INAO. Systemet var ursprungligen föga anpassat till några andra produkter än vin. Roquefort fick som första ost en Appellation 1925. Det är dock först från och med början av 1970-talet som lagstiftningen på ett mera genomgripande sätt anpassas för AOC-märkning av ostar och övriga livsmedel, även om det i princip var möjligt att ansöka om en appellation från mitten av 1950-talet, då lagstiftningen reviderades.¹⁹

Över hundratusen jordbrukare, omkring tolv procent av gårdarna, hämtar merparten av sina inkomster från AOC-produktion. Vin och vindestillat står för lejonparten mätt i värdestermer eller cirka 80 miljarder franc 1997. Mejeriprodukter, i första hand ost, svarar dock för en snabbt växande del av AOC-sektorn (se s 40ff).

Försvar för det kulinariska arvet är också en viktig del i den franska livsmedelspolitiken. I början av 1990-talet instiftades det nationella rådet för kokkonsten (Le Conseil National des Arts Culinaires). Fem ministerier – kultur, jordbruk, undervisning, turism och hälsa – är representerade i rådet tillsammans med stora kockar och företagare i livsmedelsbranschen. Rådet har tagit initiativ till en omfattande kartläggning av det kulinariska arvet i olika regioner. Tretton delar har hittills begåvats med var sin volym. Tanken bakom detta projekt är, som Alain Senderens och Alain Weill hävdar i sin inledning till delen om Provence, att: "I en tid av smakens banalisering är det nödvändigt att förhindra att produkter förankrade i myllan [*produit de terroir*] försvinner. Det gäller att med kraft slå fast att det kulinariska arvet också är en del av vårt kulturarv."²⁰ Under de senaste åren har hotet mot det kulinariska arvet från storskaligt jordbruk och livsmedelsindustri på ett spektakulärt sätt hamnat i centrum för en viktig del av den franska samhällsdebatten. Den storskaliga livsmedelsproduktionen som ett hot mot både hälsa och gastronomisk variation är nämligen ett centralt element i den radikala bondeorganisationen *Confederation Paysannes* samhällskritik. Organisationen har blivit känd för den aktion mot en McDonaldsetablering i hjärtat av Roquefortregionen i staden Millau, som leddes av den medialt mest kände talesmannen José Bové. *Confederation Paysanne* ägnar sig inte uteslutande åt medialt uppseendeväckande aktioner, även om företrädare för organisationen behärskar den konsten, utan också åt en intressant och genomtänkt kri-

19. *L'Appellation d'Origine Controlée*, <http://www.maison-du-lait.com>, 990826.

20. Alain Senderens & Alain Weill, *L'inventaire du patrimoine culinaire de la France Provence-Alpes-Côte d'Azur*, Paris 1995, s 11.

tik av de storskaliga livsmedelssystemen i västvärlden. Det hot mot produktionen av gastronomiskt värdefulla livsmedel och den banalisering, den uniformisering av smaken, som den livsmedelsmodellen representerar, är ett viktigt, om inte det enda inslaget i kritiken.²¹

Det förhållningssätt, som manifesteras på olika sätt av *Conseil National des Arts Culinaires* och *Confederation Paysanne*, är naturligtvis också rotat i en kulturell ram som formats under en lång period. Det förhindrar inte att impulser utifrån kommer in och förändrar vanor och preferenser, men det formar det sätt på vilket de utifrån kommande impulserna artikuleras och utgör en garanti för att länder och regioner inom länder trots förändring förblir olika.

Sverige och Frankrike är, som framhållits, infogade i en i långa stycken likartad större ekonomisk ram och är influerade av samma makroekonomiska förändringsimpulser. De nationella företagen inom livsmedelssektorn möter i båda fallen en växande konkurrens från mäktiga transnationella koncerner. Matvanor och livsmedelskonsumtion tenderar i vissa avseenden att konvergera mot en gemensam västerländsk modell. Det finns emellertid viktiga motverkande krafter som bidrar till att upprätthålla nationella och regionala särdrag. Vi kan exempelvis iakta hur två centrala inslag i synen på mat och matvanor, nämligen strävan efter hälsosamma, säkra livsmedel producerade i samklang med naturen, respektive intresset för kulinariskt intressanta produkter med en distinkt historisk och regional identitet, får mycket olika genomslag i de olika samhällena. Det finns också i det svenska samhället och den svenska kulturen ett växande intresse för mat som kulinarisk upplevelse. Matjournalistiken intar en viktig plats både i dags-, vecko- och specialpress. Matprogrammen i etermedia – både radio och television – är närmast att betrakta som en tillväxtbransch. Lokala initiativ, som syftar till att utveckla kopplingen mellan regional matkultur och landsbygdsutveckling, växer fram. Driftiga entreprenörer knyter an till och utvecklar idéer som formas i det offentliga samtalet.²²

Det kommer förmodligen ändå att dröja länge innan den kulinariska dimensionen blir ett centralt inslag i svensk livsmedelspolitik på samma sätt

21. Det är signifikativt att den intervjubok med José Bové och *Confederation Paysannes* generalsekreterare Francois Dufour, där organisationens kritik av det globala storskaliga livsmedelssystemet sammanfattas, har undertiteln "bönder mot skräpmat", se José Bové & Francois Dufour, *Le monde n'est pas une marchandise. Des paysans contre la malbouffe, entretiens avec Gilles Lumeau*, Paris 2000, s 77–110.

22. Ett spännande initiativ på Österlen i Skåne med stöd av EU-anslag presenterades i *Svenska Livsmedel*, se Lars Wikström, "Maten lyfter regionernas Europa", *Svenska Livsmedel* 1998:6.

som det är i Frankrike. Lika lite kan vi förvänta oss att den ekologiska dimensionen kommer att inta samma roll i fransk livsmedelspolitik som hos oss.

Dessa nationella särdrag samspelar med de globala processerna. Nationella, regionala och lokala särdrag kan under gynnsamma omständigheter utvecklas till globala tillgångar. Svensk livsmedelsindustri hyser kanske inte helt obefogade förhoppningar om att ekologiska produkter skall kunna skapa konkurrensfördelar, åtminstone på den nordeuropeiska och möjligen också den amerikanska marknaden. AOC-produkter utgör en växande del av den franska livsmedelsexporten. Det lokala kulinariska arvet utnyttjas också mycket medvetet i landsbygdsturismen i många franska regioner.²³ Föreställningar om en autenticitet, en lokal identitet formad under en lång historisk period blir tillgångar, som kan exploateras inte bara på en nationell utan också på en global marknad.

Avslutningsvis kommer jag att diskutera hur olika aktörer allt ifrån ledningen i stora livsmedelsindustrier till sammanslutningar av bönder och små kooperativ på ett lokalt plan försöker exploatera föreställningar om regional identitet som en kommersiell tillgång på en i växande utsträckning global livsmedelsmarknad.

Regional identitet som global tillgång

I Frankrike har regionala produkter och regional kulinarisk identitet länge varit viktiga inslag i olika lokalsamhällens försök att forma en överlevnadsstrategi i en modern kapitalistisk marknadsekonomi. Det har också samtidigt varit och är en viktig kommersiell strategi för vissa delar av livsmedelsindustrin. Regional matkultur är förvisso ett begrepp till vilket det knyts kommersiella förhoppningar i flera andra länder, också i Sverige som framgår ovan. Det är dock främst i Frankrike och i Italien som gastronomiskt intressant nischproduktion har hunnit att få någon större betydelse på regional nivå. Den europeiska unionen har sedan 1992 på franskt initiativ format ett system för kvalitetsmärkning som påminner om det franska. Den högsta nivån i detta system är beteckningen – Skyddad Ursprungsbeteckning, SUB, på franska, *Appellation d'Origine Protégée*, AOP, – motsvarar det franska *Appellation d'Origine Controlée*. Livsmedel som kan komma ifråga för denna märkning måste vara producerade och förädlade i ett avgränsat geografiskt område med erkända produktionsmetoder.

23. Jacinthe Bessière, "Local Development and Heritage. Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas", *Sociologica Ruralis* 1998:2.

Det är en bred provkarta av livsmedel som omfattas av kvalitetsmärkningen. Förutom ostar och andra mejeriprodukter kan märkningen omfatta bland annat charkuterier, färskt kött, fisk och skaldjur, frukt och grönsaker samt bakverk. Vid en granskning av antalet produkter som hittills kommit i åtnjutande av den högsta nivån i kvalitetsmärkningssystemet i de olika medlemsländerna, intar Frankrike med 129 produkter och Italien med 116 en särställning tätt följda av övriga medelhavsländer.

De skandinaviska länderna och Irland kan bara uppvisa ett fåtal ursprungsskyddade produkter och inte en enda på den högsta nivån. Övriga EU-medlemmar som Tyskland och Storbritannien befinner sig i en mellanställning, med ett dussintal ursprungsskyddade produkter.²⁴

En regionalt förankrad gastronomisk tradition har uppenbarligen en mycket starkare ställning i Sydeuropa. Den skandinaviska livsmedelsindustrin har under efterkrigstiden genomfört en genomgripande centralisering och får därmed svårare att ta fram produkter, där det är möjligt att hävda en specifik regional identitet. Livsmedel med en tydlig regional identitet tilldrog sig länge inte något större intresse under centraliseringens guldålder.

Man måste självfallet iakta en viss försiktighet inför den retorik som utvecklas bland marknadsförare av gastronomiska livsmedel. De djupa historiska rötter och den långa tradition som anförs för i stort sett alla livsmedel som lyckats erövra den åtrådda AOC-stämpeln skulle långt ifrån alltid tåla en källkritisk granskning.²⁵ Det är också en i hög grad omstridd företeelse. I den anglosaxiska världen är det svårt att godta de principer på vilka systemet vilar. Det ses mera som ett sätt att begränsa konkurrensen. Det registrerade varumärket, som har ett juridiskt skydd också i den anglosaxiska världen, uttalar sig inte om kvalitet och graderar inte produkterna i någon hierarkisk ordning. Det var först efter att ett betydande brittiskt motstånd övervunnits med stöd från andra latinska medlemsländer, som en av det franska AOC-systemet inspirerad ordning kunde infogas i EU:s lagstiftning.²⁶

Lite tillspetsat skulle jag vilja hävda att AOC-livsmedel liksom nationalstaten till stor del är en kulturell och social konstruktion. Denna konstruk-

24. <http://europa.int/comm/agriculture/qual>, 020816.

25. I det informations-/reklammaterial som den franska mejerinäringens samordnande institution – Maison du lait – producerar om de olika AOC-ostarna, kan man iakta en mycket uttalad strävan att placera det historiska ursprunget för varje ost så långt tillbaka i historiken som möjligt.

26. Marie Thérèse Letablier & Claire Delfosse, "Genèse d'une convention de qualité. Cas des appellations d'origine fromagères", i Gilles Allaire & Robert Boyer (eds), *La Grande transformation de l'agriculture. Lectures conventionalistes et regulationnistes*, Paris 1995, s. 109.

tion kan dock inte formas ur tomma intet. I Frankrike växer det fram en efter gastronomiska kvalitetskriterier segmenterad livsmedelsmarknad tidigare än på de flesta håll i Europa. Den starka betoningen på det regionala/lokala och själva begreppet – *produits de terroir* – är visserligen en ganska sen företeelse. När en betydande del av maten distribueras på en lokal marknad behövs egentligen inte något specifikt begrepp för att markera dess identitet. Att lokala och regionala producenter medvetet har satsat på kvalitetsproduktion och till exempel valt dyrbarare insatsvaror för att nå detta mål går dock långt tillbaka i tiden. I mina undersökningar av strategier bland olika typer av jordbruk och jordbrukare från sekelskiftet 1900 kan man iaktta, hur jordbrukare i vissa regioner tidigt satsar på livsmedel med en hög kvalitet producerade med omsorgsfullt utvalda insatsvaror. Producenterna av primörer i Provence är ett sådant exempel. Inom mejeri- och köttproduktionen i västra Frankrike går det också att finna producenter som tidigt insåg de möjligheter som ett grundmurat renommé för kvalitet kunde innebära.²⁷

En AOC-produkt kan således inte uppfinnas helt utan något belägg för att det funnits en tradition i det område, som strävar efter denna upphöjelse, och i de flesta fall går det att etablera en lång tradition, även om tidsgränsen bakåt understundom förlorar sig i en dimhöljad forntid, där direkta belägg i någorlunda säkra källor är svåra att mobilisera.

AOC-systemet inom ostsektorn

Fortsättningsvis skall jag koncentrera uppmärksamheten till produktionen av ost, som vid sidan av vin är den viktigaste sektorn inom det franska AOC-systemet. Gastronomiska kvalitéter kopplade till föreställningar om autenticitet och en specifik regional identitet har i växande utsträckning kommit att bli en viktig tillgång också på en global marknad. Produktionen av AOC-ostar har mellan 1980 och 2001 vuxit från knappa 137 000 ton till omkring 191 000 och representerar omkring sexton procent av den franska produktionen av lagrade ostar.²⁸

Fram till mitten av 1950-talet dominerades den internationella handeln av ett flöde enklare hårdostar mellan Storbritannien – den viktigaste importören – och Australien, Nya Zeeland – de centrala exportörerna. Från slutet av 1960-talet blev den internationella handeln med ost i hög grad en inomeu-

27. Ulf Jonsson, "Det franska jordbrukets efterblivenhet. En seglivad myt", *Historisk Tidskrift* 1997:2, s 247–250.

28. <http://www.maison-du-lait.com, 020812>.

ropeisk företeelse. I allt större utsträckning rör det sig också om en handel med relativt exklusiva ostar, där Frankrike är den ledande aktören.²⁹ Den franska ostexporten ligger för närvarande på närmare tolv miljarder franc per år. Det är den största enskilda posten, cirka hälften av exporten av mejeriprodukter. I kvantitativa termer har ostexporten utvecklats från knappa 70 000 ton 1965 till nästan 500 000 ton 1998.³⁰ En betydande del av denna export faller naturligtvis på relativt standardiserade och massproducerade ostar från stora mejerikoncerner. Den franska mejeriindustrin har inte undgått den koncentrationsprocess som kännetecknar branschen globalt. I mitten av 1980-talet svarade de tre ledande mejerikoncernerna – de privata företagen *Besnier* och *Bridel* samt det kooperativa *Union Laitier de Normandie* – för 22 procent av osttillverkningen. Det är en andel som för de tre största på arenan 1996, de privata företagen *Besnier* och *Bongrain/Compagnie Laitier Europeenne*, samt det största producentkooperativa företaget *Sodial*, hade stigit till 50 procent.³¹ Samma tendens mot storskalig standardiserad produktion av tämligen uniforma och karaktärlösa produkter som gör sig gällande i hela västvärlden är således också påtaglig i Frankrike. AOC-systemet utgör dock en viktig motverkande kraft.

Det är inte så att det alltid går en skarp och tydlig vattendelare mellan storskalig ostproduktion och små AOC-tillverkare, tvärtom. Det största transnationella företaget på den franska ostmarknaden och en av de i särklass största ostproducenterna globalt, *Besnier* – nyligen omdöpt till *Groupe Lactalis* – med sina 14 000 anställda och en försäljning på 30 miljarder franc, varav 30 procent på export, har under flera år medvetet satsat på att ha en bred uppsättning av olika regioners AOC-ostar i sin produktportfölj. Ett av deras varumärken, *Beulet*, har specialiserat sig på ostar från franska bergsregioner, Auvergne, Savoie, Franche Comté. Produktportföljen omfattar fjorton ostar varav tio AOC-certifierade. Det har skett genom uppköp av en rad mindre mejerier framförallt under 1990-talet. I sin marknadsförning trycker företaget mycket starkt på sin respekt för traditionen och påpekar att kraven,

29. Under 1990-talet har Australien och Nya Zeeland kommit tillbaka på bred front på ostexportmarknaden och etablerat nya marknader i Sydostasien och Japan. Dessa länder spelar dock fortfarande en obetydlig roll på den europeiska marknaden. På de nya marknaderna i Asien, där en lång osttradition saknas, är de komparativa fördelarna för de europeiska prestigemärkena betydligt svagare än bland konsumenter, där namn som Roquefort är fast etablerade i föreställningsvärlden, se Edward Mann, "Cheese the World Market", *Dairy Industries International* 1999:4.

30. "Milk, Milk Product and Egg Balances in the OECD Member Countries 1973–1978", *L'Economie laitière en chiffres*, Centre national interprofessionnel de l'économie laitière, Paris 1999, s 86–89.

31. Jenny Deeprise, "Through the French Window", *Dairy Industries International* 1997:12.

som AOC-systemet ställer, uppfylls med råge. Man tillämpar längre lagringstider än de i stadgarna föreskrivna, samtidigt som produkterna anpassas till de krav moderna distributionsformer ställer.³² Det framgår tydligt att den lokala identiteten uppfattas som en potentiell global tillgång. Det är också en av orsakerna till att man nyligen köpte ett medelstort ostmejeri, *La Vallée* i Normandie, som har en stark position i produktionen av AOC-Camenbert, *Camenbert de Normandie*. Denna måste enligt AOC-reglementet tillverkas av opastöriserad mjölk hämtad från ett avgränsat område. Det samma gäller en annan normandisk AOC-ost, *Pont L'Évêque* som också ingår i *La Vallés* sortiment.³³ Det är således också för den riktigt stora aktören intressant att tillgodoräkna sig den prestige som produkter med en stark lokal identitet besitter. Litet av glansen från de stora i gastronomiska kretsar erkända ostar-na faller också på massproduktionen.

Samtidigt innebär den starka betoningen på lokal/regional identitet att medelstora och mindre producenter kan samexistera och hävda sig kommersiellt mot de stora aktörerna till och med i en så koncentrerad struktur som den normandiska mejerisektorn. Det finns några framgångsrika små företag som är helt koncentrerade på AOC-produktion.³⁴

Den delsektor på den franska ostmarknaden som tydligast förenar denna kombination av stor- och småskalighet, är produktionen av getost. Med en totalproduktion på 71 000 ton 2001, vilket utgör drygt fyra procent av den franska ostproduktionen, kan det förefalla vara en sektor av relativt marginell betydelse. Det är emellertid en snabbt expanderande verksamhet. För trettio år sedan låg produktionen på blygsamma 10 300 ton.³⁵ Det är vidare en produktion som ursprungligen var mycket tydligt kopplad till en lokal och möjligen regional marknad och ofta framvuxen som ett komplement till en

32. <http://www.valmont.fr>, 991221.

33. Deepprose, op cit. La Vallée hade 1998 250 anställda och försäljning på 320 miljoner fr. För merparten av de AOC-klassade ostar-na är användning av opastöriserad mjölk ett ovillkorligt krav. Över 70 procent av volymen AOC-ostar är producerad med opastöriserad mjölk, se <http://www.agriculture.gouv.fr/inao/>, 981115. Till stor lättnad för branschen och ostälskare i Frankrike och annorstädes beslutade den internationella kommittén för livsmedelshygien att tillbakavisa det amerikanska kravet på förbud mot internationell handel med opastöriserad ost hösten 1997. För en fransk reaktion, se Alain Sperat-Czar, "Le grand soulagement", *L'Amateur de fromage* 1997:18.

34. För en översikt av produktion och struktur i förädlingsledet för Camenbert fram till mitten av 1980-talet, se Marie-Claude Dionnet, "Évolution de la production de Camenbert en France", i Paul Brunet (ed), *Histoire et géographie des fromages*, Caen 1985, s 109–116. Se vidare, <http://www.iaa.cra-normandie.fr>, 991115.

35. Abel Bouhier, "La production du fromage de chèvre en Poitou-Charante", i Brunet 1985, s 25f; <http://www.maison-du-lait.com>, 020815.

småskalig vinhantering. Under slutet av 1800- och början av 1900-talet inleddes en långsam erövring av den nationella marknaden. Utvecklingen i de för produktionen av getost dominerande regionerna, Poitou och Touraine i västra och centrala Frankrike, illustrerar denna process på ett tydligt sätt.³⁶ Ännu fram till 1950-talet var det gårdsproduktion eller i vissa fall små kooperativa mejerier som dominerade tillverkningen. I takt med en stigande efterfrågan på getost för den inhemska marknaden och senare också för export från 1960-talet och framåt blev denna delsektor intressant också för industriella producenter.

Den största aktören på marknaden för getost är *Eurial-Poitouraine*, som ägs av tre större producentkooperativ. Företaget är verksamt över flera sektorer inom mejeriområdet. De marknadsför sina getostar under märket *Soignon* i Frankrike och Europa och *Coutrier* i USA. Koncernen hämtar drygt tretton procent av omsättningen från produktionen av getost. Huvuddelen av Soignons getostar är massfabricerade och relativt standardiserade produkter. Icke desto mindre har man inkluderat två AOC-ostar, *Le Saint Maure de Touraine* och *Le Pouligny Saint Pierre*, i sin produktportfölj. Också för delar av de mera standardiserade produkterna strävar Soignon att foga in vissa av de kvalitéter som finns i den småskaliga tillverkningen. Det senaste året lanserades till exempel en getost tillverkad på opastöriserad mjölk, ett krav som gäller för alla AOC-getostar.³⁷ Produkten lanseras också med en tydlig betoning på dimensioner som tradition och autenticitet.

Samtidigt har getost förblivit den del av den franska ostsektorn, där småskalig ofta gårdsproduktion spelar den avgjort största rollen. Av totalproduktionen på cirka 79 000 ton 1998 kom drygt 17 000 ton, det vill säga något mer än 21 procent, från gårdsproducenter.³⁸ Inom AOC-sektorn har gårdsproducenterna en ännu mera framträdande plats; 1997 svarade de för 39 procent av utbudet från de vid det tillfället åtta AOC-klassificerade ostar-na.³⁹ Det är i de flesta fall långt ifrån någon arkaisk rest av en äldre produktionsordning utan istället en del i en alternativ moderniseringsstrategi i

36. Poitou-Charentes svarade 1997 för drygt 57 procent av den insamlade getmjölken och en ungefär motsvarande andel av ostproduktionen. Den närbelägna regionen Pays de la Loire kom in på en mycket avlägsn andra plats med tolv och en halv procent. Det är således inte som man kanske i förstone kan förledas att tro Medelhavsregionen som dominerar den här typen av produktion, även om den också där har långa och djupa historiska rötter, se Rita Lemoine, "Fromages de chèvre. Maitrise de la collecte: une démarche volontaire", *Revue française laitière*, nr 576, novembre 1997.

37. <http://www.soignon.com>, 991215.

38. <http://www.maison-du-lait.com>, 020816.

39. <http://www.agriculture.gouv.fr/inao>, 981123.

regioner, där den förhärskande storskaliga agrara tillväxtmodellen under efterkrigstiden svårligen låter sig realiseras. De småskaliga getostproducenterna är ofta moderna familjeföretag, som använder sig av nya institutionella lösningar. Jordbruksdelen är inte sällan i en gemensam produktionsenhet där flera jordbrukare slagit samman sina resurser i en *Groupement agricole d'exploitation commun*, GAEC.⁴⁰ Mejeridelen ligger ofta i en särskild bolagsform anpassad för små och medelstora företag, *Société Anonyme à Responsabilité Limitée*, SARL.

Gårds- och hantverksproducerad ost är också en framgångsväg i eftersatta jordbruksregioner, som passar EU:s regionala stödpolitik som hand i handske. Flera projekt har också under senare år stötts av till exempel det EU-ledda initiativet Leader.⁴¹

Dessa småskaliga aktörer på en av stora transnationella företag dominerad ostmarknad ser AOC-systemet som en viktig tillgång. Flera av de ostar som avancerat upp till den nivån under senare år, som *Rocamadour* 1996 och *Valencay* 1998, är resultatet av lokala initiativ från de mindre producenternas sida.⁴² Ansökningar från flera andra områden, bland annat Bourgogne med två ostar, *Charolais* och *Maconais*, Provence med *Banon*, behandlas av kontrollmyndigheten, *Institut Nationale des Appellations d'Origine*, för närvarande. I Cevennerna har *Pelardon de Cevennes* fått sin ansökan godkänd i juni 2002.

AOC-systemet löser två olika problem på samma gång. För det första får man genom AOC-stämpeln tillgång till en nationellt och en i växande utsträckning också internationellt etablerad och erkänd kvalitetsstandard. Den franska ekonomiska skolbildning som kallas *l'économie des conventions* har ägnat stor uppmärksamhet åt frågor om vilka argument olika ekonomiska aktörer mobiliserar för att legitimera sina anspråk, och den tillhandahåller en i detta sammanhang fruktbar begreppsapparat. Idéerna finns tydligast formulerade i sociologerna Luc Boltanskis och Laurent Thévenots bok *De la justification. Les Economies de la grandeur*. Utifrån deras system av sex rättfärdigandeordningar har agrarsociologen Bertil Sylvander valt att behålla fyra som särskilt relevanta för att etablera kvalitetsstandarder för livsmedel. I det

40. Det är en form som kom till under efterkrigstiden för att främja framväxten av bärkraftiga jordbruksenheter och underlätta arvskiten. I dag förefaller denna form vara mindre viktig i regioner präglade av storskalig jordbruksproduktion men används på ett innovativt sätt av nischproducenter.

41. Daniel Pujol, "L'organisation collective d'une filière pour la valorisation locale des ressources agricoles: L'exemple de la transformation fromagère.", *Innovation en milieu rural, Cahier 1, Observatoire européen LEADER* 1997. <http://europa.eu.int/comm/archives/leader2/>.

första fallet är det fråga om varor som definieras utifrån ett "objektivt" regelverk. Sylvander betecknar det som en *convention industrielle*, en industriell standard. Vårt runmärkta smör är ett exempel på den typen av standard. Det andra fallet är en standard som etableras i ett lokalt/regionalt sammanhang. Det är relationer som är baserade på ett förtroende mellan aktörer, som befinner sig i en nära och tät interaktion formad i ett långvarigt samspel. Det är en *convention domestique*. En tredje standard kan vidare vila uteslutande på marknaden, *convention marchande*. Aktörerna värderar kvalitén på varorna i samband med marknadstransaktionerna. En fjärde typ av standard etableras genom att samtliga aktörer ansluter sig till ett kollektivt etablerat och erkänt regelverk med staten som yttersta garant, en *convention civique*, en medborgerlig standard. AOC-systemet innebär att en vara som tidigare enbart varit lokalt/regionalt erkänd omfattas av en *convention civique*, som är en del av ett nationellt och numera också europeiskt legalt system. De anspråk på kvalitét och autenticitet, som man vill hävda är infogade i ett regelverk, som erkänns utanför lokalsamhället. AOC-systemet förblir dock samtidigt på ett påtagligt sätt lokalt/regionalt förankrat. Det är en regionalt konstituerad kommitté för försvar av *appellationen* som är grundbulsten i denna ordning. Den statliga nationella organisationen har visserligen ett övergripande övervakande ansvar, men den praktiska kontrollen av kvalitén ligger fast förankrad på den lokala/regionala nivån.⁴³ Den aktiva roll som aktörer på den regionala nivån spelar gör AOC-systemet till en speciell form av en medborgerlig konvention, *convention civique*, som fortfarande i vissa avseenden ligger nära en *convention domestique* utan att hämmas av de begränsningar, som kännetecknar denna koordinationsform.⁴⁴

För det andra innebär AOC-systemet tydliga begränsningar för de storskaliga producenternas manöverutrymme. Man kan inte expandera produktionen utanför det i AOC-förordningen beslutade produktionsområdet, som är fallet med generiska varumärken av typ *Cheddar*, eller vanlig *Camembert*.

42. <http://www.maison-du-lait.com,991217>.

43. För en detaljerad presentation av systemet, se Marie Therèse Letablier & Claire Delfosse, "Genèse d'une convention de qualité. Cas des appellations d'origine fromagères", i Gilles Allaire & Robert Boyer, *La Grande Transformation de l'agriculture. Lectures conventionnalistes et regulationnistes*, Paris 1995, s 98–105.

44. För en genomarbetad analys av hur *conventions de qualité* kan konstrueras inom olika delar av livsmedelssektorn, se Bertil Sylvander, "Conventions de qualité et institutions: le cas des Produits de Qualité Spécifique", i Francois Nicolas & Egizio Valeceschini, *Agro-Alimentaire. Une économie de la qualité*, Paris 1995, s 165–187. Se vidare Betty Wampfler, *Crise et innovation dans les systèmes productifs agricoles des zones défavorisées*, Paris 1997, s 260ff.

De produktionsmetoder som krävs inom AOC-systemet utgör en annan restriktion. De stora mejeriföretag, som vill åtnjuta den prestigefulla AOC-beteckningen, måste underkasta sig samma krav som sina mindre konkurrenter.

De stora aktörerna, som *Besnier/Lactalis* med sina stora resurser för marknadsföring, kan på ett kraftfullt sätt bidra till att produkterna verkligen blir kända globalt. De stora företagen är emellertid också beroende av den prestige som finns inbäddad i föreställningar om autenticitet och mångfald, vilket närvaron av gårds- och hantverksproducenter garanterar. De bidrar till att mer eller mindre cementera en samexistens mellan småskaliga hantverksföretag och globala livsmedelskoncerner.

Det kan invändas mot föreställningen om AOC-stämpeln som en global tillgång att det är ett system som är föga känt utanför Frankrike också bland relativt gastronomiskt intresserade medelklasskonsumenter. Det äger säkert sin riktighet. Men man skall nog inte underskatta samma konsumentgruppers behov av att markera distinktion. Kunskapen om dessa produkter cirkulerar dessutom i den specialiserade matjournalistiken, i tidskrifter som är delar av globala mediakonglomerat och därför når ut på en bredare front och i en snabbare takt än bara för ett tjugotal år sedan.⁴⁵ Värdet av denna globala tillgång är visserligen högst varierande. Den betyder mera i områden, där den franska gastronomiska traditionen är väl känd och erkänd. Belgien och Italien, två länder med en likartad gastronomisk kultur, är viktiga och trogna kunder till de franska ostexportörerna. På marknader som saknar en lång tradition av ostkonsumtion, som Japan och Sydostasien, två relativt nya ostkonsumerande regioner, är ett gammalt och i en västerländsk kontext konstruerat renommé av ett mera begränsat värde.

Det finns naturligtvis, slutligen, ett behov av produkter, som ger något utöver det som alltmera standardiserade och utslätade livsmedel kan tillgodose. Den kvalitet som AOC-stämpeln avses kodifiera går självfallet inte att i längden upprätthålla, om det inte finns en grupp kunniga och anspråksfulla konsumenter, som noga bevakar att nivån inte sänks och att demarkationslinjen mot massproduktionen förblir tydlig. Det är också viktigt att det inom producentgruppen finns aktörer, som är beredda att förvara anspråken på

45. Hachettekoncernen som ger ut *Elle* med en rad specialiserade editioner, bland annat en om mat, har vuxit till världens femte största mediakoncern, se Manuel Castells, *The Power of Identity*, London 1998, s 256. *Elle* kommer ut i ett femtiotal olika nationella editioner, som visserligen i viss utsträckning är anpassade till de specifika nationella kontexterna, men där det också finns mycket gemensamt material. Det är en viktig kanal för spridningen av en till västerländska medelklassgrupper anpassad version av det franska kulinariska arvet.

kvalitet och använda dem som ett medel i konkurrensen.⁴⁶ Den globala tillgång, som AOC-standarderna utgör, formas således i ett regionalt sammanhang. Det är i en avgränsad regional kontext, som den ytterst hämtar sin legitimitet.⁴⁷

Sammanfattande synpunkter

Livsmedelssystemen i stora delar av Västvärlden har under de senaste hundra åren kännetecknats av en samtidig närvaro av homogeniserande och heterogeniserande impulser. En påtaglig ökning av handeln med livsmedel från andra hälften av 1800-talet har inte utplånat kulturellt betingade skillnader i livsmedelskonsumtion ens inom Västvärlden, som mest berörts av denna process. Vi kan se att också inom en så relativt avgränsad makroregion som den Europeiska unionen kvarstår tydliga historiska och kulturellt betingade konsumtionsmönster ännu i början av 2000-talet, efter flera decennier av gemensam jordbrukspolitik.

Mot bakgrund av den snabbhet med vilken nya produkter och föreställningar sprids i dag är det lätt att i första hand se de krafter, som verkar i homogeniserande riktning. Det kan tyckas som *market times* definitivt segrat över *tradition times* för att använda Maria Fontes begreppsapparat. Det är emellertid snarare en fråga om förändrade relationer mellan de lokala, regionala, nationella och globala nivåerna. Nya kombinationer och nya konsumtionsmönster växer fram. Historiskt och kulturellt formade preferenser finns dock kvar som ett viktigt element, en klangbotten bland många andra.

46. Det finns flera exempel på hur denna demarkationslinje hotar att suddas ut, men också hur olika grupper av producenter i samarbete med konsumenter mobiliseras för att återta förlorad terräng. Se Wampfler 1997, s 262ff. För en intressant och konkret diskussion av en sådan konflikt mellan aktörer som aktivt försöker upprätthålla en tydlig skiljelinje mot en försvagning av AOC-standarder, se Kees de Roest & Martine Dufour, "The Interrelationship Between the PDO Product's Specification, its Link to the *terroir* and its Technological Development", i Bertil Sylvander, Dominique Barjolle & Filippo Afini (eds), *The Socio-economics of Origin Labeled Products in Agri-food Supply Chains. Spatial, Institutional and Co-ordination Aspects*, Le Mans 1999.

47. För en konkret illustration av hur en AOC-standard etableras i ett samspel mellan olika nivåer, se Christine de Saint-Marie et al, "La construction sociale de la qualité. Enjeux autour de l'Appellation Contrôlée 'Brocciu Corse'", i Francois Nicolas & Egizio Valceschini (eds), *Agro-Alimentaire. Une économie de la qualité*, Paris 1995, s 189–197.

Summary: Food and identity? Foodstuffs and Consumption. International Agro-food Regimes and National/Regional Responses.

Food is not only a question of nutrition but to a large extent also of culture. Food preferences are constituted in long term processes of interaction between forces of change and historically and culturally formed preferences. Today countries and regions are under the influence of the same global market forces and the same global changes. However, homogenisation is far from complete. The impulses of rapid and thorough transformation induced by global market forces, *market times*, to use the conceptual apparatus of the Italian agrarian economist Maria Fonte, are countered by the force of *tradition times*, i.e. historically and culturally constituted preferences. This article focuses on the continuous co-existence of these forces in the European agro-food system since the late nineteenth century.

In the first part the concept of international agro-food regimes introduced by the sociologists Philip McMichael and Harriet Friedmann is discussed. A clearly increasing internal division of agricultural trade from the 1870s and onwards did not result in a homogenisation of European food consumption. On the contrary, we see the persistence of patterns that had developed over a considerable period of time.

The second part is concerned with a comparative study of post-war Sweden and France. To a large extent, similar global forces influence these societies. However, the response and the reaction differ considerably. This is especially true regarding the mounting critique of large-scale mass production and standardisation of food. In Sweden concerns with health and ecology form the core of the objections, while in France mass production is criticised on gastronomic grounds.

The third part is an intensive case study of gastronomic niche production in the French cheese industry. The role of Products of Designated Origin, *Appellation d'Origine Controlée*, AOC, is explored. This sector constitutes around 16 per cent of the French cheese production. To earn this label an entrepreneur cannot produce outside a designated geographical area and must adhere to specific methods of production. For most AOC-cheeses raw milk is required. Thus, the AOC-label is not a trademark and the property of an individual company. It belongs to the producers of a specific area as collective good as long as they adhere to the rules of the regulation. These cheeses have achieved a solid reputation of authenticity and local specificity in a world of increasing standardisation. These qualities are becoming more and more of a global asset, that adds to the prestige of French industry. At the same time, by imposing clearly defined restrictions on the expansion of production, the AOC-system tends to reduce the room

of manoeuvre for the large companies and consequently opens up a space for small-scale producers. Not that the really important actors in French cheese industry are absent from this niche, but the system creates conditions for a peaceful co-existence between different actors. In a very subtle way the French cheese industry illustrates how the continuous co-existence of *market times* and *tradition times* is articulated in the present day global agro-food system.

Översikt

Folklig tro och kyrkopolitik i konfessionalismens era

Av Yvonne Maria Werner

Robert Muchembled, *Djävulens historia*, översättning av Lotta Riad, Norstedt, Stockholm 2000. 428 s.

Hanne Sanders (red), *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, Nord 2001:19 [Forskningsprogrammet Norden og Europa], København 2001. 330 s.

Martin Berntson, *Klostren och reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596*, Diss, Artos & Norma Bokförlag, Skellefteå 2003 (diss). 388 s.

Matthias Asche & Anton Schindling (Hrsg), *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1600*, Aschendorff, Münster 2003. 332 s.

Tron på överjordiska krafter har följt människan genom tiderna. I den kristna kultursfären har denna tro systematiserats till doktrinära system och reglerad religiös praxis. Men den kristna religionen har också yttrat sig i folkliga trosföreställningar, seder och bruk, vilka ömsom tolererats, ömsom bekämpats av den statliga och kyrkliga överheten. Frågan om religionens roll i samhället har på senare år mött ett allt större intresse bland historiker. Detta har varit särskilt framträdande inom den äldre historiska forskningen, där man visat på i hur hög grad religionen genomsyrade det förmoderna samhället och hur den tjänat både som ett redskap för disciplinering och social kontroll och som en inspirationskälla till protest och social förändring.

En forskare inom detta fält är den franske historikern Robert Muchembled, som i en rad arbeten drivit tesen att de kulturella eliterna från senmedeltiden och framåt fört en utrotningskamp mot en äldre folklig religiös kultur med rötter i förkristen tid. Denna tes går som en röd tråd också i hans bok om Djävulen, som nu kommit i svensk översättning. Muchembled be-

gränsar sig till den västerländska kultursfären. En viktig utgångspunkt är att bilden av Djävulen är föränderlig och speglar samhällets kultur och mentalitet. De varierande föreställningarna om den Onde, som alltid bär maskulint kön, är med andra ord en integrerad del av västerlandets kulturhistoria och ett uttryck för dess dynamiska utveckling. Muchembled är långt ifrån den förste som hävdar detta; det finns en oöverskådlig mängd historiska undersökningar som behandlar djävulsfenomenet. I litteraturförteckningen presenteras ett urval. Muchembleds syfte är att lyfta fram vissa aspekter och peka på trender och tendenser i västvärldens djävulsföreställningar. Han har med andra ord inte ambitionen att ge en heltäckande bild av Djävulens historia, vilket också markeras av bokens franska titel *Une histoire du diable*, alltså *en* historia om Djävulen. Här ger alltså den svenska titeln en falsk bild av bokens innehåll. Även i övrigt lämnar översättningen en hel del övrigt att önska.

Muchembled skildrar hur synen på Djävulen från högmedeltiden och framåt antog allt mer skrämmande former för att under upplysningstidvarvet successivt berövas sin verklighetsanknytning och slutligen bli en del av den moderna underhållningskulturen. Det finns, menar han, ett klart samband mellan nedgången i djävulstron och sekulariseringen av samhällslivet, och den moderna människans fascination över djävulsgestalten skiljer sig i grunden från den skräckfyllda och ångestladdade bild av den Onde som präglade det tidigmoderna Europa. Enligt Muchembled är tron på Djävulen en förutsättning för att människor skall kunna ta Gud på allvar. Att bara ta fasta på det positiva i gudstron fungerar alltså inte i längden utan leder i stället till att människor vänder de etablerade kyrkorna ryggen och söker tillfredsställa sina religiösa behov på annat sätt. Djävulen har en framträdande plats i film, media och skönlitteratur, men han upplevs i allmänhet inte längre som hotande. Han har därmed återfått den mer marginaliserade roll som han, om man får tro Muchembled, hade under det första kristna årtusendet, då demonologin var en angelägenhet för en liten kyrklig elit. I den kyrkliga förkunnelsen talades det inte mycket om Satan, och den folkliga föreställningsvärlden var befolkad av ett myller av smådjävlar, vättar och troll, vilka kunde vara till skada men som man också kunde ha nytta av och rent av fånga in och skoja med.

Det var, enligt Muchembled, först under högmedeltiden som Djävulen på allvar började användas i den kristna förkunnelsen, och djävulstemat blev samtidigt allt vanligare inom konst och litteratur. Medan kyrkofäderna närmast betraktat Satan som en ond princip som Gud tillät för att det goda

skulle kunna hävda sig, framställdes han nu som en mäktig och fruktansvärd härskare över en oändlig härskara av demoner och ett helvete fyllt av eld och svavel till de fördömdas pina. Denna nya bild av Satan och helvetet skall ha introducerats under 1100-talet, och under de följande århundradena kom den Onde att tillskrivas allt större makt och inflytande. Han och hans demoner ansågs kunna tränga in i människors kroppar och förleda dem att begå svåra synder, inte minst på det sexuella området. Under reformationstidvarvet nådde djävulsfobin sin kulmen, vilket tog sig uttryck i en intensifierad religiös praxis men också i syndabocksyndrom och blodiga häxprocesser. Muchembled ser denna utveckling som ett led i kyrkans och den framväxande statsmaktens strävan att disciplinera och kontrollera befolkningen. Djävulsskräcken framstår därmed som ett effektivt pedagogiskt redskap med vars hjälp eliterna kunde hävda och befästa sin makt samtidigt som den bidrog till att folk lärde sig reflektera över det egna jaget och livets mening och mål. Muchembleds bok är på många sätt fascinerande, och att djävulsskräcken använts i disciplinerande syfte står utom allt tvivel. Men den bild han ger av den historiska verkligheten under äldre tid, vilken främst bygger på demonologiska traktater och franska litterära arbeten, framstår som något skevt och ensidigt. Så framställs exempelvis häxprocesserna som en följd av de manliga eliternas egen rädsla, perverterade sexuella fantasi och misogynia kvinnosyn.

En mer nyanserad bild av relationen mellan eliter och folk och deras respektive religiösa trosföreställningar ges i den av lundahistorikern Hanne Sanders redigerade antologin *Mellem Gud og Djaevelen*, vilken handlar om den religiösa och magiska världsbilden i det tidigmoderna Norden. Bokens grundidé är att det dåtida nordiska samhället var genomsyrat av religiösa föreställningar, inte minst av tron att tillvaron präglades av en ständigt pågående kamp mellan Gud och Djävulen. De tretton artikelförfattarna har alla haft ambitionen att nå bortom den bland äldrehistoriker länge förhärskande tendensen att reducera religionen till en fråga om makt och ekonomi och i stället försökt förstå den som ett meningsskapande system som präglat människors vardag. De har också, vilket saknas i det närmaste helt hos Muchembled, sökt visa i vad mån de teologiska skillnaderna mellan katolskt och protestantiskt påverkat den religiösa världsbilden.

Övergången från en katolsk till en evangelisk-luthersk religionsform kom att förändra synen på gudstjänstrummets och de religiösa bildernas funktion; många av de religiösa bruk som förekommit under den katolska tiden stämplades nu som vidskepelse. Denna problematik behandlas i flera av ar-

tiklarna. Så visar Arne Bugge Amundsen med exempel från Norge hur lutherdomens seger successivt förändrade kyrkobyggnadernas funktion från ett sakralt rum till en identitetsskapande arena och en plats för kollektiv minneskonstruktion på lokal nivå. Ett exempel är bilderna av Jesu födelse på predikstolen från Onsøy gamla kyrka. Henning Laugerud ger en ingående analys av detta bildprogram, vilket anknyter till den heliga Birgittas vision av hur jungfru Maria på ett mirakulöst sätt framföder Jesusbarnet utan smärta och utan att förlora sin jungfrudom. I kyrkan fanns också en altartavla med helgonfigurer. Av de biskopliga visitationsprotokollen framgår att befolkningen i området höll fast vid katolska seder och bruk, och kyrkoherden visade sig vara katolsk präst och en av de ledande i ett katolskt nätverk. Även om saken avslöjades och de skyldiga utvisades ur landet 1613, så var det faktum att denna katolska verksamhet kunnat pågå och rönt framgång ett tecken på att den lutherska förkunnelsen ännu inte trängt på djupet.

En viktig förutsättning för att äldre religiösa seder och bruk skulle tillåtas av överheten var att de inte hotade den rådande religiösa ideologin. Men denna ideologi var inte konstant och kunde dessutom ges olika tolkningar. Detta illustreras i Marie Lennersands och Linda Ojas artikel om vittnande visionärer i Älvdalen och Rättvik i Dalarnas häxprocesser runt 1670 och i Soili-Maria Eklunds artikel om hanteringen av liknande fenomen på Åland 1722. I båda fallen handlar det om så kallade profetiska uppenbarelser, alltså om personer som menar sig vara utvalda av Gud att förmedla ett budskap till sina medmänniskor. Detta fenomen är fast förankrat i katolsk och ortodox tradition, och många av kristenhetens kanoniserade helgon har uppträtt som profeter. Nyare forskning har visat att den profetiska traditionen levde vidare även i de lutherska områdena, och historikern Jürgen Beyer har identifierat mer än 300 profeter som uppträdde i Östersjöområdet under reformations-tidevarvet. Flera av dessa profetiska uppenbarelser trycktes som pamfletter och fick därmed stor spridning.¹

I de fall som tas upp av Lennersand, Oja och Eklund var visionärerna barn eller ungdomar, vilka inte hade någon möjlighet att få sina visioner tryckta och heller inte, som i den katolska kyrkan, kunde få sin sak prövad i en kanonisationsprocess efter sin död. Flera av de unga visionärerna i Älvdalen och Rättvik uppgav sig först ha haft kontakt med Djävulen innan de, ofta genom ingripande av änglar, omvänt sig och utsetts till Guds redskap för att

avslöja den djävulska sammansvärjningen och mana bygdens folk till omvändelse och bättring. I processerna i Älvdalen togs visionärernas vittnesmål på stort allvar. Fyra flickor, som genom sina bekännelser om föregående samröre med Djävulen ansågs ha gjort sig skyldiga till högmålsbrott, drogs inför tinget och dömdes till döden. För de två flickor som fyllt 15 år bekräftades domen av Svea hovrätt, trots att samtliga nämndemän och prästerna på orten bett för deras liv. Hovrätten tog alltså ingen hänsyn varken till de åtalades ålder eller till det faktum att de omvänt sig. I Rättvik straffades ingen av ungdomarna för att de varit i Blåkulla. Här kom målen att hanteras av en särskild kunglig kommission, vars medlemmar inte tycks ha satt särskilt stor tilltro till ungdomarnas berättelser. Däremot straffades några pojkar som varit aktiva som utpekare. Men de dömdes inte för trolldom utan för lögnaktigt tal.

Den kungliga kommission som på 1670-talet tillsatts för att döma i trolldomsmål ställde sig skeptisk både till vittnesmålen om samröre med Djävulen och om profetiska uppenbarelser förmedlade av änglar. Men man utgick från att Djävulen existerade och kunde ingripa i människors liv. Detta illustreras också av hanteringen av det mål från 1722 som tas upp i Eklunds artikel. Här handlade det om en dräng som uppgav sig ha mottagit profetiska budskap från änglar, vilka gick ut på att invånarna i Åbotrakten skulle straffas om de inte omvände sig till ett mer gudaktigt leverne. Målet behandlades av justitierevisionen i Stockholm, där man, efter att ha konstaterat att drängen var psykiskt frisk, drog slutsatsen att det hela var ett Djävulens bländverk. Eklund tolkar hanteringen av detta mål som ett uttryck för överhetens strävan att kontrollera och disciplinera befolkningen och att eliminera konkurrerande trosuppfattningar. Drängens visioner skall alltså ha uppfattats som ett hot mot den rådande religiösa ordningen, vilket man avvärjt genom att avfärda dem som en djävulsk ingivelse. Överhetens agerande framstår därmed som en medveten strategi för social kontroll, och Eklund antyder att medlemmarna av justitierevisionen antagligen inte själva trodde på den demonologiska förklaringsmodell som här tillgreps. Därmed anknyter hon till den bild av en manipulatorisk överhet, som inte minst Muchembled gjort sig till talesman för, och som hon på annat ställe i artikeln kritiserat. Det faktum att ärendet togs upp i rikets högsta rättsliga instans, visar att man tog saken på stort allvar. Något brott hade ju drängen inte begått, och om syftet bara varit att tysta honom bör det ha funnits enklare metoder.

Förekomsten av profetiska uppenbarelser och visioner liksom också upplevelser av kontakter med Djävulen har utgjort ett centralt element i den för-

1. Jürgen Beyer, *Lutheran Lay Prophets (c. 1550–1700)*, Mainz 2003.

moderna, religiöst motiverade kulturen. I katolska miljöer har dessa fenomen fortsatt intill dags dato, och i de fall uppenbarelserna fått kyrkligt erkännande har platsen för händelsen utvecklats till en vallfartsort. Visionärerna, vilka under sin livstid vanligen haft problem med de kyrkliga myndigheterna, har i dessa fall ibland fått upprättelse i efterhand genom att kanoniserats.² Till följd av de evangeliska reformatörernas negativa syn på helgonkulten finns det ingen motsvarande tradition på protestantiskt håll. Här får man alltså leta efter uttryck för denna typ av religiösa erfarenheter i domböcker och annat judiciellt material samt i pamfletter och propagandaskrifter. Forskningen om folkliga profeter och visionärer i den tidigmoderna lutherdomen befinner sig, om man bortser från häxforskningen,³ ännu i sin linda, och det är angeläget att den breddas och fördjupas, inte minst genom komparativa studier över konfessionsgränserna.

Religionens centrala ställning i det förmoderna samhället yttrade sig inte bara i gudstjänst- och fromhetsliv utan genomsyrade också rättsordningen. Detta tas upp i Tyge Kroghs artikel. Han visar utifrån dansk-norska förhållanden i hur hög grad lagstiftning och straffpraxis, i synnerhet dödsstraffet, präglades av religiösa föreställningar. Detta straff utdömdes i de fall brottet ansågs innebära en så grov överträdelse av gudomliga bud att endast döden kunde återställa den rubbade, i Guds lag förankrade, rättsordningen. Samtidigt hade straffet karaktären av en religiös ceremoni, genom vilken delinkventen försonades med Gud och den kristna församlingen. Det är mot denna bakgrund man skall förstå dödsdomarna mot de unga visionärer som menade sig ha haft kontakt med Djävulen. Krogh tar avstånd från idén om en folkligt magisk och en officiell, av eliten företrädd religiös världsbild. Båda grupperna utgick från "magiska" föreställningar, om än på olika sätt, och den härskande eliten fruktade Guds vrede lika mycket som befolkningens breda lager. Då den religiösa världsbilden under 1700-talet började förändras i riktning mot en mer individualiserad gudstro förlorade det rådande rättsystemet med dess kollektivistiska logik alltmer sin plausibilitet. Krogh sätter detta i samband med den pietistiska rörelsen, som genom sin personalisering av gudsförhållandet beredde vägen för samhällets sekularisering.

Antologin genomsyras av en strävan att ta äldre tiders trosföreställningar

2. Se Niels Christian Hvidt, *The Problem of Christian Prophecy. Its Preconditions, Function, and Status in the Church*, Roma 2003 (under utgivning).

3. Jmf Jonathan Barry et al (eds), *Witchcraft in Early Modern Europe*, Cambridge 1996; Per Sörlin, "Djävulens barn. De nordsvenska och baskiska häxprocesserna under 1600-talet", i Andreas Östborn (red), *Dalarnas häxprocesser*, Uppsala 2000, s 43–65.

på allvar och att tolka det dåtida samhället med utgångspunkt från samtida och inte från nutida värderingar. Denna strävan kommer klart till uttryck i Hanne Sanders artikel om Skåne efter övergången till Sverige 1658. Hon riktar kritik mot tidigare forskning, där man tolkat de konflikter som förekom som ett uttryck för en motsättning mellan danskt och svenskt. Sanders visar att detta synsätt inte håller streck. Biskopen av Lund förhöll sig lojal mot den nya överheten, och den svenska statsmakten gjorde inga ansatser att besätta skånska prästtjänster med svenskar. Det motstånd som förekom mot införandet av svensk gudstjänstordning var, menar hon, inte en dansk-nationell protest mot det svenska. Protesterna riktades inte mot det svenska som sådant utan mot de förändringar av religiösa seder och bruk som följde med den svenska gudstjänstordningen. Sanders vänder sig också mot den ofta schematiska uppdelningen i elitkultur och folklig kultur. Den religiösa kultur som skåningarna ville värna var också den danska elitens kultur och därmed en viktig del av den danska identiteten. Men denna identitet utgick från en religiös världsbild och skiljer sig därmed i grunden från den moderna, sekulära nationalismen.

Den strävan att bevara hävdvunna seder och bruk som framträdde i skåningarnas opposition mot den svenska gudstjänstordningen gjorde sig i än högre grad gällande under reformationstidevarvet. Här rörde det sig emellertid om mer grundläggande förändringar av den religiösa kulturen. Inom forskningen har synen på dessa förändringar varierat. Medan vissa forskare lyft fram reformationens karaktär av ett brott med det bestående, har andra betonat kontinuiteten i utvecklingen. I fråga om synen på klosterväsendet innebar reformationen emellertid ett klart brott med den tidigare rådande religiösa ordningen. De evangeliska reformatörerna brännmärkte klosterlivet som obiblistiskt och onyttigt och berövade därmed klosterväsendet dess legitimitet. I Sverige försvann de sista resterna av klosterväsendet med stängningen av Vadstena kloster 1596. Därmed avslutades en process som inleddes sjuttio år tidigare och som kan ses som ett led i det svenska samhällets övergång från katolsk till evangelisk-luthersk kyrklig ordning.

Men var den gradvisa upplösningen av de runt femtio kloster och konvent som funnits i Sverige i början av 1500-talet egentligen en nödvändig konsekvens av reformationsprocessen? Denna fråga utgör utgångspunkten för Martin Berntsons doktorsavhandling om reformationen och klosterupplösningen i Sverige. Frågan har diskuterats ingående i tidigare forskning, men då har fokus antingen legat på en avgränsad period eller på specifika ordnar eller

kloster. Berntson vill undersöka hur och varför kloster och konvent upplöstes och vilka reaktioner detta utlöste från befolkningens sida. Detta syfte preciseras sedan närmare i avhandlingens sju empiriska kapitel. Några teoretiska perspektiv tas inte upp, och Berntson presenterar heller inga hypoteser. De frågor han ställer i de olika delkapitlen fyller emellertid delvis denna funktion.

I de första kapitlen repeterar Berntson en rad tidigare kända fakta om statsmaktens agerande mot klostren i början av Gustav Vasas regering. Men han försöker genom att sätta in klosterväsendet i sitt större sammanhang förstå händelseutvecklingen på ett nytt sätt och därmed revidera tidigare forskning. Så understryker han gång på gång att klosterupplösningen inte bör ses som ett led i en genomtänkt plan utan snarare som en icke planerad bieffekt av Gustav Vasas ekonomiska politik. Berntson anknyter här till den inom forskningen gängse uppfattningen att statsmakten fram till slutet av 1530-talet ännu inte tagit ställning i religionsfrågan. Detta innebar, menar han, att klosterlivet under denna period i princip accepterades. Men de exempel han ger pekar i en annan riktning. Gustav Vasa framhöll redan på 1520-talet att landet klarade sig utan klosterväsende, och mycket talar för att det i första hand var de folkliga protesterna som ledde till att kloster och konvent fick bestå. Efter Dackefejden kom statsmakten att inta en hårdare linje. Upproret skylldes på "papisterna", och de kvarvarande klostren ställdes under skärpt kontroll. På arvricksdagen i Västerås 1544 förklarades Sverige officiellt vara ett evangeliskt rike och en rad katolska bruk förbjöds. Förbudet mot själomässor innebar ett hårt slag mot klosterväsendet, som därmed förlorade en av sina viktigaste funktioner. Vid Gustav Vasas död 1560 återstod endast fyra nunnekloster. Anledningen till att dessa kunnat fortleva var, enligt Berntson, svårigheten att på annat sätt ordna med nunnornas försörjning. Just i detta avsnitt framträder bristen på teoretiska perspektiv särskilt tydligt. Här hade Berntson kunnat anknyta till de diskussioner om genus och religion som förts i nyare forskning. Man frågar sig exempelvis vilken roll den lutherska hustavlan spelat i detta sammanhang? Här betonades kvinnans reproduktiva plikter som maka och mor, vilket innebar att hon skulle vara knuten till och underordnad en man.⁴ Detta rimmar illa såväl med celibats-tanken som med den enkönade organisationsstrukturen i ett kloster.

4. Jmf Lyndal Roper, *The Holy Household. Religion, Morals and Order in Reformation Augsburg*, Oxford 1989; Herbert Smolinsky, "Ehespiegel im Konfessionalisierungsprozess", i Wolfgang Reinhard & Heinz Schilling (Hrsg), *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte*, Gütersloh 1995, s 312–331.

I avhandlingens sista empiriska kapitel behandlas kritiken mot klosterupplösningen och statsmaktens bemötande av denna. I fokus står begreppen kyrkans frihet, goda gamla sedvänjor och Guds tjänst. Detta kapitel är det mest nydanande, och här presenterar Berntson nya resultat. Att Gustav Vasa tidigt tog avstånd från det kyrkliga kravet på frihet från underordning under statsmakten är väl känt. Men man har i tidigare forskning inte uppmärksammat kopplingen till upprorsrörelserna i början av kungens regering och den nya retorik som statsmakten använde i sitt försvar av den förda kyrkopolitiken. Statsmaktens förändrade retorik framträder särskilt tydligt i den nya användningen av begreppet Guds tjänst. Dittills hade begreppet avsett alla de "tjänster" i form av mässor, tidedärder, förböner och asketiska övningar som kyrkan, och främst då klostren, tillhandahöll, vilket innebar att den enskildes frälsning knöts till ett kollektivt system av tjänster och gentjänster. Berntson visar övertygande att oron för att berövas dessa tjänster var en viktig faktor bakom upprorsrörelserna under Gustav Vasas regering. Kungen tog redan på 1520-talet avstånd från detta synsätt. I hans retorik var gudstjänst liktydigt med moraliskt handlande och arbete för det allmänna bästa, medan den klosterliga levnadsformen betecknades som en falsk och "onyttig" gudstjänst. Denna nya syn på Guds tjänst sökte kronan implementera i de breda folklagren på 1540-talet, och folket uppmanades att ta avstånd från de traditionella kultformerna. Berntson drar inga direkta slutsatser utifrån dessa resultat. Han gör heller inga försök att föra upp analysen på en högre nivå, vilket kan ses som en konsekvens av att han avstått från teoretiska perspektiv och övergripande hypoteser. Men hans resonemang kring den förändrade synen på begreppet gudstjänst fångar en kärnpunkt i den konfessionella motsättningen mellan katolskt och reformatoriskt, och för att nå denna kärnpunkt har diskursen om klosterlivet visat sig vara en bra ingång.

Reformationen i Norden var ett led i en stor omvälvningsprocess som berörde hela den latinska kristenheten, och utvecklingen i de nordiska länderna sammanhänge nära med utvecklingen på den europeiska kontinenten. Detta belyses i den av Matthias Asche och Anton Schindling redigerade antologin om reformationstidevarvet i Norden i ett tyskt och europeiskt perspektiv. Antologin består, förutom en kort introduktion av Asche, av två empiriska artiklar, författade av de i Greifswald verksamma forskarna Jens E. Olesen och Werner Buchholz samt en mer problemorienterad artikel av den svenske historikern Tore Nyberg. Som en gemensam teoretisk utgångspunkt tjänar begreppet "konfessionalisering". Detta begrepp, vilket här inte närmare defi-

nieras, lanserades av de båda reformationshistorikerna Heinz Schilling och Wolfgang Reinhard och är numera en allmänt vedertagen teknisk term i tysk forskning. Med konfessionalisering avses, något förenklat, den sammankoppling av kyrklig lära (konfession) och statlig ordning som utmärker det tidigmoderna västeuropeiska samhällssystemet och som, de teologiskt och ideologiskt motiverade skillnaderna till trots, uppvisar vissa gemensamma drag över konfessionsgränserna.⁵ I nordisk forskning har konfessionaliserings-teorin hittills inte vunnit något större genomslag. Asche framhåller i sin inledning de nordiska ländernas beroende av den kulturella utvecklingen i Tyskland och den betydelse som förekomsten av en betydande tysk minoritet i de större nordiska handelsstäderna hade för de reformatoriska idéernas spridning.

I antologins empiriska kapitel skildras de politiska, ekonomiska, sociala och religiösa förhållandena i Norden från medeltidens slut och fram till mitten av 1600-talet, då de nordiska ländernas utveckling till lutherska konfessionsstater kan anses vara fullbordad. Olesen behandlar utvecklingen i det danska väldet. Det fanns, menar han, många förfallssymptom i den medeltida danska kyrkan, och den romerska kurians kortsiktiga utnämningsspolitik bidrog till att förvärra läget. Även om reformationen kom att genomföras genom påbud från ovan och som en konsekvens av ett inbördeskrig (grevefejden), så fanns det också ett visst folkligt stöd för reformationsrörelsen, inte minst då i de danska städerna. Annorlunda var det i Norge och på Island, och här mötte den nya läran stort motstånd. För dessa länder gick reformationsprocessen hand i hand med deras omvandling till danska lydriken. De första stegen mot att införa en reformatorisk kyrklig ordning togs med beslutet på herredagen i Köpenhamn 1536. De katolska biskoparna avsattes och ersattes med lutherskt sinnade superintendenter; i Norge kom dessa ämbeten till största delen att besättas med danskar. Följande år antogs en reformatorisk kyrkoordning, och 1569 blev den augsburgska bekännelsen, alltså den tyska evangeliska rörelsens gemensamma bekännelsekrift, förpliktigande lära i det danska väldet. Men det var först med Kongeloven 1665, vilken befäste det kungliga enväldet, som det danska riket även statsrättsligt framträdde som en evangelisk-luthersk konfessionsstat.

5. Jmf Hans-Christoph Rublack (Hrsg), *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte*, Gütersloh 1992; Heinz Schilling, "Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft. Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas", i Reinhard & Schilling 1995, s 1–49. Wolfgang Reinhard, "Was ist katholische Konfessionalisierung", i Reinhard & Schilling 1995, s 419–452.

Buchholz tar i sin artikel om reformationen i Sverige och Finland fasta på det svenska rikets från en tysk utgångspunkt annorlunda författningsstruktur med en stark allmoge med representation i riksdagen. Han understryker att Gustav Vasa fördes till makten genom ett allmogeuppror mot en legitim härskare, vilket till en början medförde en hel del problem för kungen i hans relationer till andra furstehus. Ett annat särdrag var de många upproren under första hälften av Gustav Vasas regering, vilka enligt Buchholz främst betingades av missnöje med kronans centraliseringssträvanden och den därmed sammanhängande ekonomiska politiken. Upproren var emellertid samtidigt ett uttryck för en strävan att värna lokala intressen, och det är, menar han, mot denna bakgrund protesterna mot kronans religionspolitik skall ses. Den folkliga religionen beskrivs som förankrad i en "magisk föreställningsvärld" med hedniska rötter, vilken infogats i en katolsk tolkningsram. Som exempel nämner han tron på att den enskilde med hjälp av heliga riter och bruk själv kunde påverka sin lott, vilken kunde förenas med katolsk men inte med reformatorisk religiös praxis. Buchholz ger ingen explicit definition av begreppet magi, men han tycks utgå ifrån att detta fenomen endast fanns i den folkliga religiositeten medan reformatorernas religionsförståelse var fri från sådana inslag.⁶

I ett avslutande kapitel tecknar Tore Nyberg en bild av de nordiska ländernas "religiösa profil". Han tar sin utgångspunkt i biskopsämbetets ställning och skildrar hur synen på biskopens roll i samhället successivt förändrades från en kyrklig tjänst till ett statligt ämbete. De avgörande stegen i riktning mot en reformatorisk kyrkoordning togs redan på 1520-talet och gällde just biskopsämbetet. Men denna förändring inleddes, menar han, redan under senmedeltiden, och han ger flera exempel på hur biskopsrollen kom att politiseras och användas som ett redskap i såväl kunglig som aristokratisk maktspolitik. I sin kritik av det katolska kyrkosystemet inriktade sig de nordiska reformatorerna just på biskopsämbetet, vilket för en tid ledde till att biskopstiteln ersattes med beteckningen superintendent. Resultatet av reformationsprocessen blev, menar Nyberg, att den gamla biskopskyrkan ersattes av ett statsdirigerat kyrkosystem, och denna enhet mellan tron och altaret befästes med den lutherska ortodoxins seger. Men en liknande utveckling skedde också i katolska länder, trots att man där höll fast vid den traditionella synen

6. I *Bondetro och kyrkooro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002, visar Göran Malmstedt att den svenska allmogen höll fast vid förreformatoriska religiösa seder och bruk långt in på 1800-talet.

på biskopsämbetet. Också i dessa länder utvecklades ett konfessionellt statskyrkosystem, om än genom en allians snarare än en genom enhet mellan tron och altare.⁷ Nyberg tar också upp fromhetslivets utveckling. Han framhåller i hur hög utsträckning katolska seder och bruk levde kvar i de skandinaviska länderna. Men religionens kvinnliga aspekter, vilka under den katolska tiden framträtt inte minst i Mariakulten, undertrycktes. Nyberg sätter detta i samband med häxprocesserna, vilka framför allt drabbade kvinnor. Denna hypotes om att Mariakultens och det celibatära idealets bortfall skulle ha lett till en mer ringaktande inställning till kvinnokönet förefaller dock något krystad. Även i katolska områden förekom häxprocesser, och den höga uppskattningen av den celibatära livsformen kunde här leda till ringaktning av den gifta och sexuellt aktiva kvinnan.⁸ Nybergs lilla passus om Mariakulten och häxprocesserna är för övrigt det enda inslaget i antologin som direkt berör genusfrågor.

Antologin tar upp en rad viktiga aspekter och författarna gör ett försök att sätta in den svenska utvecklingen i ett större europeiskt sammanhang, vilket emellertid här främst representeras av det reformatoriska Tyskland. Det skulle ha varit intressant med vidare jämförelser, där också förhållandena i katolska länder tagits med. Vad gäller häxprocesserna har det gjorts spännande jämförelser mellan Spanien och Sverige.⁹ Men ännu har ingen gripit sig an med att jämföra konfessionaliseringsprocessen i de båda länderna. Här vore det angeläget att belysa hanteringen av den "folkliga" fromheten, protester mot förändringar i religiösa seder och bruk och religiöst motiverade upprorsrörelser. Denna typ av komparativa studier skulle säkert leda till många intressanta och oväntade resultat.

7 Reinhard & Schilling 1995, s 421–452.

8 Smolinsky 1995, s 327f.

9 Sörlin 2000, s 43–65.

Historie- och minneskultur i det återförenade Tyskland

Av Johan Östling

Etienne François & Hagen Schulze (Hrsg), *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 vol, C H Beck, München 2002. 724 + 738 + 784 s.

Edgar Wolfrum, *Geschichte als Waffe. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2002. 176 s.

Ulrich Schlie, *Die Denkmäler der Deutschen. Die Nation erinnert sich*, C H Beck, München 2002. 206 s.

Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*, C H Beck, München 2001. 253 s.

Volkhard Knigge & Norbert Frei (Hrsg), *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, C H Beck, München 2002. 450 s.

Claudia Lenz, Jens Schmidt & Oliver von Wrochem (Hrsg), *Erinnerungskulturen im Dialog. Europäische Perspektiven auf die NS-Vergangenheit*, Unrast Verlag, Hamburg 2002. 256 s.

Konrad H Jarausch & Martin Sabrow (Hrsg), *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*, Campus, Frankfurt/Main 2002. 275 s.

Tysklands moderna historia skrevs länge som en våldets triumf över humanitet och människovärde. Den forskning som växte fram efter kriget ägnade stor möda åt att kartlägga och förstå nationalsocialismens ursprung och uppenbarelseform. När den kritiska samhällshistorien vann insteg från slutet av 1960-talet förblev den yttersta drivkraften bakom forskningen densamma: Varför kunde Hitlers nazistiska regim uppstå och etablera ett aldrig skådat terrorvälde? Hans-Ulrich Wehler talade om frågan som "en påle i köttet" för hans egen generation.

Nu, nästan 60 år efter krigsslutet, kan emellertid Tysklands moderna his-

toria inte längre enbart skrivas som en nations lidandeshistoria. Karl Dietrich Bracher, doyen inom den tyska samtidshistoriska forskningen, har framhållit att 1900-talet inte bara var de megalomaniska diktaturernas sekel, utan även en tidsålder som i möjligaste mån lyckades övervinna detta arv genom hågkomster och medveten bearbetning. I takt med att denna insikt har vuxit sig starkare har även historievetenskapen skiftat fokus. Påverkad av en bred historiografisk strömning har en tyngdpunktsförskjutning ägt rum inom forskningen: från kabinettpolitik, maktstrukturer och moderniseringsteorier till minne, identitet och historiebruk, från nazismen i sig till nazismens efterbörd. Det är forskning som kan vara fruktbar och vyvidgande, men också intetsägande och nebulös. I sina bästa stunder slår den bryggor över tid, rum och hävdvunna gränser, och som så ofta när det gäller Tyskland graviterar man oveckligt mot de mörka åren under 1930- och 1940-talen.

Det mest imponerande uttrycket för den nya genren är det monumentala trebandsverket *Deutsche Erinnerungsorte*. En förebild finns i *Les lieux de mémoire*, ett omfångsrikt verk i sju volymer som gavs ut 1984–1992 av Pierre Nora. I en lång serie essäer tecknades den franska nationens minnesgemenskap. Teoretiskt grep Nora tillbaka på sociologen Maurice Halbwachs, som under inspiration av Émile Durkheim och Henri Bergson utvecklade tankegångar om kollektiva minnen. *Les lieux de mémoire* bildade skola, och under 1990-talet utkom liknande verk i bland annat Nederländerna och Danmark.¹

Det finns emellertid inslag i det franska konceptet som gör det svårt att överföra till tyska förhållanden. Nora har i sin behandling av medeltidens Frankrike beskyllts för att hemfalla åt guldåldersmyter och pastoralromantik. Klart är att hans verk genomströmmas av en ljus och harmonisk grundton, alstrad av den stolthet och aktning som författaren känner inför den franska nationen. I Tyskland är däremot själva nationsbegreppet belastat. Av stor betydelse för den speciella tyska nationalkänslan var det senkomna riksenandet, som fick till följd att regionala traditioner kunde uppstå och utvecklas. I ljuset av erfarenheterna från andra världskriget förbleknar dock betydelsen av den nationella särvägen under 1800-talet. Nazisternas stortyska, chauvinistiska drömmar misskrediterade i grunden nationsbegreppet. Som sten på börda kom så den fyrtioåriga tudelningen under kalla kriget. "Ett spöke går runt Tyskland – nationens spöke", sammanfattar med en välkänd

1. Se exempelvis Pim den Boer & Willem Frijhoff (red), *Lieux de mémoire et identités nationales*, Amsterdam 1993 och Ole Feldbæk (red), *Dansk identitetshistorie*, 4 vol, Köbenhavn 1991–1992.

travesti historikern Jürgen Danyel det tyska predikamentet. I en artikel argumenterar han för att ett tyskt verk om nationella minnesplatser måste vara kritiskt, konfliktorienterat och genomgående relatera till den besvärliga samtidshistorien.²

Författarna till *Deutsche Erinnerungsorte* är väl medvetna om det tyska särfallet. I en belysande inledning argumenterar utgivarna Etienne François och Hagen Schulze för att deras verk både tematiskt och kronologiskt måste skilja sig från den franska förlagan; så ligger exempelvis tyngdpunkten på den moderna historien, medan Nora ägnade medeltid och tidigmodern tid mer utrymme. Först som sist – författarna understryker det flera gånger – kommer emellertid Tysklands dubbla börda, arvet efter två 1900-talsdiktaturer, vilket fordrar taktfullhet och ansvar när de nationella minnesplatserna skall utforskas.

Deutsche Erinnerungsorte omfattar cirka 120 så kallade minnesplatser, var och en beskriven och analyserad i en essäistisk artikel om 15–20 sidor. Begreppet "minnesplats" (*Erinnerungsort*) definieras i anslutning till egyptologen Jan Assmann som "de fixpunkter i det förgångna som det kulturella minnet fäster vid". Minnesplatserna kan vara materiella eller immateriella, distinkta eller ambivalenta, geografiskt eller mentalt definierade, det kan röra sig om gestalter eller händelser, byggnader eller minnesmärken, institutioner eller begrepp, böcker eller konstverk – en minnesplats är en *topos* i ordets ursprungliga bemärkelse. Härvidlag ansluter man till Noras breda definition av begreppet.

Urvalet av minnesplatser vittnar om både vidsyn och originalitet. Här återfinns alla de obligatoriska komponenterna i den tyska historiska kanon, men utrymme ges även åt det anekdotiska och perifera. Nürnberg, Weimar och Heidelberg betraktas inte oväntat som tyska minnesplatser, men också Canossa, Versailles och Auschwitz. Goethe och Schiller, Napoleon och Bismarck, Nietzsche och Einstein, Marlene Dietrich och Walther Rathenau – alla vederfars de äran. Till de självskrivna minnesplatserna hör också reformationen, westfaliska freden och Hansan. Men författarna har även låtit kreativiteten blomma ut. Således får socialstaten och försäkringssystemet varsin artikel liksom Volkswagen och Bundesliga. Ett brett spektrum av företeelser och fenomen bildar med andra ord stommen. Kanske saknar man minnesplatsen Berlin, kanske saknar man en egen artikel om Hitler, den man

2. Jürgen Danyel, "Unwirtliche Gegenden und abgelegene Orte? Der Nationalsozialismus und die deutsche Teilung als Herausforderungen einer Geschichte der deutschen 'Erinnerungsorte'", *Geschichte und Gesellschaft* 1998:3.

som enligt bokens register omnämns flest gånger i de andra artiklarna.

Minnesplatserna delas upp på arton kapitel. Varje kapitel har namn efter tyska substantiv, begrepp som visserligen finns på andra språk men som i tyskan har särskilda konnotationer och som därmed svårligen kan översättas: *Reich, Bildung, Volk, Freiheit, Romantik, Heimat*. I kapitlet *Disziplin* återfinns exempelvis minnesplatserna plikt, pickelhuva, Stalingrad och Stasi. Dispositionen kan kritiseras i enskildheter, men som helhet bidrar den till att skapa en mångskiftande fresk över det tyska minneslandskapet.

De 120 artikelförfattarna har rekryterats från skilda områden. Uppburna historiker som Joachim Fest och Wolfgang J Mommsen får sällskap av etnologer, sociologer och språkvetare. I sin strävan efter pluralism har utgivarna vidare enrollerat en tredjedel av författarna utanför Tyskland. Så vitt skilda temperament och kynnen producerar inte enhetliga artiklar. Somliga problematiserar minnesplatserna på ett teoretiskt plan, andra presenterar mest anekdoter. Några närmar sig sitt ämne utifrån begrepps- eller mentalitets-historiska utgångspunkter, andra skriver traditionell personhistoria.

Det stora flertalet artiklar lever upp till de elementära krav som kan ställas: de beskriver hur minnesplatserna har uppkommit, stadfästs, förändrats och eventuellt försvunnit som nationella tyska *topoi*. Ett antal minnesplatser får nöja sig med denna sorts beskrivningar, som visserligen kan vara kunskapsdiga men som inte skiljer sig nämnvärt från bidrag man kan finna i museikataloger. Emellertid finns det artiklar som på ett föredömligt sätt lever upp till projektets målsättning och bidrar till en djupare förståelse av det egenartade tyska minneslandskapet. Det är ofta de som spårar vilka funktioner en minnesplats har haft – ideologiskt, existentiellt, moraliskt, estetiskt, religiöst. Dessa texter präglas därtill av en kritisk grundhållning, som kontinuerligt sätter det föregivet historiska i relation till en given samtid.

Exemplarisk är Eva Hahns och Hans Henning Hahns artikel om "Flucht und Vertreibung". Den tar sin utgångspunkt i den enorma exodusen vid andra världskrigets slutskede, när miljontals folktyskar ömsom fördrevs och ömsom flydde från de gamla tyska besittningarna i Östeuropa. Författarna ägnar artikeln åt fördrivningen som tysk *Erinnerungsort*, det vill säga hur hägkomsterna från åren omkring 1945 vårdades och förvandlades under efterkrigstiden. De är från första stund medvetna om – ja, det är rentav deras utgångspunkt – att de fördrivnas sak alltid har varit politiskt sprängstoff i Förbundsrepubliken, eftersom många har närt drömmar med irredentistiska implikationer om ett förlorat *Heimat* i öster. Makarna Hahn vinnlägger sig

därför om att demaskera myter. De undersöker hur en ursprungligen disparat grupp, från ostpreussiska junkrar med feodala preferenser till utblottade industriarbetare från Sudetenland, kunde sluta upp bakom ett gemensamt minne. Mycket snart uppgick de fördrivnas egna umbäranden i den kollektiva förlusten av "den tyska östern". *Die Heimatvertriebenen*, "de från hembygden fördrivna", bedrev under 1950- och 1960-talen aktiv historiepolitik, exempelvis genom att upprätta monument och ge ut egna historieböcker. Det som lyfter artikeln långt över genomsnittet är emellertid författarnas förmåga att avlyssna flera röster samtidigt. Sålunda kommer också de fördrivnas barn till tals, de som ärvde minnena, liksom den professionella historieskrivningen, som först på senare år har presterat vetenskapligt fullödiga skildringar. Berättelserna om flykt och fördrivning formas på detta sätt till ett splittrat *Erinnerungslandschaft*.

Uppslagsrik är likaså artikeln om parollen "Kinder – Küche – Kirche". I den härleder Sylvia Paetsch slagordet till det sena 1800-talet, då de tre K:na i feministiska kretsar fick symbolisera den kringskurva kvinnan, låt vara med viss ironisk distans. Begreppet tycks ha varit i svang under mellankrigstiden, men från början av 1930-talet skiftade det innebörd. Nu framställdes det av utländska betraktare som inbegreppet av den nazistiska kvinnopolitiken, en uppfattning som vann burskap internationellt under åren efter andra världskriget. I själva verket begagnade ingen tongivande nazist parollen, i första hand för att hänvisningen till kyrkan gjorde den olämplig. Visserligen befästes traditionella könsroller i flera avseenden i Tredje riket, men det faktum att andelen förvärvsarbetande kvinnor ökade under krigsåren visar att bilden inte är entydig. Under årtiondena efter fredsslutet hördes inte "Kinder – Küche – Kirche" i den allmänna debatten i vare sig Väst- eller Östtyskland. Först på senare år fick begreppet riktigt genomslag. Den nya kvinnorörelsen förvandlade parollen från en beskrivning av nuet till ett avskräckande exempel från patriarkatets guldålder, medan den konservativa motreaktionen använde det som ett korrektiv till samtidens normupplösning. I ett avslutande stycke diskuterar Paetsch riskerna med att underbygga en ideologisk argumentation med en alltför enkelspårig tolkning av det förflutna. Artikeln om de tre K:na närmar sig onekligen begreppshistorien och vidgar därmed förståelsen av minnesplatsernas karaktär och funktion.³

3. Med stöd i modern forskning har Lena Berggren nyligen diskuterat temat fascism och kvinnor, låt vara att hon skriver mer om Storbritannien än om Tyskland. Se Lena Berggren, "Fascismen och kvinnorna – misogynt förtryck eller kvinnlighetens förverkligande?", *Historisk tidskrift* 2003:4, s 583–591.

Vissa artiklar skulle i gengäld inte ha gått i tryck. Bidraget om de tyska folklivsmuseerna har mer gemensamt med nattstånden folkloristik än med akademisk spjutspetsforskning. En saklig men enahanda skildring av etnologins framväxt i Tyskland följs överhuvud inte upp av resonemang om *Völk-erkundemuseum* som minnesplats. Samma sak kan sägas om artiklarna om Stalingrad och bröderna Humboldt, vilka till stil och intellektuell skärpa snarast hör hemma i *Reader's Digest*.

Det stora flertalet av artiklarna i *Deutsche Erinnerungsorte* är läsvärda och lärorika. Betraktad som helhet finns det emellertid anledning att ta upp några inslag till diskussion. Redaktörerna lyckas tack vare sin sinnrika kapitelindelning bringa ordning i det stora materialet. Däremot återknyter inte artikelförfattarna i tillräcklig utsträckning till de viktiga resonemang av teoretisk art som förs i inledningskapitlet, såsom om de tyska minnesplatsernas beskaffenhet och särart. Varje kapitel inleds visserligen med en kort introduktion, men den hade redaktörerna bättre kunnat nyttja för att höja artiklarna till en principiell nivå. Ett impressionistiskt intryck dröjer sig kvar.

Andra funderingar är intimt sammanflätade med den komplexa tyska nationella identiteten. Det råder ingen tvekan om att många av de upptagna minnesplatserna står i ett spänningsfyllt förhållande till nationalsocialismen, dels därför att ett äldre historiskt arv fylldes med nytt innehåll till följd av nazisternas våldsregemente, dels därför att flera minnesplatser direkt härstammar från Tredje riket. Referenser till de mörka åren förekommer förvisso ymnigt, men ofta saknas elaborerade resonemang om de metamorfoser som traditionstunga tyska minnesplatser genomgick under Hitlertiden.

En vidare reflektion rör det delade Tysklands historia, närmare bestämt hur och i vilken mån erfarenheterna från det forna Östtyskland inkorporeras i den återförenade nationens minneskultur. Generellt kan man konstatera att de specifikt östtyska minnesplatserna är sällsynta. Det skall ställas mot ursprungligen västtyska *topoi*, som i dag har självklar hemortsrätt i den nya Förbundsrepubliken. Det är problematiskt att den kommunistiska kvarlåtenskapen, både som västtysk motpol och östtysk realitet från kalla kriget, aldrig inlemmas. Värre är emellertid att den tyska delningen framstår som ett slags hiatus i det kollektiva minnets avlagringar, en epok som få till fullo förmår inkludera i nationens historia. Erfarenheterna från den östtyska diktaturen stummar eller reduceras till *Ostalgie*. För den som menar att historiska minnen är betydelsefulla – det finns få i Tyskland som förnekar det – är det en oroväckande tendens.

Trebandsverket *Deutsche Erinnerungsorte* är tvivelsutan ett verk av bestående värde. Tack vare den originella och uppslagsrika ansatsen återspeglas den tyska nationens mångfasetterade anlete. Författarna visar hur den post-nationalistiska nationens historia kan skrivas.

Andra historiker har nalkats den problematiska tyska historien utifrån andra utgångspunkter. Edgar Wolfrum tecknar i *Geschichte als Waffe* historiepolitikens historia från kejsarrike till återförening. I hans levande och initierade skildring definieras inte historiepolitik, men hans bok blir en berättelse om bruket och användningen av historia i det moderna Tyskland. De händelser och strömningar som passerar revy är ofta välbekanta, men i det ovanliga perspektivet framstår de ändå i en ny dager. Kejsartidens uppdrivna modernisering framkallade en klyvnad i förhållandet till det förflutna, som i den polariserade Weimarrepubliken förvandlade historien till en veritabel valplats. Nazisternas aktiva historiepolitik hade som mål att på samma gång visa att nationalsocialismen stod för något helt nytt i världshistorien och hade djupa rötter i tysk tradition. Efter andra världskriget sökte såväl Öst- som Västtyskland politisk legitimitet i tolkningar av det förflutna, exempelvis i form av symbolmättade historiska jubileer. I sin skildring av interaktionen mellan de två tyska staterna under 1960- och 1970-talen kommer Wolfrum helt till sin rätt, när han åskådliggör de historiepolitiska manifestationernas funktion och betydelse. *Geschichte als Waffe* är en utmärkt introduktion till ämnet.

Mindre imponerande är *Die Nation erinnert sich*. Ulrich Schlie föresätter sig här att skriva de tyska minnesmärkenas historia. Tanken är naturligtvis god, då monument och minnesstoder kan säga nog så mycket om en nations självbild och historiesyn. Beklagligtvis brister Schlie i stringens och exkurserna blir både långa och ovidkommande; som en bredare introduktion fungerar den således inte alls som Wolfrums verk. Hans översikts förtjänster finns främst i skildringen av kejsartidens monument, medan efterkrigstiden behandlas styvmoderligt. Bildmaterialet höjer värdet på en bok som man annars både kan ha och mista.

Tyskarnas smärtsamma bearbetning av nationalsocialismen har på senare år blivit ett eget forskningsområde. I likhet med all annan litteratur om modern tysk historia krävs det stor sakkunskap för att skilja det umbärliga från det oundärliga, epigonerna från mästarna.

För den som vill orientera sig i ämnet kan Peter Reichels *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland* därför anbefallas. Boken handlar om det som författaren kallar "nationalsocialismens andra historia", den som tog vid efter

kapitulationen i maj 1945 och som utgörs av en intill denna dag konfliktfylld historia om bearbetning och uppgörelse, skuld och förträngning, minne och glömska. Reichel uppehåller sig i allt väsentligt vid de politiska och juridiska processerna som följde på krigets chockverkan. Mycket utrymme ges åt rättegångar och restitutionsärenden, medan frågor om minne och identitet är mer perifera. Som bakgrundsteckning till det fält som avhandlas i denna recension är den dock användbar.

Reichels bok är i hög grad en produkt av äldre forskning, sprungen ur en politisk-historisk tradition. Tre nya antologier, alla med inriktning mot historiskt minne i nazismens skugga, närmar sig frågorna från andra håll. I blickfånget står identitet, kultur och historiebruk.

I inledningen till *Verbrechen erinnern* förklarar redaktörerna Volkhard Knigge och Norbert Frei att antologin växte fram ur ett behov av att koordinera forskningen om kollektiva historiska minnen av andra världskriget. Boken inleds med en personlig betraktelse av skriftställaren Ivan Ivanji och en kort, principiellt hållen text av Reinhart Koselleck. Därefter följer fem tematiska block, som på olika sätt belyser efterverkningarna av "ett våldets århundrade" i Europa och annorstädes. Den internationella utblicken hör till bokens stora förtjänster, även om jag saknar regelrätta komparationer; nu stannar det vid lösryckta redogörelser av skilda länder som sällan relateras till varandra. Ett flertal bidragslämnare fäster därutöver blicken på särskilda företeelser i den tyska minneskulturen: historievetenskapen, arkitekturen, filmen, minnesmärkena. Allt som allt kan man säga att texterna är upplysande men inte alltid nydanande.

Undantaget är kulturredaktören Franziska Augsteins skarpsinniga reflektioner över det tyska minneslandskapet efter återföreningen. Hennes iakttagelser av förändringen sedan 1990 är tänkvärda. Å ena sidan har den nya Förbundsrepubliken på ett praktiskt-politiskt plan genomgått en normalisering som har möjliggjort för den nya generationen politiker att bedriva aktiv tysk utrikespolitik utan samvetskval. Å andra sidan har de östtyska minnena blandats med minnena från nazismen. Båda diktaturena framstår som övervunna relikter, och som sådana betraktade träder det nya Tyskland fram som en sannskyldig segrare. Augstein reser emellertid ett varningens finger genom att citera historikern Heinrich August Winkler, som hävdar att den uteblivna konfrontationen med den östtyska historien förr eller senare kommer att framtinga ett nytt 1968 – denna gång från höger.

I *Erinnerungskulturen im Dialog* vidgas synfältet än mer än i det före-

gående, så mycket att det är svårt att finna en gemensam nämnare för bokens många artiklar. Sålunda samsas bidrag om nationella myter om andra världskriget med bidrag om högerextremism i Sachsen-Anhalt och genusperspektiv i skolans historieundervisning. En välvillig läsning kan kanske föra tillbaka artiklarna till begreppet *Erinnerungskultur*, men det framträder här i en sådan konturlös form att man kan ifrågasätta nyttan av det. Därtill är texterna alltför korta och skissartade för att någon skall kunna gå på djupet. Intressant att notera är däremot att ämnet nu sysselsätter långt fler än bara historiker, till exempel pedagoger, lingvister och statsvetare. Antologin blir därmed på sin höjd en provkarta på olika former av minneskultur.

Av större värde är tveklöst *Verletztes Gedächtnis*. Antologin är resultatet av en vetenskaplig konferens, och de tio artiklarna håller genomgående hög kvalitet. En gemensam utgångspunkt är det spänningsfyllda förhållandet mellan offentlig minneskultur och samtidshistorisk forskning, där den vetenskapliga analysen framställs som ett slags kritisk motpol till den så kallade minnesindustrin. Flera författare vidgår att så kan vara fallet, men påtalar i samma stund risken med att ensidigt förlita sig på akademisk historievetenskap. Texterna rör sig vid forskningsfronten och är stundom teoretiskt elaborerade, utan att fördensull fjärma sig från empirin.

Särskilt insiktsfull är Axel Schildts avslutande artikel. Han hittar en ingång till ämnet genom att urskilja fem berättelser om Förbundsrepubliken, vilka alla har uppstått i spänningsfältet mellan vetenskaplig utforskning och kollektiva hågkomster. En stark och övertygade berättelse är den om den västtyska framgången, en fredlig, demokratisk och välståndsmässig *success story* som fick sin slutgiltiga bekräftelse genom Östtysklands kollaps. I opposition mot detta står en motberättelse, traderad av bland annat sextioåttarörelsen, som förfäktar tesen om restaurationen, det vill säga föreställningen om att Västtyskland inorporerade konservativa ideal från äldre tyska statsbildningar. Moderniseringsberättelsen – tanken på att krigets förstörelse kunde övervinnas tack vare snabbt uppdriven modernisering – är kanske för teknisk för att det stora flertalet skall omfatta den, men är samtidigt så allmänt formulerad att den är svår att motsäga. I en fjärde berättelse framträder Förbundsrepubliken som en *Belastungsgeschichte*, en historia om hur den materiellt och moraliskt sargade staten försökte kasta av sig det förflutnas ok, inte sällan genom att dagtinga med högt skattade principer. Slutligen återges berättelsen om Tysklands flykt västerut, om hur Förbundsrepubliken överlevde genom att ingå i en atlantisk gemenskap.

I sitt första tal i den västtyska förbundsdagen i september 1949 varnade förbundspresidenten Theodor Heuss för att somliga alltför snabbt ville glömma nazisternas illgärningar. Femtio år senare finns det snarare anledning att varna för ett övermått av minnen. En viktig uppgift för framtida historisk forskning blir därför att fortsätta att kritiskt analysera historie- och minneskulturen i det återförenade Tyskland.

Litteratur

Den erövrade provinsens möte med den svenska centralmakten efter Roskildefreden

Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Diss, Studia Historica Lundensia 7, Lund 2002. 420 s.

Karl Bergmans avhandling om Blekingebornas möte med den svenska statsmakten efter Roskildefreden 1658 ligger i korsvägen mellan två forskningsfält. Det första rör interaktionen mellan statsmakt och undersåtar och det andra, som är av yngre datum, intresserar sig för identitetsfrågor före den moderna nationalismen med särskild inriktning mot de danska landskapens övergång till det svenska riket. Avhandlingen bygger på ett omfattande material efter en kommission som hösten 1669 bland annat besökte Blekinge.

I kapitel 1 problematiseras den gängse bilden av hur Skånelandskapen kom att integreras. Där betonas försvenskningen, och att det, trots en tradition av inkorporering, var först efter det skånska kriget och med enväldet som denna genomdrevs. Avhandlingens huvudproblem gäller det mer vardagliga mötet med den nya statsmakten. Utgångspunkterna utmejslas i kapitel 2. Viktigast blir interaktion, konglomeratstaten, politisk kultur, integration och identitet. Interaktionen¹ betraktar Bergman i första hand som en analytisk ansats där utfallen rör sig från konflikt till samförstånd. Med konglomeratstatsbegreppet betonas de tidigmoderna europeiska staternas karaktär av mosaiker.² Det normala vid en provins övergång från en stat till en annan var att den behöll sina politiska institutioner, lagar och förvaltning. Så stipulerade Roskildefreden att de avträdde områdena skulle få behålla dansk lag och privilegier om de inte stred mot svensk fundamentallag. För Bergman blir det viktigt att förhålla sig till det han kallar det nationella perspektivet eftersom det har satt sin prägel på bilden av integrationsprocessen. Nyckelordet är ”försvenskning”. I anslutning till nyare forskning menar

1. Här anknyter Bergman främst till Eva Österberg som i flera texter har utvecklat interaktionsperspektivet, se t ex ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur”, *Scandia* 1989:1.

2. Bergman inspireras här av Harald Gustafsson, se t ex hans uppsats ”The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe”, *Scandinavian Journal of History* 1998, 3–4.

Bergman att forskare som Knud Fabricius,³ och Jerker Rosén,⁴ så starkt har varit påverkade av sin samtids föreställningar om det nationella att detta gör försvenskningensbegreppet obrukbart.

En bakgrund om Blekinge ges i kapitel 3. Kronobönderna dominerade, frälsebönderna var få och de självägande utgjorde 20 procent av bönderna. Handeln var betydelsefull. Kapitlet innehåller också en stor undersökning av kungliga brev 1500–1658 som bland annat visar att bönderna förhandlade med kungamakten. Under 1600-talet skedde en ökad integrering i det danska riket. Kapitel 4 har karaktären av bakgrundskapitel där kommissionerna som fenomen presenteras.

I kapitel 5 och 6 undersöks kommissionens kontakter med lokalsamhället – som uteslutande gick via stånden – och framför allt ståndens klagomål. Bönderna tog främst upp inkvarteringen, medan handeln stod i fokus hos borgarna, som dock även luftade lokala konflikter. Mötena innebar att centralmakten blev närvarande i lokalsamhället och en undervisning i den svenska politiska ordningen. Ibland fick kommissionen gå in som medlare. Stånden bemöttes olika och de valde själva olika taktik. Bönderna, som höll en undersåttlig ton och ibland refererade till en kristen ordning där undersåten respekteras, fick oftast bara en anvisning på vilken instans de borde vända sig till. Borgare och präster uppträdde självsäkrare och bemöttes mer som likar, också i diskussioner. Vid lantdagen i Malmö i december 1669, som behandlas i kapitel 7, var bönderna i Skånelandskapen inte representerade på ett systematiskt sätt. Blekinges fåtaliga adelsmän valde att framföra sina ärenden vid lantdagen, en politisk form som de var vana vid.

Kapitel 8 behandlar identitetsfrågor. "Blekinge" brukades flitigast av prästerna, men sällan av bönderna, som relaterade sig själva till socknen, byn eller häradet. Borgarna refererade till sin stad. "Dansk" och "svensk" användes mest i rent praktisk och inte i etnisk mening. Kommissionen försökte inte spela på de få nationella konflikter som framkom. När centralmakten tillsatte lokala ämbetsmän var den etniska bakgrunden av mindre betydelse. I kapitel 9 dras trådarna samman medan kommissionens efterspel tas upp i en epilog.

Bergman har formulerat ett fruktbart *problem*, som dock på vissa punkter kunde ha preciserats. Att det finns en viss vaghet framkommer i de bitvis svävande formuleringarna, särskilt när problemet uttrycks som en fråga: "hände det något mellan kriget och hade det någon betydelse för integreringen av Blekinge [...]?" (s 12). Problemet blir så öppet att allt möjligt kan tas in. Visserligen bryts huvudproblemet ned i relevanta frågeställningar om mötet karaktär, om invånarnas delaktighet i den nya politiska kulturen, om identiteter och om försvensk-

3. Fabricius har med sitt fyrabandsverk *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige* (1906–1958) skrivit det centrala empiriska arbetet rörande Skånelandskapens inlemmande i det svenska riket.

4. Jerker Roséns uppsats "Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss", *Scandia* 1946:2, har haft en avgörande betydelse för den etablerade bilden av försvenskningen.

ningsansatsen. Men viktiga delar fångas trots allt inte in. Detta blir tydligt framför allt i kapitel 5 där ståndens klagomål avhandlas. Alla sakfrågor behandlas sida vid sida utan något resonemang om vilka som kan bedömas vara viktiga. Bergman deklarerar att han endast "skissartat behandlar centralmaktens aktörer och deras bevekelsegrunder" (s 15). Visserligen ställs, och besvaras, frågan om hur den nya centralmakten bemötte invånarna, men ändå präglar ett markant underifrånperspektiv avhandlingen. Avgränsningen är av arbetsekonomiska skäl begriplig, men samtidigt är det olyckligt när omständigheterna kring tillsättningen av kommissionen och generalguvernemangets avskaffande inte tas upp.⁵

En bra presentation av *forskningsläget* är viktig, inte minst för att kunna avgöra vad som blir nytt. Inhämtningen av den relevanta litteraturen förefaller vara täckande, även om den hade kunnat utnyttjas mer aktivt, till exempel för en komparation.⁶ I de allra flesta fall ges en rättvisande bild av andra forskares arbeten. Dock stämmer inte påståendet (s 136) att Marie Lennersand i sin avhandling inte undersöker de provinser som erövrats från Danmark.⁷ Problematiskt är att forskningsläget kring Skånelandskapens övergång och de skånska kommissionerna presenteras på ett så splittrat sätt. Under rubriken "Källmaterialet" (s 16) presenteras helt kort flera av de äldre arbeten som utgör den specifika forskningsfronten.⁸ Varken innehållsförteckningen – för övrigt för knapphändig – eller rubrikerna ger någon vägledning. Samlade forskningslägen har fördelen att de kan ge ett "bollplank" till texten. Exempelvis borde Lars Ericsons uppsats om kronans utnämningsspolitik till magistraterna ha presenterats tidigare.⁹

Visserligen fungerar avhandlingens *formella utformning* men det finns tyvärr

5. Detta hade kunnat göras utifrån Ingvar Andersson, *Gustaf Banérs generalguvernörsberättelse 1664–1668*, Lund 1940, ett arbete som Bergman har använt. Upplysningen om att generalguvernemanget drogs in 4/12 1669 ges nu i "Epilogen" men borde ha kommit långt tidigare.

6. Jag talar delvis i egen sak när jag efterlyser publikationerna från det nordiska projektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet. Projektet med bl a sex huvudvolymer har fått förvånansvärt liten uppmärksamhet i den svenska tidigmoderna forskningen trots en lättillgänglig slutvolym av Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*, Lund 1994.

7. Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala 1999. Bl a undersöks kommissionen 1710 till Göteborg och Bohus län. Jag känner inte igen mig när Bergman (s 137) presenterar min egen avhandling *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*, Stockholm 1993 som en "undersökning av förhållandet mellan lokal och central förvaltning". Inte heller stämmer det att avhandlingens källmaterial skulle utgöras av justitiiekanslerns inspektionsresor. Undersökningen fokuserar i själva verket mötet mellan statsmakt och bönder i den lokala förvaltningen.

8. Bland andra Sven Wägner, *Skånska kommissionen af 1669–1670. Ett bidrag till de skånska landskapens inre historia*, Lund 1886; Alf Åberg, *Indelningen av rytteriet i Skåne 1658–1700. Försvenskningensproblemet i belysning av det militära organisationsarbetet*, Lund 1947. Läsaren får inte veta så mycket mer än att de inte har fokuserat på mötet mellan statsmakt och lokalbefolkning. Forskningsläget återfinns också på sidorna 23f, i kapitel 4, särskilt s 154, 166f.

9. Lars Ericson, "Absolutism eller nationalism? Till frågan om försvenskningen av magistraterna i de erövrade danska städerna under 1600-talet", *Karolinska förbundets årsbok* 1984.

ändå en del som irriterar. Noter och framför allt litteraturförteckning hade behövt en grundlig genomgång för få bort slarvfel och inkonsekvenser. Titlar på böcker och artiklar har återgivits på ett hemmasnickrat sätt med en uppgradning av ord utan skiljetecken, ofta inte ens mellan huvudtitel och undertitel, korrekturfelen är talrika, författarnamn felaktiga, titlar på engelska och tyska felstavade, och så vidare. Varken när ord har utelämnats i citat eller tillfogats citaten för att göra dem begripliga har detta markerats.¹⁰ Bergman översätter och/eller normaliserar i regel både danskan (källmaterialets och den moderna danskan) och den äldre svenskan men det sker inte konsekvent. Översättning och normalisering är i regel rimligt, men blir här inte oproblemiskt. Både danska och svenska förekommer i flera av de suppliker¹¹ som inkom till kommissionen. Med tanke på att just införandet av svenska språket har varit omdiskuterat i forskningen kan man fråga sig om inte en dimension nu gått förlorad.

Textlayouten är ofta alldeles för tung med mycket stora stycken. Ofta utgörs ett stycke av en halv sida och ibland en hel sida.¹² Det ställer höga krav på läsaren att hålla läsviljan uppe. Abrupta byten av ämnen och upprepningar förstärker intrycket att författaren i vissa kapitel inte riktigt hunnit med en språklig putsning. Avhandlingens *disposition* fungerar, men några kapitel har blivit för omfångsrika. Kapitel 1 och 2, som tillsammans utgör en inledning, upptar 50 textsidor, vilket blir en för lång startsträcka. Kapitel 3 ger visserligen viktig ny kunskap om den danska tiden, men upptar nu hela 70 sidor. Det voluminösa omfånget på kapitel 5 "Konfliktytorna" (110 sidor) gör att intressanta iakttagelser försvinner. Avsevärt bättre fungerar kapitel 6 och 8, som har hållits kortare.

Bokens tillgänglighet för icke-specialisten torde ha ökat om författaren gett fler *sakupplysningar*. Den vanligaste termen för domaren vid häradsrätten var i Blekinge vid denna tid tingsfogde, men i texten förekommer också tingsdomare, häradsfogde, häradsdomare och häradshövding.¹³ En redogörelse för hur förvaltnings- och rättsapparaterna såg ut både före och efter 1658 hade vara upplysande för läsaren. Texten ger skiftande bud på hur länge den skånska kommissionen verkade. På ett ställe sägs att det sista mötet hölls 8/8 1670 men på ett annat att arbetet avslutades med lantdagen i Malmö 23/12 1669.¹⁴ Läsarna borde ha upplysts om mynnsorterna och bland annat om betydelsen av vordnedskap (sic!)

10. Exempel på det senare på sidorna 183 och 187.

11. Bergman har valt att kalla klagomålen till kommissionen för "inlagor" (s 171f). Den vedertagna termen suppliker finner jag rimligare än en ny term.

12. Stycken om en halv sida finns t ex på s 97, 120, 180, 247; s 279, 280, 282 och 330 utgörs av ett enda stycke.

13. Se t ex s 72, 158, 161, 236f, 283. För befallningsmannen förekommer ytterligare tre beteckningar i texten: häradsfogde, kronofogde och någon gång bara fogde. Beteckningen befallningsman var den brukliga i Skånelandskapen under andra hälften av 1600-talet. Alf Erlandsson, *Skånska generalguvernementet 1658–1693. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar*, Lund 1967, s 137.

14. Se s 160, 171. Oklarhet kvarstår om böndernas representation vid lantdagen. Se s 319, 323, 328, 331.

(s 83), som naturligtvis borde ha stavats på danska, och veckodagsbönder (s 123).

I vissa kapitel flyter *språket* ganska bra, exempelvis i kapitel 1 och 2. Ändå finns det en del språkliga brister. En mängd slarv- och korrekturfel, samt inkonsekvenser i stavning och annat språkbruk stör. Myndigheter och ämbetsmän har ofta, men inte konsekvent, betecknats med stor bokstav.¹⁵ Samma inkonsekvens gäller i titlar på böcker och uppsatser. I rubriker har flera gånger komma använts istället för kolon eller punkt, vilket ju är kutym mellan huvudrubrik och underrubrik, ibland saknas skiljetecken helt (t ex s 63, 124, 236). I regel översätts och normaliseras den äldre danskan och nydanskan, men ofta har texten lämnats i original. Om vartannat används beteckningarna "landsköp", "lanthandel" och "landshandel" (t ex s 223f). Påfallande är bruket av ganska korta huvudsatser som i långa avsnitt lämnas helt okommaterade (t ex s 330). Det hänger samman med att Bergman ogärna arbetar med bisatser för upplysningar och kommentarer. Tempusbruket är ofta inkonsekvent. *Akribin* är god. I de allra flesta fall stämmer hänvisningarna till Skånska kommissionens volymer som utgör avhandlingens viktigaste källmaterial och till litteraturen. Ibland är det dock närmast ogörligt att kontrollera angivna citat eftersom exakt sida inte har angivits.¹⁶

På det hela taget är de *teoretiska perspektiven* väl valda och jag är i grunden positiv till Bergmans syn på teoribruket, där teorierna framför allt får bli hjälpmedel för att se nya saker. Problemet är att det blir *för* många perspektiv och diskussioner. Ett snävare val hade gett en kortare startsträcka och borde ha kunnat ge en mer fokuserad avhandling. Särskilt vill jag sätta ett frågetecken för att presentationerna av sådant som väljs bort är så pass omfattande. Att kapitel 2 till stora delar har en rent presenterande funktion framgår av noterna där särskilt hänvisningarna till internationella arbeten endast gäller själva verket och inte specifika sidor. Bergmans hantering av interaktionsperspektivet, som under en längre tid framför allt har drivits av Eva Österberg, lämnar några frågetecken. För att fånga in de mer konfliktfyllda utfallen av interaktionen väljer han att föra in begreppet konflikt-sämja (s 32). Begreppet har myntats av den tyske historikern Jan Peters för att beskriva relationen mellan bönder och överhet i de tyska östelbiska områdena. Peters menar att begreppet "Konflikt-Gemeinschaft" beskriver en påtvingad gemenskap, rymmande sociala konflikter, och då inte bara mellan adel och bönder, men också med områden av samförstånd. Peters översättning av "gemenskap" till "sämja" finner jag märklig eftersom det betecknar ett tillstånd som präglas av vänskap.¹⁷ I Bergmans summary har termen kommit att översättas med "conflict harmony".

15. Eftersom dessa ord används mycket ofta blir dessa inkonsekvenser irriterande. Någon gång betecknas kronan och specifika skatter med stor bokstav (s 151 och 161).

16. På s 186 i not 42 omfattar hänvisningen 63 sidor.

17. Jan Peters, "Storgodssamhällen i östra Tyskland – presentation av ett tyskt forskningsprojekt", *Historisk tidskrift* 1997:1. *Nationalencyklopediens ordbok*, "sämja". Ordboken hänvisar också till endräkt, fred, samförstånd. "Sämja" heter på tyska "Eintracht" (endräkt).

Bergmans behov av att ta in ytterligare ett begrepp för att fånga in hela skalan på interaktionen sätter fingret på ett problem med interaktionsbegreppet som det har kommit att användas. Har vi att göra med en analytisk ansats eller en övergripande tolkning? Om interaktionen är en öppen ansats där utfallen kan variera (så används ju också termen i sociologin, m fl vetenskaper) förefaller det mig ologiskt att dra in ytterligare ett begrepp för att täcka in ansatsen (s 16). Det visar att det då snarare rör sig om interaktion som en generalisering, en tolkning. Bergman är själv observant på dubbelheten. Han skriver att det i begreppet finns en udd mot "den forskning som alltför starkt betonar statsnivån" (s 31). Karin Sennefelt har uppmärksammat detta problem i Eva Österbergs användning av interaktionsbegreppet: "Österberg utesluter emellertid implicit en mängd former för politiskt handlande ur interaktionsbegreppet genom att begränsa uttrycket till de etablerade politiska kanalerna."¹⁸ Därmed kan man säga att begreppet får beteckna en tolkning.¹⁹ Även om Österberg explicit skriver att interaktionen kan inbegripa mer våldsamma konflikter så delar jag Sennefelts och Börje Harnesks uppfattning att Österberg i sina många arbeten kring ämnet tenderar att bruka interaktionen som en karaktärisering. Det är intressant att se att Bergman som lärjunge till Österberg här läser in denna kluvenhet i hanteringen av begreppet.

Bergmans bruk av teorier har medfört att han ser nya saker. Däremot får inte teorierna i regel någon framträdande plats i de empiriska kapitlen och de fungerar mer sällan direkt strukturerande. Så förutskickas exempelvis inledningsvis (s 27) att Michael Manns IEMP-modell om nätverk rörande ideologi, ekonomi, det militära och politik ska användas för att "analysera integrationsprocesser".²⁰ Men en återkoppling sker först i slutkapitlet. En aktivare användning av teorierna hade kunnat fördjupa avhandlingens analyser.

Sin *metod* karaktäriserar Bergman som "tjock beskrivning"²¹ men säger egentligen inte så mycket mer om hur han tänkt närma sig källmaterialet. Frågan är om det är rimligt att etikettera metoden som tjock beskrivning²² när man som i Bergmans fall enbart använder sig av kommissionsmaterialet. Ibland försvinner analysen i en ren deskription – särskilt i stora delar av kapitel 5. Samtidigt ska sägas att analysen fungerar avsevärt bättre på annat håll, till exempel i kapitel 6. Ett grundproblem i kapitel 5 är att den stora textvolymen inte har tvingat författaren till

18. Karin Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hede-mora 2001, s 32.

19. Börje Harnesk menar också att Österbergs interaktionsansats alltmer tenderat att bli en tolkning. Han tar också upp de mer extrema formerna av konflikter till diskussion men sätter sina frågetecken annorlunda. Börje Harnesk, "Den svenska modellens tidigmoderna rötter?", *Historisk tidskrift* 2002:1, s 78–90.

20. Michael Mann, *The Sources of Social Power*, Vol I, *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge 1986. Mann har genomgående fått heta Michel i avhandlingen.

21. Bergman talar också om en "titthålsmetod" och "kvalitativt" sätt, s 12, 16.

22. Man kan följa frågan sig varför engelskans "thick" inte översattes till "tät" när termen introducerades i Sverige.

prioriteringar. Bergman håller sig nära arkivmaterialet, ibland supplik för supplik ("I Kristianopol [...]"), och följer kommissionens möten dag för dag ("I en inlaga [...]"). Analysen är nedtonad. Sakfrågorna tar i sig alldeles för stort utrymme.²³

Ett "framlänges" skrivsätt skulle istället inleda styckena med påståenden och generaliseringar som sedan underbyggs. Det centrala blir att föra en argumentation. Ett sådant sätt att skriva finns nu i kapitel 6. Analysen framträder där tydligare och andra forskares resonemang – till exempel Nils Erik Villstrands om skrivkunnighet – utnyttjas för att få analysraster.

Avhandlingens *huvudresultat* rörande identitetsfrågor (kapitel 8) är ett viktigt bidrag till forskningen i vardande kring de danska landskapens övergång till Sverige och de framstår som övertygande. Här har Bergman låtit sig inspireras av Peter Sahlins²⁴ resonemang om motidentitet och talar själv om en gränsbyggsidentitet. Det andra huvudområdet där Bergman ger ny kunskap och problematiserar bilden rör integrationsprocessen. Här tycker jag att Bergman i slutkapitlet bitvis inte gör sig själv rättvisa. Iakttagelser som finns i de empiriska kapitlen tappas bort. Försöket att använda Manns IEMP-modell (s 364) känns ofullbordat. För de ekonomiska aspekterna tas till exempel inte grundandet av Karlshamn 1668 som en "svensk" stad upp. Jag vill sätta ett frågetecken för att nedtona det politiska brottet genom att tala om att det inte rörde sig om en "övergång till ett färdigt system" (s 365). Bergmans argument att den politiska ordningen rönte kritik i Sverige och att det fanns spänningar mellan olika förvaltningsgrenar övertygar inte. Det är också svårt att förstå vad som ska läggas i uttrycket ett "färdigt system" eftersom exempelvis en förvaltningsapparat då och då naturligtvis omformas. Man kommer knappast runt att Blekingeborna fick erfara att man kom att överta en annan politisk ordning.

Bergman tar i sitt avslutningskapitel ett lovligt grepp när han deklarerar att han ska ta upp sin methods "förtjänster och brister" (s 353). Han behandlar förtjänsterna men tappar bort bristerna. Ett problem är enligt min mening att kommissionens besök var något exceptionellt – den befann sig under knappt tre veckors tid i Blekinge och höll möten på fyra platser. Landshövdingen hade försummat att gå ut med information om besöket, vilket betydde att stånden med kort varsel fick sammanställa sina suppliker. Det finns anledning att ifrågasätta Bergmans karaktärisering av de möten som ägde rum, framför allt för böndernas del. Han beskriver dessa som "ständiga samtal" och att "böndernas åsikter diskuterades" (s 359). Samtidigt sägs att kommissionens tonläge var ett annat mot bönderna än mot övriga stånd, vilket klart framgår i kapitel 6 där problematiken behandlas. Få av böndernas klagomål beviljades och i regel fick de bara en anvisning på vart de skulle vända sig. "Ordväxling" förekom aldrig med bönderna (s 312ff).

23. Se se tex s 218f, 223, 240, 255f, 258, 264ff.

24. Peter Sahlins, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley 1991.

Bergman resonerar om hur hans huvudresultat kring integreringen påverkar den gängse bilden av försvenskningen. Det ska ha funnits försvenskingsplaner under Karl X Gustavs tid men det var först under det skånska kriget som den etniska dimensionen verkligen kom att bli viktig och försvenskningens åtgärder kom med enväldets införande. Bergman menar att avhandlingens resultat understödjer kritiken av försvenskningens begrepp: "Begreppet försvenskning blir oanvändbart [...]" (s 366). För övrigt har denna skepsis slagits fast redan i inledningen (särskilt s 50), så slutsatserna överraskar inte. Bergman menar att hans ansatser och arbetssätt till skillnad mot begreppet försvenskning har medfört att han har kunnat fånga in "komplexiteten i integrationsprocessen" (s 363). Att han lyckats med det senare kan jag instämma i. Bergman vill istället tala om homogenisering (s 366). Mitt stora frågetecken gäller om Bergmans undersökningar kan rubba den gängse bilden som ju uttalar sig om andra perioder och andra aspekter. Bergmans egen undersökning är i huvudsak avgränsad till 1660-talet då ju någon försvenskningsskampanj mycket riktigt inte drevs. Jag menar dessutom att det finns goda grunder att misstänka att de resultat Bergman har nått om relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle också hade gått att få fram om man istället hade undersökt ett län i Uppsverige.

Frågan är också hur man ska se på begreppet försvenskning. Har vi inte här att göra med en generalisering som började framtona redan under 1800-talet snarare än ett analytiskt begrepp? Jag instämmer i att samtidens tidsanda påverkade Fabricius, Rosén med flera forskare, men menar ändå att det måste till en empirisk prövning av grunderna för försvenskningstolkningen innan denna kan avvisas. Så vitt jag kan se görs inte heller denna prövning av Harald Gustafsson vars arbeten Bergman här stöder sig på. Litet tillspetsat kan man uttrycka det så att Bergmans bild av att mycket litet hände på försvenskningens fronten och att de etniska dimensionerna över huvud taget spelade en underordnad roll under 1660-talet förstärker den etablerade bilden av att det är först med skånska kriget och enväldet som centralmakten blev aktiv på detta fält.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att Karl Bergmans avhandling, som baserar sig på en stor arbetsinsats, innehåller en mängd intressanta iakttagelser. Samtidigt kommer man inte runt att avhandlingen innehåller en del irritationsmoment, bland annat rörande språkbehandlingen, korrekturläsningen och formalia. Tagna var för sig är dessa aspekter mindre viktiga, men sammantaget kastar de tyvärr en viss skugga över helhetsintrycket. Kritik och frågetecken av mer substantiell karaktär rör avhandlingens längd, framför allt det otympliga kapitel 5, presentationen av forskningsläget, en teoretisk "over-kill" och viss bristande stringens i presentationen av de teoretiska funderingarna. Visserligen fungerar analysen i långa stycken, men jag har diskuterat varför den i kapitel 5 i flera avseenden har blivit mindre tillgänglig på grund av en materialnärsynhet. Jag har också ifrågasatt om avhandlingens huvudresultat egentligen kan rucka på den

gängse bilden av inkorporeringsprocessen och särskilt om Bergman egentligen har något underlag för att avskrika försvenskningstolkningen.

Bergman har formulerat en intressant problemställning som har visat sig fruktbar för att komma åt mötet mellan den nya centralmakten och det blekingska lokalsamhället. Författaren har god kontroll på forskningsläget och ger en lättillgänglig teoretisk orientering. I huvudsak visar sig de valda teoretiska perspektiven givande. Framhållas bör också att avhandlingen ger viktig ny kunskap om Blekinge under den danska tiden, som man kan hoppas att danska kollegor får syn på. Avhandlingen ger också nya insikter om interaktionen mellan centralmakt och lokalsamhälle vid 1600-talets mitt, och Bergman kan visa hur – och det är viktigt – den nya centralmaktens inträde på den lokala scenen påverkade lokalsamhället. Differentieringen och konflikterna inom lokalsamhället framkommer tydligt. Olika grupper kunde söka centralmaktens stöd för egna syften. De viktiga kapitlen om mötet karaktär, tilltal, bemötande och identiteter ger också värdefull ny kunskap.

Pär Frohnert *

* Fakultetsopponent

Kungsord i elfte timmen

Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, Diss, Atlantis, Stockholm, 2002. 480 s.

Under de senaste decennierna har studiet av politiska kulturer kommit att förnya de delar av historieforskningen som allt medan de social- och mentalitets-historiska modena kommit och gått fasthållit vid studiet av politiken. Det framväxande forskningsfältet har sedan ett antal år tillbaka även slagit fast rot i Sverige, och sysselsätter för närvarande humanistiska forskare inom förutom ämnet historia även discipliner som konstvetenskap, litteraturvetenskap och idé- och lärdoms-historia. En anledning till denna breda uppslutning står att finna i det förhållandet att det i första hand från samhällsvetenskaperna hämtade begreppet politisk kultur har tillåtit vitt skilda tolkningar och metoder liksom låtit sig förenas med äldre skolbildningar. Något av spännvidden i det historiska studiet av politiska kulturer visas av att man i vissa sammanhang utreder besluts-strukturer på central eller lokal nivå, i andra fall försöker fånga dynamiken i folkliga resningar, och i åter andra mest ser till symboliska sammanhang som kan vara såväl språkliga som ceremoniella eller rituella.

Uppsalahistorikern Mikael Alms avhandling, en välskriven och omfattande bok om 10 kapitel, anknuter i främsta rummet till denna senare inriktning. Närmast under intryck av den livaktiga forskningen kring den franska revolutionen, och då i första hand de två amerikanska forskarna Keith Mikael Baker och Lynn Hunt, har han valt att fokusera på det politiska språket, på diskursen och de ledande honnörorden, om vilkas rätta innebörder det ständigt råder en kamp. Det slutande 1700-talet utgör inget undantag; tvärtom är det en tid som vi genom inte minst R R Palmers, Reinhart Kosellecks och Jürgen Habermas forskning kommit att se som präglad av avgörande förändringar på politikens område. En ny offentlighet växte då fram, det politiska språket genomgick en våldsam förändring och det absoluta kungadömet utmanades av demokratiska tankegångar. En rad resningar och revolutioner på den europeiska kontinenten och i Nordamerika kännetecknar vidare epoken.

Det är likaså en i svensk historia ovanligt omvälvande period; den blott 36 år långa gustavianska epoken börjar och slutar med statskupp, inrymmer uppslitande riksdagstivster, lagvidriga aristokratfångsländer, ett militärt myteri mitt under brinnande krig med arvfjenden Ryssland samt ett tyrannmord. Dessa dramatiska händelser återfinns i fonden av Alms framställning, men undersökningens fokus ligger som antytt mindre på händelseplanet än på epokens politiska språk och hur detta genom ibland små men alltid viktiga betydelseglidningar har

fått tjäna motstridiga politiska syften och ståndpunkter. I centrum står härvid frågeställningen hur den gustavianska tidens två regenter försökte upprätthålla sin legitimitet och kommunicera sina absoluta maktanspråk gentemot en växande opposition, ett med facit i hand dödsdömt företag som föranlett titeln *Kungsord i elfte timmen*. Det primära materialet har varit den gustavianska medaljkonsten samt de kungliga talen, berättelserna och ceremonierna vid tidens riksdagar. Genom ett systematiskt studium av dessa material skildras hur först Gustaf III, som genom statskuppen den 19 augusti 1772 samlade makten i sina händer, under i det närmaste 20 års tid kring sig försökte bygga upp och kommunicera bilden av sig som en god kung – mild, rättvis, omtänksam och vårdande – och sedan hur sonen Gustaf IV Adolf, efter trontillträdet den 1 november 1796, strävar längs samma linje fram till den snöpliga statskuppen den 13 mars 1809.

Med utgångspunkt i det nyssnämnda diskursiva betraktelsesättet och med inspiration hämtad från bland andra Peter Burkes medieorienterade studie *The Fabrication of Louis XIV* liksom forskningen kring det stormaktstida Sverige (representerad av bl a Lars Gustafsson, Kurt Johannesson, Allan Ellenius, Märten Snickare och Nils Ekedahl) dokumenterar och analyserar Alm de olika strategier som de två absoluta makthavarna använt för att mediera denna självbild. I första hand får vi klarlagt hur detta offensivt skedde genom ett utstuderat bruk av tidens paradbegrepp och deras olika valörer. I den malström av på en gång åtråvärda och brännbara honnörorden som det politiska samtalet fördes genom, vaskade kungarna med skiftande framgång efter de mest begärliga, däribland frihets- och medborgarbegreppen, över vilka de sedan med hjälp av en stab av medarbetare försökte tillskansa sig tolkningsföreträdet, eller diskursiv auktoritet som Alm skriver. Den andra mer defensiva strategin, som användes från kungamaktens sida för att upprätthålla denna auktoritet, var att med olika medel använda repression, vilket likväl inte hindrade att kraftfulla motbilder mot enväldet växte fram.

På allvar får avhandlingen, efter det att det teoretiska ramverket och själva problematiken presenterats, sägas starta med partiet om Gustaf III (s 51–185), som i tre på varandra följande kapitel – "Gustaf III i ord, bild & ceremoniel", "Gustaf III:s språk och självbild" och "Den högljudde kungen" – behandlar hans försök att kommunicera sin självbild och sitt under 1780-talet alltmer mot absolutism lutande styre. I fokus står monarkens ofta virtuost framförda riksdagstal och hans intrikata medaljhistoria, vilka Alm menar kan sägas kondensera kungens maktanspråk. I tolkningen av dessa "kondensat" blir det då av vikt att utreda vem som ytterst utformat alla dessa sinnrika medaljer liksom i vilken situation kungsorden har yttrats. Inte minst vad gäller det för en sentida betraktare litet främmande politiska mediet, kungens stort upplagda metallhistoria, har vi att göra med ett komplext, långsamt framåtskridande och inte helt lättutrett verk, som sysselsatte många händer, alltifrån hovfunktionärerna Fredrik Sparre och Gud-

mund Jöran Adlerbeth till de enskilda konsthantverkarna, i första hand medaljören Gustaf Liungberger och kopparstickaren Jacob Gillberg. Likväl bär Gustaf III:s *histoire metallurgique*, som författaren framhåller, alltigenom kungens prägel eftersom han höll sig underrättad om varje steg som togs och även blandade sig i vilka ämnen som skulle behandlas. Än mer utpräglad är kungens initiativ vad gäller talen, som han huvudsakligen skrev själv.

Nu är frågan hur väl kungen kunde kommunicera sin självbild med allmänheten genom dessa medier. Kring detta förs ett resonemang i kapitlet "Gustaf III i ord, bild & ceremoniel" i termer av försäljning, utdelning och utställning. Inte minst i fallet med de dyrbara medaljerna står det klart att deras spridningspotential genom åtminstone försäljning var begränsad. Deras allegoriska framställningar och latinska deviser har kanske också utgjort ett kommunikativt hinder, något som emellertid Alm med rätta väljer att fästa mindre vikt vid med tanke på hur vanliga allegoriska framställningar var i såväl profana som religiösa sammanhang. De kungliga talen har hursomhelst haft avsevärt lättare att nå ut. Dels hade Gustaf III när han talade i Rikssalen en stor samling åhörare framför sig som omfattade flera hundra adelsmän, ett femtiotal präster, omkring hundra borgare och drygt hundrafemtio bönder, vilka när de sedan tagit sig hem från huvudstaden kunde föra hans ord och tankar vidare. Dels kunde talen lätt spridas genom trycket. De såldes i tusental, anslogs i kyrkorna, delades någon gång ut gratis och återtrycktes i pressen. Med skäl slår författaren fast att "Riksdagstalen torde [...] vara det mäktigaste mediet med den bredaste mottagargruppen" (s 86).

I det följande kapitlet, som får säga vara det kanske mest substantiella, "Gustaf III:s språk & självbild", står i centrum frågan vilken självbild kungen försökte förmedla samt av vilka element den var uppbyggd. Tolkningen utgår från medaljhistorien, främst som den kommer till uttryck i det aldrig fullbordade planschverket *Skådepenningar öfver de förnämsta händelser som tillhöra konung Gustaf III:s regering*. Detta verk, med sina 110 tilltänkta gravyrer, berättar i symbolisk form allt som ansågs minnesvärt i kungens liv, från vaggan till graven. Delvis genom en kompletterande närläsning av talen urskiljer Alm här hur det under kungens regering är fyra begrepp som ständigt återkommer: endräkten, tryggheten, medborgaren och friheten. Det var ytterst med dessa honnörsord som Gustaf III formade sin självbild. Med dem framställde han sig som rikets räddare undan frihetstidens frätande ständervälde. Med dem framstod han vidare som en pålitlig och omtänksam kung som vaksamt såg till sina undersåtars bästa. Sist och slutligen blev han med dessa begrepp i sin ägo en modern medborgarkung, som i takt med tiden flörtade med frihetliga ideal och rentav sökte inkorporera den politiskt brännbara jämlikheten i sitt språkbruk.

Kungens frihet kunde dock inte utsträckas hur långt som helst – den var i första hand en lagbunden frihet, som enligt hans retorik innefattade i första hand äsiktsfrihet och ekonomiska friheter. Någon politisk frihet av demokratiskt snitt

var det aldrig tal om. På liknande vis var kungens tolkning av jämlikheten föga mer än en chimär. Den kungliga jämlikheten var, noterar Alm, aldrig annat än en likhet parad med olikhet varför den lät privilegieordningen förbli intakt. Under intryck av den franska revolutionen skulle Gustaf III också snart nog hålla sig för god för att föra jämlikhetens talan. Överhuvudtaget framgår det att Gustaf III:s maktspråk liksom hans självbild var fyllda av spänningar. Belysande är hur samtidigt som Gustaf III försökte framställa sig som en modern och reforminriktad medborgarkung så fortsatte han att hålla sig med en traditionell paternalistisk retorik enligt vilken han var på en gång "Konung och Fader" för folket. Alm exemplifierar även hur det hände att Gustaf III som absolut härskare hänvisade till sin av Gud givna höghet gentemot sina undersåtar.

Vilken sida av den kungliga självbilden som poängterades var inte minst en fråga om i vilka sammanhang Gustaf III kommunicerade. Det var en sak att äska endräkt eller tala om frihet för rikets ständer revolutionsåret 1772, och en annan 1789. Alm visar vidare på ett intressant vis hur kungens självbild skiftade allt efter vilket medium som nyttjades och vilka mottagarna antogs vara. Medaljerna, som främst nådde en bildad publik, framställde en mer entydigt upplyst och reformsinnad monark; i riksdagstalen och vid uppläsningen av punkterna, där Gustaf III befann sig i en förhandlingsposition och hade flera målgrupper att ta hänsyn till, framträdde han i en mer försiktig och traditionell skepnad.

Gustaf III var emellertid inte försiktigare än att Alm väljer att i det närmast följande kapitlet kalla honom "Den högljudde kungen". Det är en kung huvudsakligen på offensiven som skildras där: en regent som spinner en myt om sig som rikets räddare vid statskuppen 1772 och som håller fem riksdagar, vid vilka han visar sig ha erövat frihetstidens politiska språk. Dock leder den politiska och mediala utvecklingen till att han får tilltagande problem att bemästra diskursen. Inte minst frihetsbegreppet blir svårhanterligt: vid 1789 och 1792 års riksdagar har ord och verklighet i själva verket kommit så mycket i kollision med varandra att han i princip slutar att använda detta mångtydiga begrepp.

Över huvud taget har det vid detta lag vuxit fram kraftfulla motbilder till kungens verklighetsbeskrivning, något som analyseras i avhandlingens mittparti, "Gustavianska motbilder" (s 189–267). Denna del bygger mindre på egna källforskningar än de övriga, men ger genom den genomförda perspektivförskjutningen hela avhandlingen ökad dynamik. Här presenteras närmare hur det kungliga språket mottogs, debatterades och ifrågasattes. Ett längre avsnitt skisserar huvudsakligen utifrån tidigare forskning även hur man från kungligt håll i defensivt syfte försökte att inskränka debattmöjligheterna genom att bland annat strama åt trycklagstiftningen och bygga upp ett effektivt polisväsende i Stockholm. Dessa repressiva tendenser kunde likväl inte hindra att oppositionella opinioner kunde spridas i press, genom handskrivna paskiller och visor, i samtal eller vid riksdagsmötenas anföranden. Tidens skriftställare visste hur man skulle skri-

va för att föra hem sina poänger i förtäckt form, och blev på 1780-talet allt djär-
vare. Samma utveckling skedde vid riksmötena, där framförallt adelsoppo-
sitionen från och med 1778 års riksdag blev alltmer uttalad.

Fortsättningsvis blev tolkningen av 1772 års regeringsform ett allt öm-
mare tvistämne samtidigt som det kungliga paradbegreppet medborgare visade sig
bära på andra och politiskt mer självständiga konnotationer än de innebörder
Gustaf III velat ge det. Hans goda undersåtar, folket, framstod i den oppositi-
onella retoriken allt mer som maktens egentliga upphov och rätta ägare medan
Gustaf själv, den gode kungen, tenderade att förvandlas till förtryckare. Kort
sagt, blev kungens lagbundna frihet i frondörernas prosa misstänkt lik en god-
tycklig despoti. Monarkens bild av sig själv som riksräddare ersattes med mot-
bilden av honom som en rikets fiende, och mordet på honom 1792 blev i ögonen
på de mer idealistiska konspiratörerna fullt logiskt till ett rättfärdigt tyrann-
mord. Belysande för de radikala stämningarna är hur när den rojalistiska operan
Gustaf Wasa några månader efter det att Gustaf III mördats gick upp igen hösten
1792 så klappade publiken varje gång tyrannens fördrivande nämndes på scenen.

I bakgrunden lurade den franska revolutionens stämningar, som även hos oss
för ett kortare tag under förmyndarregimen släppte fram en störtflod av radikalt
frihetlig och jämlikhetshyllande retorik i tidningar som *Patrioten*, *Medborgaren*
och *Werlds-Borgaren*. Förmyndarregimen fick emellertid snabbt kalla fötter, var-
vid repression vidtog och trycklagstiftningen skärptes, vilket inte hindrar att det
Sverige som avhandlingens andra protagonist, Gustaf IV Adolf, övertog 1796, var
opinionsmässigt svårstyrt. Om honom och hans försök att styra opinionen hand-
lar det (s 271–358) 4:e partiet av avhandlingen, som symmetriskt ansluter till det
om Gustaf III genom att vara uppdelat i tre kapitel vilka för från resonemang om
de kungliga kondensaten över monarkens självbild till en slutkaraktäristik av den-
nes strävanden.

Detta parti, som mynnar ut i kapitlet "Den tystande & trygge kungen", gör
klart att sonens sätt att angripa problemet var radikalt annorlunda än faderns.
Om Gustaf III var en kommunikator av stora mått så var sonen mindre driftig i
detta avseende, vilket bland annat resulterar i att det material som systematiskt
använts i den tidigare delen av avhandlingen – medaljerna, de kungliga talen vid
riksmötena och ceremonielen – i denna avslutande tredje del sinar påtagligt. Un-
der hela den tid han fick sitta vid statsrodret sammankallade Gustaf IV Adolf
bara en riksdag, den som hölls i Norrköping år 1800. Därutöver ledde han även
den pommerska lantdagen 1806, som i brist på andra riksmöten fått tjäna till
jämförelse och korrektiv till de iakttagelser som gått att göra av riksdagen i Norr-
köping. Den pompa och ståt som kännetecknat faderns ceremonier vid dessa till-
fällen var vidare starkt nedtonad. Likaså är för eftervärldens ögon Gustaf IV
Adolfs medaljhistoria betydligt blygsammare än faderns; den omfattar samman-
lagt 47 stycken där Gustaf III:s uppgår till ett antal av 110, och av dessa är det

dessutom endast en minoritet som direkt kan hänföras till ett initiativ från
kungen. Något planschverk över dem har heller aldrig påbörjats; däremot fortsat-
tes för ett tag faderns avstannade projekt. Bilden av fadern var, poängterar Alm,
central för Gustaf IV Adolf, något som även yttrade sig i att han i öppningstalet
i Norrköping år 1800 bitvis ordagrant refererade faderns tal vid riksdagen 1792.

Vad var det då i övrigt som Gustaf IV Adolf lade vikt vid i sin offentliga fram-
toning? Enligt Alm är det trygghetselementet som är kärnan i den nye kungens
självbild. Han står för kontinuitet och förmedlar trygghet genom välgrundade
reformer, genom omtänksam sparsamhet, genom ortodox omsorg om den sanna
evangeliska läran. Som bortblåsta är således faderns fördomsfria flört med tole-
ranta tankegångar. Gustaf IV Adolf erbjuder likaså som sin fader och varje annan
makthavare trygghet genom att garantera lag och rätt samt näringarnas fria för-
kovran. I jämförelse med fadern uppvisar han däremot, oavsett om man ser till
hans medaljer eller hans tal, föga omsorg om konster och vetenskaper.

Ett intressant delresultat av Alms studium av Gustaf IV Adolfs retorik gäller
hur han tilltalade mottagarna för sitt budskap, vilket han till skillnad från sin fa-
der gärna höll ståndsnutralt i termer som "Odlaren" och "Jordägarne" istället för
bondeståndet eller "Svenska handlande" istället för borgarståndet. Likaså ett ti-
dens tecken är att medaljerna gavs deviser på svenska. Annars framstår Gustaf
IV Adolf som föga nydanande i sin retorik. I vissa fall gjorde han rena reträtter
som i fallet med medborgarbegreppet, vilket han i jämförelse med fadern använde
återhållsamt och i svävande termer. Dennes åtminstone inledningsvis käcka frihets-
fraser tonades också ned samtidigt som de spädades ut med tal om trygghet. Som
antytts betonade annars Gustaf IV Adolf kontinuiteten i sitt och faderns styre
och refererade gärna tillbaka till dennes gärningar. Gustaf III blev med Alms ord
(s 308) den "trygghetsikon – genom vilken Gustaf IV Adolf formulerar sina egna
anspråk". I sträng motsats till denna retoriska identifikation, som även inbegrep
att klä sig i samma dräkter och bära samma insignier som fadern, står kungens
kontrastering och svartmålning av dels förmyndarregimen, dels det revolutionära
Frankrike. Den senare kontrasteringen, som också omfattade revolutions-
generalen Napoleon, skulle efter krigiska förvecklingar ta en ände med förskräck-
else för det upphöjda majestät som hade Gud och Folket som sitt stolta valspråk.

Till den nalkande katastrofen bidrog på den inhemska scenen även Gustaf IV
Adolfs alla retoriska reträtter, hans oförmåga att likt sin fader för sin och
enväldets överlevnad kämpa om de politiskt brännbara honnörssordenas rätta inne-
börder. Istället för att positivt skaffa sig diskursiv auktoritet svarade han och
hans regim negativt med ökad repression och tystnad. Istället för att offensivt
kommunicera en vision om sitt styre blickade han defensivt bakåt. Därmed blev
han till sist en isolerad kung, vars styre alltmer kom i otakt med tiden med en
slutgiltig legitimitetskris som följd. Det rädde, skriver Alm i slutet av den egent-
liga undersökningen (s 356), "stor diskrepans mellan hans självbild och de begrepp

och värden som artikulerades i samtiden”. Han kunde inte bemästra de begrepp och värden som närdes bland de underlydande och därigenom inte heller upprätthålla en självbild på samtidens villkor; ”det var inte möjligt att förena den alltmer utpräglad enväldiga praktiken med samtidens alltmer radikaliserade föreställningar om frihet, medborgare och jämlikhet”. Legitimiteten hos det gustavianska enväldet var därmed undergrävd i god tid innan statskuppen inträffade.

Det går inte här att mer ingående kommentera alla partier i denna konstfärdigt komponerade och följsamt illustrerade avhandling, som även stilistiskt bär färg av de material och den tid som den haft till föremål. Författaren är väl förtrogen med tidigare 1700-talsforskning och redovisar oftast generöst sin inläsning i denna; om det är någon studie som inte givits den plats den borde ha haft är det i första hand Sven Delblancs avhandling *Åra och minne* (1965), som i behandlingen av äreidéerna i Gustaf III:s uppfostran och hans fortsatta sökande efter eftervärldens beundran fångat väsentliga aspekter av monarkens självbild och politiska handlande. Noggrannheten är god i de återgivna citaten och de fåtaliga faktafelen påverkar inte undersökningens resultat.

Avhandlingen är i allt väsentligt begränsad till Sverige och de inhemska opinionerna, vilket liksom den primära inriktningen på de kungliga talen och medaljerna ger undersökningen koncentration. Stundom skulle man dock önskat sig en vidgning av perspektivet och fler utflykter från riksdagsmaterialet och medaljerna till andra källflöden. När avhandlingen lämnar dessa material bygger framställningen mer på sekundärlitteraturen (som ändå i vissa fall är mer av populariserande än vetenskaplig karaktär) än som hade varit behövt. Som tydligast framträder denna bundenhet till sekundärlitteraturen i det i och för sig givande avsnittet ”Gustavianska motbilder”. Det är litet förbryllande att som nu få Thorild citerad ur Stellan Arvidsons ålderdomsverk *Harmens diktare* istället för direkt ur originalkällan. Ett mer energiskt arbete med källmaterialet i detta kapitel hade kanske även resulterat i att tidens karikatyrteckningar (vilka om några är motbilder) kommit till användning; inte minst Ehrensvärds bekanta speritningar av Gustav III och hans gemål ger oss direkt tillgång till sprickorna i den kungliga fasaden.

I vissa fall hade tydligare internationella kopplingar kunnat tillföra undersökningen ytterligare en dimension, inte minst då den inhemska politiska diskursen och de samhällsideal som uttrycks i denna ofta hämtar näring utomlands. Under-tecknad hade gärna i ett tidigt skede sett ett resonemang om hur de europeiska monarkierna under den i avhandlingen behandlade tiden faktiskt länge framstod som moderna och upplysta (medan några av de republikanska alternativen, däribland Rousseaus Genève, skakades av social oro). Det hade därvid även varit påkallat att – bland annat med utgångspunkt i Delblancs avhandling – i all korthet få fysiokratismens litet undflyende inflytande i Sverige prövat och avvägt, inte minst som den unge Gustaf III med intresse läste Le Mercier de la Rivières tankar

om samhällsordningens naturliga grundvalar och hans av lagbunden frihet präglade styre utomordentligt väl överensstämmer med fysiokraternas samhälls- och monarkideal. Deras *despotisme légal* liksom det i forskningen etablerade begreppet upplyst despoti, tidspecifika och ideologiskt laddade som de är, kunde gott ha lyfts fram och satts i relief till de mer generella termerna absolut kungamak eller envælde som nu använts.

På motsvarande vis skulle, då konsten till sitt väsende är kosmopolitisk, den redan nu intressanta behandlingen av medaljmediet vunnit på en mer tydlig internationell förankring. I hur hög grad återgår Gustaf III:s stora medaljhistoria på Ludvig XIV:s och Ludvig XV:s planschverk? Och vad går att få fram om de konstnärer som gjort förlagorna? Frågor som dessa infinner sig så mycket mer som detta stort anlagda verk tidigare inte blivit föremål för någon undersökning av den omfattning som Alm nu givit oss. Vad vi har tidigare är mest antydningar – i första hand från Carl David Moselius sida – om den stora roll Masreliez ska ha spelat. Det är därför litet förtretligt att Alm, som ändå har tydliga tvärvetenskapliga ambitioner, inte gått vidare här, utan istället i stort sett har bortsett från bildkonstnärernas betydelse för medaljhistoriens tillkomst. (Masreliez hittas först i not 20 på sidan 402 där det påpekas att denne gjort vinjetterna i planschverket.)

Även i andra avseenden förtjänar behandlingen av det i jämförelse med talen vanskliga medaljmediet att kommenteras. Alms studium visar eftertryckligt att vi inte ska betrakta detta material blott antikvariskt utan istället även se dess funktion i samtiden. I avhandlingen görs vidare goda distinktioner om hur det har spridits genom utdelning, utställning och försäljning. Samtidigt hade det för förståelsen av hur pass effektiv denna distribution och tillägnet kan ha varit, behövts att han här gått ett steg längre i undersökningen, och mer detaljerat givit besked om sådana företeelser som exempelvis tidens emblematiske intresse – framförallt manifesterat i Sahlstedts här obeaktade *Sinnebilds konsten* – eller modet att anlägga privata och offentliga medaljsamlingar. Alms tendens att vara onödigt återhållsam med uppgifter i fall som dessa kan illustreras av det förhållandet, att när han redogör för den information om präglade medaljer som de enskilda samlarna i samtiden möjligen kan ha inhämtat genom trycket så nämner han Vitterhetsakademiens *Handlingar* men däremot inte Lüdekes *Gelehrsamkeits-Archiv*, vilket med all säkerhet har varit väl så viktigt i informationshänseende. Detta i Leipzig tryckta verk gjorde med sina uppgifter hämtade direkt från Adlerbeth dessutom medaljutgivningen känd för en internationell publik.

Vad gäller själva spridningen av medaljerna och planschverket så ter sig resonemanget ibland litet sangviniskt. Planschverket *Skådepenningar öfver de förnämsta händelser som tillhöra konung Gustaf III:s regering*, vars spridningspotential framhålls på bekostnad av de präglade medaljerna, var och förblev ett för konsumenterna mycket dyrt bokverk som endast framskred långsamt. Om dess avsättning återstår ännu så länge många oklarheter. Beträffande tillståndet i de offent-

liga samlingarna – vilkas vikt undertecknad ändå vill poängtera – ger Bengt Hildebrands inte minst för medaljsamlandets historia viktiga avhandling om C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige (1937) nedslående besked (s 110ff): vitterlekaren A F Ristell stal dyrgriparna ur Drottningholmskabinettet, det Kgl Mynt- och medaljkabinetets samlingar var i villervalla när Jonas Hallenberg 1804 tillträdde som riksantikvarie, och samlingarna vid såväl Uppsala som Lunds universitet, vilka ägde särskild betydelse genom att fungera som en inskolning för mottagliga ynglingaskaror i medaljernas rojalistiska budskap, var under en lång följd av år inte i presentabelt skick. Vidare strandade biskop Wallqvists bemödanden att bygga upp en samling vid Växjö gymnasium i en snöplig stöld. Dessa ögonblicksbilder från de offentliga samlingarna erbjuder nu inte hela sanningen om den kungliga medaljkommunikationen, men de antyder att vi har att göra med en historia med många förhinder i mottagarledet. Just mottagarna även utanför de trängre politiska kretsarna och deras assimilering av den kungliga retoriken framstår efter Alms avhandling som ett ämne särskilt värt att närmare utreda.

Det är lätt att av en vittfamnande avhandling önska sig mer. Det ska slutligen sägas att Mikael Alm har behandlat ett ämne som krävt att han fått pröva sig fram på så skilda fält som idéhistoria, presshistoria och konstvetenskap. Han har därvid begreppsmässigt mejslat ut flera goda analytiska verktyg som kommer att var fruktbara för andra studier av äldre tiders politiska kultur. Avhandlingen *Kungsord i elfte timmen* fördjupar förståelsen av Gustaf III:s och Gustaf VI Adolfs ansträngningar att framstå som regenter i tiden samtidigt som den utgör ett gott prov på hur studiet av politisk historia liksom så mycket annan historieskrivning har kulturaliserats och nu förnyas med metoder hämtade från retorikstudiet, begreppshistoria och diskursanalys.

Jakob Christensson*

*Fakultetsopponent

Näringsfriheten – innovation eller bekräftelse av praxis?

Erik Lindberg, *Borgerskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820–1846*, Diss, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Economic History 54, Uppsala 2001. 134 s.

Erik Lindbergs avhandling leder oss cirka 180 år tillbaka i tiden, till en period i vår historia då institutioner och individer kämpade för att bevara och om möjligt förstärka sina intressen, rättigheter och privilegier i ett samhälle, som höll på att växa ur sina sekelgamla former och vanor under påverkan av nya idéer och tänkesätt. Kommande förändringar fick betydelse för landets politik, för det ekonomiska livet och även för de sociala förhållandena.

Vid 1800-talets början var Sverige ett utpräglat agrart land, medan länder ute i Europa, speciellt Storbritannien, gått in i en industriell era. Landets riksdag var fortfarande den medeltida ständsriksdagen med adel, präster, borgare och bönder, men år 1809 hade en ny regeringsform banat väg för ett modernare statsskick.

Den tid avhandlingen omfattar är därför full av motsättningar och förändringar. År 1846 avskaffades skråväsendet i Sverige. Det regelverk och de lagar, som reglerat handel och hantverk i vårt land, hade medeltida anor och var en del av ett mera omfattande privilegiesystem, som hade till syfte att skapa trygghet och rättvisa för den enskilde men också att ge statsmakten bättre möjligheter till inflytande och kontroll. Avskaffandet av skråväsendet låg i tiden mot bakgrund av upplysningstidens idéer och den på 1800-talet framväxande liberalismen. Tidigare än i Sverige hade skråväsendet avskaffats i till exempel Frankrike i samband med revolutionen 1789.

Tidigare forskning, till exempel Henry Lindström, har framhållit, att de privilegier, som upprätthållit skråväsendet redan före 1846 varit i upplösning och att reformen närmast bekräftade vid tiden rådande förhållanden och knappast innebar någon stor förändring.

Skråväsendet var emellertid en organisation för städernas borgerskap, det vill säga de personer som fått rättighet att utöva borgerlig näring, de som erhållit burskap. Denna grupp var en liten del av en stads befolkning, i Stockholm under den i avhandlingen aktuella perioden mellan tre och fyra procent. Mycket tyder på att borgerskapet stärkte inte bara sin ekonomiska utan också sin politiska position under 1700-talets senare hälft och 1800-talets första årtionden. Borgerskapet blev en allt viktigare del i stadsadministrationen och fick därigenom möjligheter att bättre bevaka sina intressen och bevara sin ställning.

Dessa förhållanden bildar utgångspunkt för författarens framställning. Mycket enkelt uttryckt handlar avhandlingen om huruvida 1846 års näringsfrihetsreformer endast bekräftade rådande förhållanden eller om reformen var vad författaren kallar ”en betydande institutionell innovation”.

Författarens svar får ges vid avhandlingens slut, men i själva verket är vägen till en försvarbar uppfattning lång och många gånger krokig.

Tidigare forskning är i många fall otillräcklig, det gäller till exempel kunskapen om hantverket i Stockholm under 1800-talet. Vidare är tillgängligt källmaterial i många fall mindre lämpat för att besvara de frågor författaren behöver ställa.

Med hjälp av ett teoretiskt perspektiv hämtat från Douglass C North, som visar hur statsmakten upprättar kontrakt med grupper i samhället, diskuterar författaren förhållandena i Stockholm – eller är det möjligen hela Sverige? Kontrakten är ömsesidiga, ger grupperna rättigheter och privilegier i utbyte mot lojalitet och stöd åt staten. Den tidigare nämnda regeringsformen från år 1809 gav grundlagsrätt åt borgerskapets privilegier. För att kunna besvara de frågor som formuleras utifrån avhandlingens syfte, behöver författaren en metod, en metod för institutionell analys. Med utgångspunkt hos Elinor Ostrom urskiljer författaren olika ”handlingsarenor”, där olika beslut rörande borgerskapet och dess rättigheter kan aktualiseras och diskuteras, till exempel domstolar, stadsadministration, skrän och societeter. Författarens tanke med detta är att ett sådant studium av händelseförlopp på olika arenor sammantaget bör kunna ge möjligheter till ett ställningstagande: *Bestod de borgerliga privilegierna intakta fram till näringslagstiftningen 1846? Var skråväsendets avskaffande en innovativ reform?*

Som tidigare nämnts tar författaren i sin argumentering tidigt ställning till avhandlingens huvudfråga. Resultatet kan bäst återges med citat från avhandlingens sammanfattning, sidorna 117 och 118.

Avhandlingens viktigaste resultat är att borgerskapets privilegier i Stockholm vid tiden för näringsfrihetsreformen 1846 synes vara intakta, och att några tendenser till hotande upplösning inte har kunnat skönjas.

Reformen innebar – om resultaten i avhandlingen accepteras och kan bekräftas av ytterligare undersökningar – något kvalitativt nytt i samhället, en institutionell innovation, som skapades på den politiska arenan i riksdagen och inte av marknadens aktörer på det lokala planet i Stockholm.

Avhandlingen är kort, blott 134 sidor, och består av åtta kapitel. De sju första är jämnstora, cirka 14–15 sidor vardera. Det åttonde och sista är en sammanfattning och något kortare. Författaren presenterar själv sin disposition i första kapitlet. Oavsett värderingar – positiva eller negativa – kan avhandlingen ses som ett na-

turvetenskapligt experiment, där olika komponenter och förutsättningar kort presenteras och därefter utmynnar i en hypotes.

De tre första kapitlen – sammanlagt 45 sidor – bygger på tidigare forskning och sekundära källor. De behandlar privilegier, näringar och Stockholms administration.

Kapitel 4–7 är till delar empiriska undersökningar rörande konflikthantering, burskapstvång, olovlig handel och marknadsalternativ. Speciellt kapitlen 4, 5 och 6 – sammanlagt 45 sidor – kan betraktas som avhandlingens viktigaste för säkerställandet av slutresultaten. I jämförelse härmed förefaller de inledande kapitlen väl omfattande och tynger onödigtvis framställningen. Alternativt hade de empiriska kapitlen kunnat byggas ut med fler exempel.

Författaren påpekar tidigt, att det tillgängliga och använda källmaterialet inte alltid är det för diskussionen allra bästa: ”Källmaterialet är alltså resultat av en historisk process och inte en beskrivning av denna process”, vilket väcker farhågor om slutresultatets relevans.

Den period som avhandlingen omfattar är kort, 1820–1846. För resultatens bärighet hade kanske ett längre tidsperspektiv kunnat göra slutsatserna säkrare. Hur såg det ut från till exempel 1750 och framåt? Martin Wottles undersökning av vissa handels societeter under senare delen av 1700-talet har ju visat på viktiga resultat. Varför har författaren inte anknutit till Wottles period och börjat sin undersökning åtminstone 1810? Det hade kanske varit naturligare att inkorporera dennes resultat i argumenteringen. Man får inte heller veta hur det gick efter 1846. Vad betydde reformen rent praktiskt för borgerskapets fortsatta utveckling?

En fråga, som också kan ställas här, gäller den lokala ramen. Kan Stockholm ensamt ge svar på de övergripande frågorna? För att rätt förstå vad som hände i huvudstaden hade jämförelser med andra städer kunnat variera och kanske också verifiera bilden – varför inte Göteborg, vars ekonomi delvis till skillnad från Stockholms ännu in på 1800-talet var starkt expansiv. Det är ju dessutom så, att författarens resonemang i stora delar är generella och gäller Sverige och skråväsendets avskaffande. Det är tveksamt om Stockholm verkligen räcker till för att förklara helheten, speciellt ett Stockholm, som endast långsamt reser sig ur en längre nedgångsperiod.

Det källmaterial författaren utnyttjar både rent allmänt och i de empiriska delarna är för tiden och frågeställningarna det man kan vänta sig: protokoll från administrativa organ och korporationer, längder över uttaxerade medel, boupp-teckningar och konkursakter. Samtliga typer ger möjligheter men innehåller också svårigheter, vilket författaren är medveten om. Det finns ingenting att invända mot själva källhanteringen. Däremot kan valet att koncentrera undersökningen till siden- och klädeskramhandlarna respektive lärftkramhandlarna ifrågasättas. Hur stora var dessa grupper? Är de verkligen representativa för kollektivet. Är valet av dessa grupper styrt av tillgången till källmaterial? Det borde i så fall kanske ha påpekats. Varför har inte grosshandlare tagits med? Och i synnerhet, var-

för inte hantverkarna? Författaren verkar själv medveten om dessa brister. Han nämner, att alternativt källmaterial kanske gett ett annat resultat.

Författarens slutsatser efter den genomförda undersökningen är i huvudsak följande: Det viktigaste är att borgerskapets privilegier var intakta fram till 1846, någon tendens till upplösning kan inte iakttas. Reformen 1846 var därför ett verkligt nytt inslag i samhället. Tecken härpå är enligt författaren att verksamheten inom handel och hantverk såg likadan ut 1846 som hundra år tidigare; att borgerskapet fortfarande betalade ordinarie kontribution; att burskapsbestämmelserna efterlevdes; att gränser mellan olika grupper upprätthölls. Detta möjliggjordes genom enighet inom borgerskapet och ett samspel mellan olika så kallade arenor. Borgerskapet hade allt att vinna på att stå fast vid sina rättigheter, och deras ställning i samhället stärktes.

Genom dessa slutsatser har författarens syfte uppfyllts och hans hypoteser säkerställts. Det måste emellertid påpekas, att dessa slutsatser avviker från omdömen inom tidigare forskning.

Det finns i princip inget att invända mot författarens beskrivning av förhållandena inom det *stockholmska borgerskapet*, på det sätt författaren definierat gruppen.

Den generella kritiken tar sin utgångspunkt i mera övergripande förhållanden. Tidsperioden är kort och ligger alltför nära den omvandling som näringsfrihetslagstiftningen innebar. Undersökningen borde ha sträckts ut bakåt för att ge rätt perspektiv på författarens period. En direkt anknytning till Wottles undersökning hade kunnat ge fördelar. På samma sätt hade en kortare uppföljning av effekterna av skråväsendets avskaffande kunnat ge en bättre förståelse för vad borgerskapet egentligen kämpade för före 1846.

Det empiriska materialet är i flera delar ganska smalt. Det är osäkert om det är representativt för hela borgerskapet. Förhållanden inom hantverket får knapphändig belysning, och i fråga om handeln så aktualiseras endast några societeter (korporationer).

Till sist, författaren har en indirekt ambition att låta förhållandena i Stockholm spegla generella förhållanden. Han utger sig inte för att skildra hela landet, men en jämförelse med förhållanden i andra städer hade kunnat antingen bekräfta Stockholmsanalysen eller, vilket inte är otroligt, visat att Stockholm var unikt i betydelsen inte typiskt. Det hade kanske räckt med några exempel från tidigare forskning. Kanske hade Göteborg varit det bästa jämförelseobjektet; en blomstrande handelsstad, som från 1700-talets senare hälft sannolikt hade mer vidsträckta kontakter med en internationell ekonomi än huvudstaden. Göteborg expanderade kraftigt under den tid som Stockholm stagnerade. Detta borde kunnat avläsas vid en jämförelse mellan borgerskapets agerande i de båda städerna.

Bortsett från detta är författarens forskningsinsats viktig, samtidigt som avhandlingen är en utmaning till fortsatta undersökningar. Avhandlingen är välskri-

ven. Språket löper fint, och övergångarna från ett kapitels slutsatser till nästa kapitel är välregisserade och upprätthåller en spänning i skildringen. Man uppmantras att läsa vidare.

Bertil Andersson *

* Fakultetsopponent

En milepæl i svensk miljøhistorie

Per Eliasson, *Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875*, Diss, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 25, Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm, 2002. 455 s.

Per Eliasson har med afhandlingen *Skog, makt och människor* skrevet bogen om indførelsen af skovbrug i 1800-tallets Sverige. Intet mindre.

Gennem otte velskrevne kapitler følger vi overgangen fra en strengt reguleret men rent eksploiterende skovudnyttelse til moderne skovbrug karakteriseret ved "ett uthålligt bruk av skogen med inriktning på virkesproduktion och planmässig förnygring, vård och avverkning" (s 30f). Med en agrar metafor betragtedes dette højskogsbrug som "skogsodling", der sigtede mod langsigtet forsyningssikkerhed (Nachhaltigkeit) og kvantificérbar forudsigelighed. Menneskets overvindelse af naturen indebar også en bemestring af fremtiden.

Skovudnyttelse og træproduktion har altid spillet en fremtrædende rolle for det svenske samfund. En skovhistorisk analyse kan derfor i hænderne på en så kyndig historiker som Eliasson anvendes som en prisme for centrale forandringer, der rækker langt ud over snæver "skogshistoria". Undersøgelsens genstandsfelt defineres således som "hur förändringar i förhållandet mellan natur och samhälle resulterade i ett nytt sätt att utnyttja naturen. Den samhälleliga beslutsprocess som hanterade detta naturutnyttjande, eller det som kallats den socioekonomiska nivån på det sätt som miljöhistoria teoretiskt definerats, är fokus för undersökningen. I en sådan beslutsprocess är ett konfliktperspektiv, där konflikten gäller naturresursen trä centralt" (s 26).

Afhandlingen belyser udviklingen i fem indbyrdes forbundne temaer. For det første – og materielt grundlæggende – belyses naturforandringernes årsager og konsekvenser. Det drejer sig blandt andet om den forventede klimaforværring som følge af omfattende fladehugster (kalhygge) i Norrland. Men mere centralt står en meget grundig analyse af den tiltagende mangel på egetømmer gennem periodens første del.

For det andet blotlægger Eliasson de interesse modsætninger og magtforhold, der blev berørt af, og som udgjorde et centralt element i, indførelsen af moderne skovbrug. I fokus står her især modsætningen mellem almene og individuelle interesser, og det vil i vid udstrækning sige mellem produktion af fødevarer (livsmedel) og af træ. Denne interesse modsætning var dog gennem hele perioden spundet ind i en anden konflikt, nemlig den mellem centralmagt og lokalsamfund. Og der var vel at mærke ingen entydige og konstante sammenhænge mellem de to konflikttemaer. Traditionelt søgte den svenske statsmagt således i ældre tid

at fremme jordbrugsinteresser og udmarkens kolonisering, mens den i periodens sidste del i stedet søgte at sikre en fremtidig træproduktion.

Konflikten mellem centralmagt og lokalsamfund udtrykkes ofte i divergerende tolkninger af samfundet. Også disse tolkninger tematiseres, idet der gøres rede for, hvordan traditionelle *customs* støder mod en tiltagende statslig interventionisme. Og noget tilsvarende gør sig gældende med hensyn til synet på naturtilegnelsen. Forskellige samfundsgrupper opfattede natur og naturlighed meget forskelligt, hvilket fik afgørende betydning for deres holdning til indførelsen af skovbrug.

Endelig er afhandlingens sidste gennemgående tema Sveriges indlejring i den internationale videnskabelige udvikling af skovbrugserhvervet. Alle udviklingens fremmeste aktører, fra Adolf af Ström til Carl Adolf Björkman, var inspireret af udenlandske erfaringer. I en europæisk kontekst skete den svenske 'skovbrugsrevolution' sent, hvilket næsten kun kan forklares som en konsekvens af landets relative skovrigdom. Reformfædrenes tidligste indsats gjaldt netop de dele af træproduktionen, hvor knaphedssymptomer først viste sig. Det vil sige indenfor flådens tømmerforsyning og bjergværkernes tilgang af brændsel. Men netop disse to forskellige produktionsformål frembragte meget forskellige skovbrugssystemer. Det viste sig tidligt, at "skogsbrug" ikke var noget entydigt begreb.

Som det fremgår af undertitlen er der tale om en erklæret miljøhistorisk undersøgelse. Og i sin definition af miljøhistorie lægger forfatteren sig tæt op af den tyske skovhistoriker Joachim Radkau og (især) amerikaneren Donald Worster. I en vis forstand kan man nok sige, at han endog tager sidstnævntes teoretiske formulering af kravene til den miljøhistoriske undersøgelse mere alvorligt end denne selv synes at gøre det.

Worster citeres hyppigt for sin tredeling af miljøhistoriens genstand: naturgrundlaget, dets udnyttelse og synet på – samt værdisætningen af – naturgrundlag og -udnyttelse. Der er tale om tre overlappende kategorier, der ideelt – men vist kun også ideelt – skal behandles i deres totalitet. Miljøhistorien *sensu* Worster deler altså den strukturalistiske historietraditions prætension om et helhedsperspektiv. Men hverken for Worster eller for flertallet af hans disciple lykkes denne afbalancerede inddragelse af alle de tre interagerende niveauer generelt særlig godt. Det gør den til gengæld forbilledligt for Eliasson.

Man kan i hidtidig svensk miljøhistorie skimte konturerne af i hvert fald to forskellige tendenser. Den ene repræsenteres af blandt andre Sverker Sörlin, som primært fokuserer på natursynets historie og dets nedslag i handling og formning af landskabet. Den anden tager sit udspring i Birgitta Odéns miljøhistoriske projekt, således som dette – ansporet af aktuelle miljøproblemer – formuleredes i 1970'erne. Det er til denne sidste tendens, hvor miljøhistorie overvejende er karakteriseret som *miljøproblemhistorie*, at den foreliggende afhandling slutter sig. Naturudnyttelsen betragtes som udtryk for politiske interesser og konstituerer i sig selv en politisk diskurs (s 374).

En analyse af denne skovbrugsfaglige og politiske diskurs er afhandlingens grundstamme, idet de ofte meget omfattende rigsdagsforhandlinger om skovpolitiske emner – sammen med egentlig skovbrugsfaglige diskussioner indenfor en mere snæver personkreds – udgør det væsentligste kildegrundlag. Analysen benytter sig af fire teoretiske begreber: *kodificeringen* betegner lovgivningen som intervention mod ældre systemer af ressourcefordeling, *specialiseringen* produktionslandskabets overgang fra multifunktionalitet til monofunktionalitet, *markedsorienteringen* berører spørgsmålet om, hvem der produceres for og endelig kaster *differentierings*-vinklen lys over systematiske sociale eller geografiske forskelle i synet på skovbrug.

Eksistensen af en eksplicit skovpolitik gennem hele den undersøgte periode giver langt bedre mulighed for detaljeret analyse end dem, der eksempelvis fandtes i en enevældig stat som den danske. Bogens periodisering er således baseret på rigsdagsdebatternes ændrede temaer: "skogsordningens tid 1809–1818", "förändringens tid 1823–1830", "skogshushållningens tid 1834–1841", "allmännyttans tid 1844–1858" og "statsskogsbrukets tid 1859–1875". På denne måde lægges der imidlertid, betinget af kildematerialet, meget stor vægt på kronens og skattebøndernes forhold, mens vor viden om, hvad der skete på den tredjedel af jordnaturen, som i 1825 var frälse, forbliver begrænset.

Blandt afhandlingens centrale resultater er en påvisning af, hvordan det feudale – men centralistiske – fordelingssystem som udtrykkes i 1793 og 1805 skovordningerne blev forladt ved 1800-tallets begyndelse. Den samtidigt stigende efterspørgsel efter træ og jord, som fører til markante interessemodsatninger, tydeliggøres i undersøgelse af de særligt beskyttede egetræer. De voksede som regel på engen, og for at reducere deres skadelige skyggevirkning, stævnedes (hamlade) bønderne dem. Denne gentagne beskæring efterlod sammen med den påbudte stempling ofte træerne med sår, der var let modtagelige for infektionssygdomme, og antallet af anvendelige tømmer-ege faldt drastisk gennem undersøgelsesperioden. Man undres imidlertid over, at Gotland stort set gik fri af den ellers kraftige tilbagegang i antallet af brugbare ege i perioden 1790–1825. Øjensynlig var kombination af egetræer og ångsmark altså mulig uden de fatale konsekvenser for førstnævnte, der gjorde sig gældende over resten af Sverige.

Denne konkurrence mellem træ- og fødevarerproduktion repræsenterede til lige en konflikt mellem centralmagt og lokalsamfund. Men som nævnt var relationerne ikke entydige. Begge parter havde gennem perioden modsatrettede interesser, og problemets løsning blev en rumlig specialisering gennem separation; det vil sige en opdeling af det hidtidige skovareal i en fremtidig træproduktions- og græsningssektor. Og gennem en nøje gennemgang af de enkelte salg af kongelige skove viser Per Eliasson i denne forbindelse overbevisende, at det i ældre litteratur ofte udmaledede »förskingrande av kronoskogarna« ikke var et ensidigt salg men netop en separation; en funktionsdifferentiering.

Trakthyggesbrug efter udenlandsk (tysk) forbillede indførtes gennem 1830-erne og '40erne i sydsvenske kronoparker og almänningar. Skogsodling erstattede ekstraktiv blädning. Men denne overgang fik dybtgående konsekvenser for forståelsen af ejendomsret. Når skoven ikke længere var groet af sig selv men et resultat af 'odling', måtte uautoriseret hugst af dens træer regnes som tyveri – med de dermed forbundne vanærende straffe – og ikke længere blot som åverkansbrott. Netop spørgsmålet om straffe for ulovlig hugst er gennem hele perioden yderst påtrængende. Først da gruppen af hemmansägare i stigende grad begyndte at definere sig opadtil og nedadtil som en særskilt klasse, kunne dens repræsentanter på Riksdagen gå ind for at betragte åverkan som stöld. Derved gennemspillede også denne konflikt temaet centralmakt-lokalsamhälle, om end også interne sociale skel i lokalsamhället kom tydeligt til udtryk.

Med hensyn til åverkansbrott gør der sig også en markant geografisk differentiering gældende. I Norrland får åverkan i 1860erne og '70erne karakter af industriel udnyttelse (Baggböleri) og ikke længere af husbehov. Dette motivskred var også kraftigt medvirkende til at forbrydelsen opnåede status som stöld.

Forfatteren påviser i det følgende kapitel, hvordan ideen om en klimaforværing (klimatförsämring) forårsaget af omfattende skovrydning i Norrland bidrog afgørende til ændring af skovpolitikken i 1850erne. Fra at have været et privatøkonomisk anliggende blev skovens bevaring nu betragtet som et statsanliggende.

Formålet med indførelse af moderne skovbrug var ikke entydigt men fulgte en betydelig produktionsmæssig og geografisk differentiering. I af Ströms sydsvenske trakthyggesystemer var målet at frembringe det størst mulige volumen at store tømmertræer. Carl Ludvig Obbarius system, som udvikledes under hensyntagen til bjergværkerne stadige brændselsbehov, sigtede i modsætning hertil mod et jævnt produktionsniveau. Og efterhånden som Norrland kom på dagsordenen måtte den statslige skovforvaltning, på grund af skalaforskelle og mulige klimaproblemer, atter godkende blädning som skovbrugsform.

I denne sammenhæng påpeges det, at indførelsen af skogsbrug i Sverige ikke fandt sted i et tomrum. Ved en overbevisende anvendelse af differentieringsbegrebet understreges det tværtimod, hvordan den internationale indflydelse i et langt tidsperspektiv var todelt. De sydlige dele af landet modtog kontinental påvirkning fra først og fremmest Tyskland, mens påvirkning i nord især kom fra den samtidige udnyttelse af boreale barrskogsområder i Canada, USA, Norge og Finland.

Afsluttende konkluderer doktoranden, at "*införandet av skogsbruk i Sverige har ett tydligt samband med det agrara samhällets växande naturresursproblem, att det kräver långtgående förändringar i fördelningssystemen genom avskaffande av de traditionella rättigheterna till skogsutnyttjande, att äldre värderingar kring träd och skog endast mycket långsamt förändras av det nya skogsbrukets införande*" (s 373).

Det moderne skovbrug indføres altså i Sverige som følge af en øget konkurrence mellem virkesproduktion og det agrare skogsutnyttjande, som dybest set udsprang af 1800-tallets accelererede befolkningstilvækst. Så man sidder som læser tilbage med det klare indtryk, at metaforklaringen på den beskrevne udvikling i virkeligheden er demografisk. Men det er den måske i al god miljøhistorie, simpelthen fordi menneskelige samfund dybest set må betragtes med et populationsbiologisk udgangspunkt?

Skog, makt och människor er en meget omfattende og overordentlig vægtig analyse af et afgørende skel i svensk historie: det som angelsaksiske forskere har kaldt *the forest transition*, overgangen fra ekstraktivt til økonomisk 'uthållig' udnyttelse af skovens ressourcer. Ved hjælp af sin miljøhistoriske tilgang fremdrager forfatteren kyndigt sammenhænge, der ikke var indlysende, før de blev beskrevet her. Sverige har med denne bog virkelig fået den skovhistorieskrivning, som dets skovareal byder!

Bo Fritzboeger*

Akademiska intriger

Håkan Gunneriusson, *Det historiska fältet. Svensk historievetenenskap från 1920-tal till 1957*, Diss, Studia Historica Upsaliensia, band 204, Uppsala 2002. 257 s.

All svensk historieskrivning om svensk historieskrivning, sier Håkan Gunneriusson i sin avhandling, har utelukkende vært internalistisk forskning. Det har ikke vært noen tradisjon for å se historikerne som sosiale vesener innenfor et spesifikt sosialt miljø. Riktignok finnes og fantes det myter om maktkamper på det historiske feltet i Sverige i form av "anekdoter och muntlig tradering", men eksterenalistiske, vitenskapssosiologiske historiografiske studier har glimret med sitt fravær. En av de vesentlige årsakene til dette har vært "både personliga och empiriska hinder". Med sin avhandling vil Gunneriusson fylle et stykke av dette tomrommet. Emnet hans er maktkamper i eliten av de svenske historikerne i perioden cirka 1920 til 1957, som han konkret studerer i forbindelse med tilsetninger av professorer i historie ved de ulike svenske universitetene. Dessuten kaster han sideblikk på etableringen av tidsskriftet *Scandia* i 1928 og på spørsmålet om hvem som skulle være redaktør i *Historisk tidskrift* fra og med 1955/56. Gunneriusson analyserer hva som var de store svenske historikernes motiver, intensjoner og drivkrefter til ulike tider. Dessuten er han ute etter å applisere Pierre Bourdieus feltteori samt nyere sosiologisk nettverksteori. Gunneriussons kilder er tredelt. For det første benytter han seg av korrespondansen mellom toppsiktet av svenske historikere. For det andre bruker han sakkyndige uttalelser og beslektet materiale som viser hvordan sosialt kapital – først og fremst sosiale nettverkskontakter – ble konvertert til symbolsk kapital, det vil ofte nok si et professorembete. Og for det tredje viser han leseren enkelte fotografier, uten dog – for å si det først som sist – å uttømme deres verdi som kilder.

Hva slags resultater kommer Gunneriusson fram til? Den mest overordnede konklusjonen Gunneriusson har er at de sosiale nettverkene spilte en stor og tidligere undervurdert rolle i ansettelsessakene, slik at de kunne gi utslag i konkurransesituasjoner i feltet. Nettverkene – og dette er ikke til å misforstå – var avgjørende utelukkende når kandidater til et professorembete hadde kompetanse på et svært høyt nivå. Først da var det nettverket som avgjorde utfallet av konkurransen. Dette skjedde imidlertid i ulik grad og med "varierende framgång". Betydningen av nettverkskontakter har vært "accepterat och känt, dock inte uttalt" blant svenske historikere og videre i universitetskretser. Det er også et vesentlig resultat av Gunneriussons avhandling at de sosiale nettverkene hadde andre grenser enn de vanligvis omtalte to skolene i svensk historieskrivning. I flere tilfeller var det slik at lokale nettverk var mer avgjørende for at enkelte kandidater

* Fakultetsopponent

fikk et professorat enn deres formentlige skoletilhørighet. Geografisk nærhet var viktigere enn idémessig nærhet. Et godt eksempel på dette er at Sten Carlsson var elev til Lauritz Weibull, mens Jerker Rosén var Gottfrid Carlssons elev.

De skolebilingar som det talades om, Weibullskolan och Hjärneskolan, var inte liktydiga med de sociala nätverk som fanns på fältet, även om det särskilt i fallet med Weibullelever kunde vara på det sättet. Inom Weibullskolan fanns det två sätt att se på vad en sådan skola var. Samma sak har framskymat med Hjärneskolan. Skolebilingarna utgjorde dels vetenskapliga skolor, dels sociala grupper – ibland överlappande de varandra, ibland inte. (s 218)

Ambisjonen er som sagt, en bedre forståelse av svensk historieskriving, ingen revolusjon av denne. Denne ambisjonen er fullt ut nådd, og avhandlingens resultater nyanserer tidligere forskning i betydelig grad.

Utover det at Gunneriusson gir leseren en bredere og bedre innsikt i svensk historiografi i perioden mellom cirka 1920 og 1957, vil jeg berømme hans avhandling for to momenter. For det første tar Gunneriusson leseren med på en fascinerende og underholdene gjennomgang av personlige dokumenter fra aktørene i denne maktkampen. Historikeren er – ifølge Marc Bloch – som trollet i eventyret som værer menneskeblod. Håkan Gunneriusson har vært en slik kannibal, og alle som er ute etter *blood, sweat and tears* – men ikke *sex & crime* – kan glede seg til å lese hans verk. For det andre vil Gunneriusson applisere Pierre Bourdieus feltteorie og et nettverksperspektiv; jeg vil være noe kritisk i den etterfølgende teksten, men likevel har jeg stor sympati og respekt for Gunneriussons pågangsmot og kan ikke se at framtidig historiografisk forskning kan la være å ta i mot impulsene fra Gunneriussons avhandling. I det følgende forsøker jeg å avlegge besøk ved samtlige av de fem elementene som den tyske historieteoretikeren og -didaktikeren Jörn Rüsen har utpekt som sentrale ved ethvert historisk verk.¹ Konkret kommer jeg til å gå inn på visse momenter ved operasjonaliseringen, deretter drøfte teorier og metoder, etterpå si noe om kilder og kildebruk, deretter kommentere Gunneriussons narrative valg og avslutningsvis si noe om epistemologi.

Språk i ambisjonene

Først til to problemer i forbindelse med operasjonaliseringen, altså hvordan spørsmål fra livsverdenen blir omformet til å bli vitenskapelige spørsmål. For det første finnes det, etter mitt skjønn, en immanent og uforløst spenning i avhandlingen. Spenningen oppstår mellom to poler som man kan kalle for ulike ting, for eksempel beskrivelse versus analyse; metodologisk-individualisme versus syntese;

1. Jörn Rüsen, *Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I. Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 1989, s 20–32.

aktør versus struktur; eller dekonstruksjon versus konstruksjon. Spenningen ligger i at Gunneriusson på den ene siden er ute etter å dekonstruere den historio-grafiske myten om de to svenske historikerskolene, at han derfor er ekstremt aktørorientert og at han benytter seg av de gode gamle historistiske metodene til å ta livet av mytene. På den andre siden taler Gunneriusson varmt om strukturelle forhold på feltet og vil gi en syntese om ulike maktforhold der. Det er spriken mellom den minutiøse framstillingen, som er interessant og givende, på den ene siden og de syntetiserende og sosiologiserende ambisjonene på den andre siden som skaper en viss forvirring hos meg som leser. Så langt jeg kan se forstyrrer de to ulike ambisjonene hverandre, og en konsentrasjon om bare ett av målene hadde vel vært en fordel. Avhandlingen hadde på denne måten vunnet enda mer intellektuell spenst og blitt enda mer lettlest.

Internalistiske versus eksternalistiske forklaringer for forandringer i historieskrivingen

Det andre problemet i forhold til operasjonaliseringen har å gjøre med at Gunneriusson klandrer andre historiografer for å ikke ha tatt hensyn til eksternalistiske, men utelukkende internalistiske faktorer. Når jeg ser på bruken av eksternalistiske faktorer hos Gunneriusson selv, oppdager jeg at slike faktorer utelukkende finnes i form av sosiale nettverk. Dette sier forfatteren også klart i fra om på en av de første sidene. Andre eksternalistiske faktorer med betydning for at svensk historiografi ble mindre og mindre nasjonal blir for så vidt nevnt flere steder, men ikke diskutert. Forfatteren nevner for så vidt Holocaust og 2 verdenskrig; men hvor blir det av den norske løsrivelsen fra Sverige i 1905, 1. verdenskrig, folkhemmet, nazismens seier i en rekke europeiske land, de skiftende forhold mellom Finland og Sovjetunionen, Koreakrigen og Den kalde krig? Det eneste unntaket fra denne regelen er kapittel 9 der Gunneriusson sier noe om slike eksternalistiske innvirkninger på historievitenskapen. Muligens hadde det her vært en fordel om Gunneriusson hadde stokket noe om på kapitlene og satt denne delen, der han maler med bred pensel, foran de andre. Da ville avnasjonaliseringen av svensk historievitenskap på grunn av sekulære, eksterne faktorer fungert som en naturlig bakgrunn for det han viser senere.

I forlengelse av denne kritikken vil jeg anføre at det heller ikke er helt klart hvilken betydning de sosiale nettverkene har som eksternalistiske faktorer. Er det de sosiale nettverkene som framtvinger forandringer i historiefaget, eller er de bare medvirkende årsaker til slike prosesser, ved siden av de nevnte sekulære tendensene?

Jeg vil i samme forbindelse legge til at Gunneriussons fullstendige fokusering på eksternalistiske faktorer innebærer en sterk fare for at alle valg aktørene i de tilsettende organene foretar seg framstår som taktiske i forhold til feltet, men aldri som intellektuelle valg. I hele avhandlingen er det ikke tale om at det finnes

gode og mindre gode intellektuelle argumenter for å rangere de ulike kandidatene ulikt. Ansettelsessakene behandles utelukkende som maktspørsmål, og ikke som uttrykk for individuelle intellektuelle valg. Dette virker noe reduksjonistisk på meg. Jeg har stor forståelse for Gunneriussons vektlegging av de eksternalistiske faktorene, men etter mitt skjønn er det også umiddelbart klart at hans verk ikke kan være noen omfattende, avbalansert historiografisk framstilling om svensk historievitenskap i det 20 århundret, som integrerer både internalistiske og eksternalistiske faktorer. Så mye i all korthet om problemer knyttet til Gunneriussons operasjonalisering. Jeg vil nå gå over til mitt neste – og relativt omfattende – punkt der jeg kommenterer begrep, metoder og teorier i avhandlingen.

Det sosiale felt

Det viktigste enkeltbegrepet i avhandlingen er feltbegrepet som blir en trofast ledsager for leseren allerede fra tittelen på omslaget. Tilsvarende høye forventningene til hvordan begrepet blir anvendt i avhandlingen. Etter nærmere omtanke mener jeg at det finnes en dobbel bunn i Gunneriussons – og for så vidt også Bourdieus – bruk av felt-begrepet. Det finnes nemlig et mer omfattende og et mer begrenset felt-begrep i avhandlingen. Gunneriussons omfattende begrep om det historiske felt inkluderer, så vidt jeg kan se, elementene:

- arkiv* – riksarkivariene, landsarkivariene, kilder,
- faghistorie* – professorskonkurranser – de to skolene, fagtidsskrifter, monografier, studentutdanning, disputaser, økonomi-, agrar- og idéhistorie, historiske hjelpevitenskaper, vitenskapsakademier,
- skolen* – lærerutdanning, læreplaner, eksamener, skolebøker,
- historisk kultur i allmenhet* – aviser, utstillinger, hendelser, populærhistorien, radio,
- tilgrensende felt* – kommunal- og sentralpolitikk økonomi, for eksempel fonds, legater, stipendier, og kongehuset.

Ved siden av dette felt-begrepet i videre, mer omfattende forstand opererer Gunneriusson med et annet, mer snevert felt-begrep, som utelukkende dekker historiefaget ved universitetene. Dette mindre omfattende felt-begrepet finnes også i Bourdieus verden, nærmere bestemt som "felt for begrenset produksjon". Som Gunneriusson sier, er det tilsetninger i professorater som han er ute etter å studere, og en slik begrensning på en del av det omfattende historiske felt er etter mitt skjønn formålstjenlig. Personlig ville jeg ønsket meg at forholdet mellom det mer omfattende om det mindre omfattende felt-begrepet hadde blitt diskutert og klarlagt i avhandlingen.

Jeg vil ikke slippe felt-begrepet ennå, fordi det etter mitt skjønn finnes et annet teoretisk problem knyttet til Gunneriussons bruk av det. Det jeg er ute

etter her er at de klassiske feltanalysene til Bourdieu og hans medarbeidere ofte, men ikke alltid, bygger på kvantitative metoder. Dette nevner Gunneriusson selv kort ved slutten av avhandlingen. Gunneriusson går eksplisitt og implisitt inn for en kvalitativ analyse, og jeg mener at dette er en grei tilnærming til det empiriske materialet han har til rådighet.

Jeg mener at Gunneriusson kanskje skulle ha overveiet to andre arbeidsmessige og argumentative strategier. Den første strategien ville gått ut på å møte problemet offensivt, det vil si at han skulle ha tematisert den noe ensidige metode-resepsjonen og begrunnet en utelukkende kvalitativ tilnærming. Et første viktig poeng i denne sammenhengen kan være at Bourdieu og hans medarbeidere, i tillegg til sine kvantitative analyser, bruker intervjuer, altså kvalitativt materiale. Nå mener jeg ikke at Gunneriusson skulle ha intervjuet flere gjenlevende historiske aktører og deres elever. Det spennende og givende empiriske materialet hans matcher etter mitt skjønn godt med Bourdieus dybdeintervjuer. Et annet poeng er at jeg ville ønsket meg mer kvalitativ kartlegging for eksempel rundt det familiære og geografiske opphavet samt sosialiseringen i videre forstand. *Sveriges statskalender*, *Svensk biografiskt lexikon* og liknende publikasjoner ville muligens vært gode kilder til slik kartlegging. De flotte personlige kildene kunne fortalt mye om måter å observere, føle, tenke og handle på, om livsstil, hva slags mat aktørene likte, hvilken sosial omgang de hadde, hvilke sosiale distinksjoner de hadde internalisert. Jeg vil straks komme tilbake til dette, når jeg lister opp enkelte, korte kommentarer omkring sosial habitus.

Den andre strategien går ut på at jeg hadde benyttet meg i sterkere grad av muligheter til kvantifisering der Gunneriusson ikke har gjort det. Slik sett kunne jeg ha ønsket meg belyst med tall den nærmest demografiske eksplosjonen ved "Sture Bolins seminarium i Lund" som "producerade fler doktorander än något annat. Det i kombination med en lång period under 1940-talet som inte erbjöd någon möjlighet till tillsättning av en professur, gjorde att spänningen på fältet ökade". I åtteårsperioden 1942 til 1950 var det faktisk ikke en eneste tilsetning, mens det var ti ansettelser i sjuårsperioden 1950 til 1957. Videre ville jeg gjerne sett at de kvantifiseringene som finnes i avhandlingen hadde vært mer detaljert og blitt mer integrert i argumentasjonen.

Sosial habitus

Et av kjerneelementene i Bourdieus sosiologi er at menneskegrupper systematisk avgrensner og skiller seg ut fra andre. Statistisk lokaliserbare posisjoner i det sosiale rom går hånd i hånd med en konkret levestil. Begge deler – posisjonen i det sosiale rom og livstilen – utgjør den sosiale habitus. Denne er igjen et produkt av sosialiseringen i familien og på skolen. Med bakgrunn i at habitus- og feltbegrepet er to sider av samme sak hos Bourdieu er det noe forunderlig at Gunneriussons aktører forblir bemerkelsesverdig bleke i sin væremåte. Jeg mener ikke at Gun-

neriusson skulle ha vært hobbypsykolog og belemret leseren med sladder, trivialiteter, anekdoter eller liknende. Jeg mener at han kunne ha laget en slags "tett beskrivelse" av de personlige nedtegnelser han har gått igjennom.²

Denne anemien, når det gjelder sosial habitus, har ringvirkninger på beskrivelsen av det sosialt felt og de sosiale nettverk. Det å skaffe seg elever, det vil si å bygge nettverk, forutsetter spesielle habituelle trekk. Disse blir ofte ikke tydelige, for eksempel ved Sture Bolin, som tydeligvis var en av de store nettverksbyggerne, og man aner dem mer enn at man får dem presentert på fat ved Erik Lönnroth. Det er slående at Lönnroth satt på alle kanter ved alle bord, og spørsmålet som automatisk melder seg er: Hvordan greidde han å få slik en sentral posisjon i så mange nettverk? Hva var hans familiære og geografiske bakgrunn, hvordan var hans sosiale habitus? Vi vet at Lönnroth var usedvanlig dyktig, men var han morsom, vennlig, saklig eller annet? Hvordan bygget de ulike aktørene opp sin spesifikke sosiale kapital, gjennom familie, slektsforhold, venner (ofte fra skoletiden), felles erfaringer i oppveksten utdannelse og så videre? Det er i denne sosiologiske forstand jeg mener at det hadde vært en fordel om personene ville blitt nærmere portrettert.

Sosiale nettverk

Fire bemerkninger om sosiale nettverk. For det første: De lokale nettverkene, som ifølge Gunneriusson har vært undervurdert i tidligere forskning, blir egentlig ikke riktig tydelige i hans avhandling heller. Dette er synd fordi forfatteren kunne ha rekonstruert strukturen og dynamikken i nettverkene, hvordan de fungerte og produserte seg selv. Det ville vært spesielt interessant å få vite om de ulike lokale nettverkene hadde ulike eller ulikt utpregede integrerings- og segregeringsmekanismer, for eksempel i form av fiendebilder. Hvordan skapte en sosial avstand, hvordan distingverte en seg selv fra andre?

For det andre mener jeg at et viktig institusjonssosiologisk aspekt ved de sosiale nettverkene ikke blir tatt opp i avhandlingen. Etter mitt skjønn vil det nødvendigvis være et prestisjespørsmål for professorer å få nettopp sine elever plassert i ledige sentrale stillinger. Dette fordi et vellykket kandidatur i seg selv er det beste beviset på at en selv er den beste læremester med de dyktigste elevene. Det samme gjelder da også for universitetene som selvsagt er interessert i å vise at det er nettopp dem som produserer de beste forskerne og akademiske lærerne. I akademiske konkurransesituasjoner vil derfor egne kandidater ha en viss fordel, akkurat som fotballag har det ved hjemmekamper.

For det tredje betrakter jeg det som et problem at nettverkene blir beskrevet i amputert form. Tidsdimensjonen går Gunneriusson i liten grad inn på. Slik for-

2. Slikt har jeg forsøkt i min studie *Dansken, svensken og nordmannen. Skandinaviske habitusforskjeller sett i lys av det kulturelle møtet med tyske flyktninger 1933–1940. En komparativ studie*, Oslo 2001.

blir det åpent hvordan sosiale nettverk oppstår og forandrer seg over tid, det vil si fra den første historikergenerasjonen til den etterfølgende. Det nærmeste jeg har kommet en forklaring er følgende utsagn:

I början fanns det en betydligt starkare gemenskap i det övre skiktet av fältet, endast bruten av de förbistringar som konkurranser om professurer allt som oftast medförde. I takt med att spänningen på fältet ökade användes sociala nätverk desto mer frekvent som ett vapen i kampen om makten över fältet. (s 217)

Videre går Gunneriusson i teori, men ikke i sin praktiske beskrivelse og analyse av nettverkene, inn på at nettverkene går ut over universitetsverdenen. På denne måten får leseren ikke vite hva som foregår i herreklubbene *Brunkeberg* og *Karolinska förbundet*. Var det der de sosiale båndene mellom *old boys* og ungdommene ble knyttet?

For det fjerde mener jeg at kjønnsdimensjonen burde blitt drøftet når det er tale om sosiale nettverk. Det er påfallende at alle nettverk er mannlige nettverk, med de eldre mestrene og de yngre "lærungar" som kjerne. I hele avhandlingen forekommer bare tre kvinner, nemlig Astrid Friis og Toni (Antonia) Schmidt (som historisk aktører) og Birgitta Odén (som historiograf). Av hensyn til plassen vil jeg ikke gå videre inn på mulige funn ved å legge an kjønnsperspektivet på materialet, og understreke at jeg savner resultater spesielt fra nyere manndomsforskning.

Når jeg nå vil dra en sluttstrek under mine bemerkninger om metoder og teorier kan jeg gjøre dette ved å si at avhandlingen virker for fortung. Avhandlingens første kapittel inneholder en rekke definisjoner som brukes for sjelden i de etterfølgende kapitlene. Dersom det kan ligge en trøst i det, er dette ofte likedan med andre svenske avhandlinger. Da svensk historievitenskap var så modig å invitere norske historikere i midten av 1980-tallet til å evaluere svensk historievitenskap, kommenterte en av utrederne, Rolf Danielsen, at det nettopp var et kjennetegn ved svenske historiske avhandlinger at det ofte var et sprik mellom teoritunge innledninger og råempiriske hoveddeler. "I slike tilfeller vil teorikonstruksjonen få karakter av formal eksersis foretatt ut fra miljøforventninger. Det hender at de 'lover' som trer frem som resultat av samfunnsvitenskapelig inspirerte studier, har en så høy grad av generalitet at de kan fortone seg som trivialiteter."³ Samtidig vil jeg igjen gi uttrykk for min sterke sympati med Gunneriussons prosjekt. Gunneriusson åpner dørene til en systematisk sammenlignende historiografi når han appliserer Bourdieus og andres teorier, metoder og modeller.⁴

3. Rolf Danielsen, "Makt og maktstrukturer", i Rolf Danielsen m fl, *Historia i belysning. Sex perspektiv på svensk historisk forskning*, Uppsala 1988, 82f, 95.

4. Jf Frank Meyer, "Social Structure, State Building and the National Field of History. A Personal and Comparative View", i Frank Meyer & Jan Eivind Myhre (eds), *Nordic Historiography in the 20th Century*, Oslo 2000, s 28–49.

Fantastisk flott empiri

Det er få kommentarer fra min side til det empiriske materialet Gunneriusson har benyttet seg av. Materialet gir fascinerende innblikk i enkeltindividets følelsesliv, i deres strategiske mål og deres taktiske valg. Hvem liker ikke å lese om intriger, sårede følelser, løgn og bedrag i akademiske kretser? Hvem liker ikke å lese om sublimerte former for ondskap som en til tider kan finne i avdøde akademikers private uttalelser om hverandre? Hvem elsker ikke å lese dramaet om Cæsar og Brutus? Så vidt jeg kan se, er Gunneriusson den første historiografen som har benyttet seg av slike personlige dokumenter. Hans kildearbeid har vært flittig og uttømmende, og det er bare enkelte, i dag fortsatt klausulerte privatarkiver som satte grenser for hans iver. Dessuten har Gunneriusson ikke trukket inn tilsvarende materiale utenfor Sverige, for eksempel etter danske og norske sakkyndige i ansettelsessakene. Jeg mener at det er rimelig å begrense arbeidet på denne måten. Forholdet mellom de økonomiske kostnadene og sjansene til å finne relevante opplysninger i dette utenlandske materialet er dårlig.

I tillegg til at Gunneriussons materiale er mangfasettert og har høy analytisk verdi, er det dessuten svært underholdende. Når motstanderne blir betegnet som "terroristliga" eller "gangstergänget" og Nils Ahnlund som "Brommanisse", skaper dette gode muligheter for innlevelse hos leseren. Jeg vil legge til at jeg gjerne ville ønsket meg at materialet hadde blitt undersøkt, ikke bare med henblikk på innholdet, men også på formen. I det norske materialet som jeg har undersøkt før disputasen, finnes det for eksempel interessante stilistiske forskjeller mellom avsenderne. Er det slik at Höjer alltid formulerte brevene sine i en stiv, byråkratisk stil, mens Lönnroth sendte lette og ledige linjer til sine brevp partnere? Er det tilfeldig at Höjers brev er maskinskrevne, mens Lönnroth skrev sine for hånd? Finnes det her regelmessigheter som kan fortelle oss noe om sosial habitus og om sosiale nettverk?

Jeg vil også si noe om bruken av fotografiene i boken. Først og fremst vil jeg rose Gunneriusson for at han har tatt med bildemateriale i det hele tatt. Det dreier seg om 21 sorthvitfotografier, for det meste portretter av avhandlingens mannlige aktører. Dette materialet er kvalitativt fortolket, men – som innledningsvis nevnt – ville jeg ønsket meg en sterkere verbalisering av de habituelle trekkene en ser på bildene. Ordet habitus betyr på latin holdning, utseende, altså noe synlig. Portrettfotografiene er jo som regel arrangert, det vil si at det er bevisste eller ubevisste valg av den portretterte og fotografen som har nedfelt seg i et konkret bilde. Etter mitt skjønn ligger det her et enormt fortolkningspotensiale som ikke er fullt realisert her. Se for eksempel på hvordan den unge, stridslystne Lauritz Weibull strekker fram haka mot kamera, hvordan den endelig utnevnte Sten Carlsson lot seg fotografere på sin private balkong med utsikt mot sin alma mater – en perfekt kombinasjon av det private og det offentlige rom; han hadde endelig fått den offentlige stillingen han av familiære grunner hadde krav

på –, hvordan Nils Ahnlund doserer omstendelig fra kateteret og hvor eplekjekk og nærmest som en sjarmerende tryllekunstner Erik Lönnroth valgte å la seg avbilde. Fra enkelte bekleddingsstykker blinker også noen ordener og medaljer som fint kunnet kaste lys på enkelte sider ved habitus, feltet og nettverk. Liknende tanker kan en også komme på når en ser flere mennesker på samme fotografi forevige, for eksempel en gruppe herrer i kjole og hvit på rekke og rad på det ene, og en uformell og oppløst gruppe av menn på det andre bildet. Jeg ville ha ønsket meg at Gunneriusson hadde satt ord på det en ser på bildene og trukket denne fortolkningen inn i sin analyse av sosial habitus og sosiale nettverk.

Narrative valg

Det hører med til historikerens håndverk å drøfte ulike narrative alternativer. Jeg mener at det også her finnes en viss flertydighet hos Gunneriusson. I grunnen legger han opp til bruken av tre ulike fortellerroller i avhandlingen, og mitt poeng i denne sammenhengen er at Gunneriusson kanskje ville stått fram som en sterkere, mer entydig forteller og historiker om han hadde rendyrket en av fortellerstilene. Den første fortellerrollen er en strukturalistisk feltanalytiker à la Bourdieu. Som sagt, kvantifiserer Gunneriusson nesten ikke, og han er avholden fra epistemologiske refleksjoner à la Bourdieu, med sitater fra Aristoteles, Spinoza eller Kant. Det ville være interessant å se en fortelling om svenske historikere fortalt på rendyrket bourdieusk vis, men dette hadde forutsatt et team av forskere og ikke en enkel doktorand. Den andre fortellerrollen er en kritisk-argumenterende forteller som tester hypoteser fra tidligere forskning mot et avgrenset empirisk materiale. Et eksempel på dette kan være Birgitta Odéns historiografiske avhandling *Lauritz Weibull och forskarsamhället*. Hovedmålsetningen for fortelleren er da hovedsakelig å falsifisere tidligere forskning for så å gi en ny og bedre versjon av historien. Det er spesielt den vehemente kritikken mot tidligere historigrafisk forskning i innledningskapittelet som skaper visse forventninger hos leseren om en sterkere drøfting av forskningslitteraturen. Den tredje fortellerrollen kan sees i den episk-auktoritative fortelleren slik den forekommer i klassiske historiske verk. Denne forteller har en overordnet bevissthet, som kjenner til helter og skurker, til "good guys" og "bad guys". Et eksempel på en slik fortellerrolle kan være fortelleren i Jules Michelets *Histoire de la Revolution française*. Det er helt åpenbart at Gunneriusson har det empiriske materialet til å skrive en slik episk framstilling, med underholdningsverdi som en *thriller*. Leseren sitter jo elektrisert på stolen og venter på å vite om Sven Ulric Palme led av paranoia eller om han virkelig ble forfulgt av Ahnlund og Höjer, og om Lindberg var helt eller skurk. Jeg vil ikke kritisere Gunneriusson for at han ikke har skrevet en krim, men jeg håper inderlig at han har fysisk energi og intellektuell lyst til å prøve seg på denne genren med nettopp dette materialet.

Samfunnsrelevans og epistemologi

Nå over til mitt siste poeng. Det er en sentral funksjon av Bourdieus sosiologi å levere en kritikk av kunnskapsproduksjonen. Bourdieu er alltid kunnskapssosiolog eller epistemolog, og feltstudiene er *soziologische Aufklärung* – for å bruke Niklas Luhmanns begrep – om rådende maktforhold. Også hos Gunneriusson finnes det enkelte passager der han kritiserer vår samtidige kunnskapsproduksjon og vårt samtidige vitenskapsmanagement. Allerede på side to finner en så, under tilegnelsen, følgende litt underfundige takk til sponsorene: ”Følgende stiftelser, fonder og dylikt har bidragit med økonomisk kapital till denna avhandling (i bokstav-ordning)”. Enkelte steder er akademiske ritualer nevnt, for eksempel ”sakkyndiges oppriktige hensikter”. Dette er absolutt friske pust i avhandlingen. Slike epistemologiske poeng blir ikke, slik som hos Bourdieu, finanalysert. Jeg er ikke på det rene med meg selv om jeg ville ha ønsket meg mer kunnskapssosiologi. Det er bare ett sted hvor jeg virkelig gjør det, nemlig i avslutningskapitlet. Der kritiserer Gunneriusson den historiografiske kunnskapsproduksjonen som har funnet sted og sier at den spesielle internalistiske mainstreamen i historiografien kan forklares med nettopp sosiale nettverk. Dette er en faglig kritikk i forhold til Birgitta Odén, Rolf Torstendahl, Nils Elvander og Ragnar Bjørk, for å nevne noen sentrale navn. I de sosiale nettverk, påstår Gunneriusson,

[...] ligger en orsak till att sociala nätverk inte beaktats i större utsträckning i den historiografiska litteraturen. Seminariverksamhetens effekter har primärt nämnts i termer av vetenskapliga skolbildningar, inte som grund för sociala nätverk. Aktörer som under utbildningstiden hade delat seminarium hade inte bara tagit in vetenskaplig information, de hade också i viss måtto kommit att likna varandra. De förvärvade därmed grunden för den ömsesidiga tillit som var viktig vid upprättandet, bibehållandet och reproduktionen av deras sociala nätverk. (s 214)

Men, som sagt, blir dette poenget dessverre ikke utbrodert. Muligens leverer Håkan Gunneriusson denne historiografien som kritikk av vitenskapsproduksjonen innen fagfeltet historiografi ved en senere anledning.

Jeg har nå avlagt besøk ved alle de pilarene denne avhandlingen hviler på og har ristet og banket mer eller mindre kraftig på dem. La meg til slutt understreke at dette ikke kan rokke på noen grunnleggende måte ved Håkan Gunneriussons verk. Hans avhandling vil bli stående som et viktig bidrag til historiografien i Norden.

Frank Meyer*

* Fakultetsopponent

Konstmarknaden og staten

Martin Gustavsson, *Makt och konstsmak. Sociala och politiska motsättningar på den svenska konstmarknaden 1920–1960*, Diss, Ekonomisk-historiska institutet, Stockholm 2002. 455 s.

Martin Gustavssons avhandling handler om hur en kunstverld gick under og en ny vaxte fram. En tongivande representant for den ordning som herskede i början av 1900-talet var skriftställaren og förlagsmannen Carl G Laurin. For honom hade bildkonsten sin givna plats i ett välordnat borgerligt samhälle. Dess oppgift var att lära människorna att forstå skönhetens väsen. Konstnärerna hade att avbilda sådant som är värt att betraktas, gärna den svenska naturen eller uttryck for det svenska kynnet. Högst placerade Laurin sina generationskamrater Carl Larsson, Anders Zorn och Bruno Liljefors. Från Laurins utvikspunkt tedde sig 1930-talet som en katastrof. Överallt modernism, funksjonalism og bolsjevism, vilket for honom framstod som ett och detsamma. När konstnärerna sänkte sig till att syssla med det fula, disharmoniska og fragmenterade svek de sin oppgift att dana skönhetssinnet. Lika illa var det när funksjonalismen fick sitt genombrott med Stockholmsutställningen 1930 og socialdemokraterna erövrade den politiska makten 1932.

Gustavsson utnyttjar Laurins brev från 1930-talet som en startpunkt for sin avhandling om konstfältets omvandlingar fram till og med 1950-talet. Det är ett imponerende arbete. Gustavsson måste ha tillbragt det mesta av sin forskarutbildning i arkiven, däribland åtskilliga som inte använts systematisk i tidigare forskning. Det gäller framfor allt såldböckerna, det vill säga förteckningar över konsthandlarnas og galleristernas kunder. Även genomgången av Statens konstråds og Stockholms konstråds arkiv är en pionjärinsats. Därtill kommer ett oppfinningsrikt bruk av befolkningsstatistik, taxeringslängder, adresskalendrar og mycket annat, ett rikt material med vars hjälp Gustavsson lyckas belyst konstfältets utveckling från tre håll: handeln, köparna og staten.

For det första kartlägger han relationerna mellan handlarna. I Stockholm intog de två hovkonsthandlarna Fritzes og Bukowskis positioner som liknade Laurins inom konstkritiken. De dominerade försäljningen av den högst värderade äldre konsten fram till og med Carl Larsson, Zorn og Liljefors. Den modernistiska utmaningen kom under 1920-talet från Svensk-Franska konstgalleriet, og i början av 1930-talet från Galleri Färg og Form som var resultatet av att kunstnärer som X-et Erixson, Albin Amelin og Bror Hjorth öppnade eget. Under 1950-talet hade fler modernistiska gallerier tillkommit, såsom Galerie Blanche, medan Fritzes og Bukowskis förlorat något av sin dominerande ställning.

För det andra studerar Gustavsson köparna. I synnerhet lyfter han fram motsättningen mellan ekonomiska eliter och kultureliter. Det är alltför vanligt att samhällsvetare bortser från dylika "horisontella" avstånd och enbart tar hänsyn till de lodräta sociala hierarkierna. Ett sådant tillvägagångssätt skulle inte duga för Gustavssons syften: "Resultatet i denna avhandling skulle i stort sett kunna sammanfattas i ett digram med endast en stapel: det var 'socialgrupp 1' som köpte gallerikonst." (s 23) Av handlarnas såldböcker från 1930-talet framgår att ekonomiska eliter utgjorde kärnan bland Fritzes kunder medan kultureliterna handlade hos Färg och Form. Färg och Forms kundkrets räknade många välutbildade yngre människor, moderniseringsprojektets och det socialdemokratiska folkhemmets stormtrupper, liksom radikala konstnärer och författare – Ivar Lo-Johansson, Rudolf Wärnlund, Gustav Sandgren och Mollie Faustman för att nämna några välkända namn.

Gustavsson visar att detta inte enbart var en plånboksfråga. Om kultureliterna undvikit de allra dyraste målningarna skulle många bland dem ha haft råd med ett och annat inköp hos Fritzes. Och det var inte ekonomiska tillgångar som fattades när de penningstarka avstod från att handla hos Färg och Form. De saknade det symboliska kapital som krävdes för att förstå och uppskatta utbudet.

Tjugo år senare, vid 1950-talets mitt, hade kultureliterna delvis övergivit Färg och Form. Man hade kanske kunnat vänta att i stället de ekonomiska eliterna strömmade dit. Så var inte fallet. Däremot finner Gustavsson en stor andel myndigheter och organisationer som kunder hos Färg och Form, däribland statens och Stockholms stads inköpare. Konkretisterna stod högt i kurs, många rutiga och randiga verk hängdes på väggarna i skolor och sjukhus.

Därmed är vi inne på Gustavssons tredje perspektiv. Från och med 1940-talet fick Statens konstråds inköspolitik och andra statliga åtgärder stor betydelse för konstfältet. Gustavsson analyserar bland annat ett i dag tämligen bortglömt och föga utforskat skede, perioden av importrestriktioner 1939–1953, då statligt godkännande krävdes för all införsel av utländsk konst. En omfattande statlig kontrollapparat byggdes upp för att sälla fram den goda konsten och hejda de mindervärdiga alstren vid rikets gränser. Restriktionerna dikterades delvis av krigsårens ekonomiska nödvändigheter. På konstens som på andra områden gällde det att begränsa importen och därmed valutautflödet. Dessutom fanns det uttalade syftet att måna om svenska konstnärers arbetstillfällen. Men framför allt fanns folkuppfostrambitioner. Importen av skräpkonst sågs som ett hot mot medborgarnas smak och moral.

Statliga ingrepp kom således att sätta sin prägel på konstfältet från och med 1940-talet. Men vad var staten i detta sammanhang? Gustavsson lyckas visa att konstfältets mäktigaste aktörer erövrade statens organ snarare än tvärtom. Den starke mannen i Statens konstråd var under många år Konstaktiebolaget Färg och Forms styrelseordförande Fritz H Eriksson, och Färg och Forms konstnärer var väl

representerade bland rådets ledamöter. Branschrådet för konst och antikviteter, som hade i uppdrag att bedöma importansökningarna och skilja äkta från mindervärdig konst, styrdes av män som Gösta Olson från Svensk-Franska konstgalleriet, Gustaf Engwall från Galerie Blanche, Karl Asplund från Bukowskis och Carl A Strandman från Fritzes. De mest välrenommerade handlarna i Stockholm hade således tagit säte i staten, varifrån de kunde påverka det offentliga stödet till och inköpen av svensk konst och dessutom styra införseln av konst från utlandet. När det gällde svensk konst sökte sig statens inköpare gärna till Färg och Form som i den meningen blev folkhemsgalleriet framför andra. Beträffande importen av utländsk konst har Gustavsson räknat fram att Svensk-Franska under hela perioden av restriktioner 1939–1953 tilldelades licenser som i kronor räknat motsvarade nära 40 procent av den samlade statligt fastställda ramen för hela rikets konstimport. Hierarkin var tydlig. I den lägsta divisionen spelade ramhandlare och prydnadssakförsäljare ute i landet vilkas chanser att beviljas importlicenser var obefintliga.

Gustavsson försöker förstå de mer eller mindre uttalade kvalitetskriterier som tillämpades i hanteringen av importlicensärendena. Det är intressant eftersom bedömningarna fick så påtagliga konsekvenser, vilket inte alltid är fallet när estetiska värden diskuteras. Kriterierna kunde inte vara hur otydliga som helst eftersom tulltjänstemän och andra behövde direktiv när den godkända konsten skulle släppas in i landet och den mindervärdiga stoppas. Gustavsson finner att beslutet i det stora hela var konsekventa: De redan erkända konstnärerna, verken och importörerna gavs företräde. Han spårar även en del protester mot denna "rättfärdigandeordning", dels klagomål från företagare som förvägrades importlicenser, dels spridda synpunkter från vanligt folk som hade åsikter om hur experterna rangordnade fin och dålig konst.

I slutet av den period Gustavsson studerar hade på sätt och vis modernismen segrat. Carl G Laurin hade förlorat kampen om hierarkierna inom konstfältet. Även Statens konstråd, som skapades 1937, kom att främja modernistisk konst, i synnerhet i Färg och Forms tappning. Detta trots att konstrådets arkitekt, Arthur Engberg, själv hade ungefär samma smak som Laurin. Men Laurin vann kampen om något annat som låg honom varmt om hjärtat, den folkliga konstsmaken. Trots alla konstfostrambitioner med och utan statligt stöd fick modernismen inget riktigt fäste i folkdjupet. De flesta medborgare tyckte bättre om Carl Larsson, Zorn och Liljefors. Så är det väl än i dag.

Den främsta inspirationskällan för Gustavssons analyser är Pierre Bourdieus studier av kapitaltillgångar och kulturella fält.¹ Att Bourdieus verktyg visar sig så brukbara har säkerligen att göra med att Gustavsson inte tvingar dem på sitt

1. Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris 1992, är fortfarande den mest genomförda demonstrationen av hur studier av kulturella fält kan gå till. Svensk översättning *Konstens regler*, Stockholm/Stehag 2000.

material utan utgår från sina fynd i arkiven. Avhandlingen illustrerar också att analyser av ekonomiska förhållanden i snävare mening kan behövas som komplement till Bourdieus och hans medarbetares metoder för undersökningar av kulturella fält och symboliska kapitaltillgångar. Tag till exempel förklaringen till att den statliga kampanjen mot "mindervärdig" konst avblåstes en bit in i 1950-talet. Innan dess hade importerad massfabricerad så kallad skräckkonst pekats ut som en dödlig fara för den svenska kulturen. Att det plötsligt framstod som orimligt att staten skulle förbjuda vanligt folk att pryda sina hem med handmålade solnedgångar och fiskargubbar kan inte förklaras enbart med hänvisningar till fluktuationer i värderingen av symboliska tillgångar. Därtill kom handfasta ekonomiska realiteter såsom liberaliseringen av utrikeshandeln och att den svenska valutan inte längre behövde skyddas.

Läsaren bör hålla i minnet att Gustavsson när han analyserar konstfältet fokuserar på konsthandeln snarare än på hela fältet i Bourdieus mening. Det får som konsekvens att, låt säga, Laurins konstsmak eller Fritzes och Bukowskis positioner på Gustavssons kartor över fältet placeras nära den "kommersiella" polen. Jag tror att dessa positioner skulle ha hamnat närmare den rena och mest legitima konstens pol om hela konstfältet – med konstnärernas värld, konstutbildningarna, museerna och så vidare – hade beaktats. Vidare låter Gustavsson den kommersiella polen utgöra motpolen till den rena konsten. I ett vidare perspektiv finns fler antipoder till den rena konsten. För svenskt vidkommande torde motsättningen till den politiskt motiverade konsten ha varit väsentlig för fältets struktur under 1930-talet. Situationen i Sverige var ganska speciell eftersom det tongivande konstnärliga avantgardet hade så stark förankring i arbetarrörelsen. Om man anlägger den synvinkeln borde den första Färg och Form-generationen hamna något längre bort från den rena konsten än de gör på Gustavssons kartor.

Fältbegreppet har sina begränsningar. Allt låter sig inte förklaras med hänvisning till fältets historia och strukturer. Att personliga relationer spelade roll för utvecklingen skymtar någon gång fram i Gustavssons framställning. I samband med skildringen av hur ecklesiastikministern Arthur Engberg 1938 retade upp hela den modernistiska kultureliten genom att utse Pauline Brunius till Dramatenchef nämns i en fotnot att familjerna Engberg och Brunius hade sommarstället vid samma vik i Stockholms skärgård. Här och på många andra ställen anar läsaren att studier av de sociala nätverken skulle utgöra ett intressant komplement till analyserna av fältets mekanismer.

Kanske hade det inte heller skadat om Gustavsson mer explicit tagit sig an frågan om det svenska konstfältets autonomi. Det är en kärnfråga i varje studium av kulturella fält i Bourdieus mening. Ett sådant fält definieras av att man där strider om ett särskilt slags symboliska tillgångar. Det som står på spel inom konstfältet är anseendet som konstnär eller kritiker, jämte rätten att uttala sig om vad konstnärerna och verken är värda. Ju mer autonomt fältet är i desto högre grad är

det människor och institutioner inom fältet – konstnärerna själva, kritikerna, galleristerna, museerna – som bestämmer spelreglerna för kampen om dessa tillgångar. Mer eller mindre mellan raderna i Gustavssons framställning kan man läsa fram hypotesen att autonomi var som starkast under 1930-talet. Då var med andra ord svensk bildkonst som allra mest självständig i förhållande till främmande makter. Autonomi var svagare i början av seklet då en borgerlig publik kunde styra värdeskalorna och försvagades ånyo när det statliga inflytandet tog fart i mitten av 1900-talet. En sådan hypotes är rimlig, men jag tror att en annan viktig förklaring till den försvagade autonomi är att konstnärerna och deras riksorganisation, som tillkom 1937, i någon mån utvecklades till en "kår" i Bourdieus mening.² Eftersom en kår fördelar tillgångar mellan sina medlemmar och samfällt slår vakt om hela kårens ställning och anseende tenderar den att störa det slags konkurrens om symboliskt kapital som kännetecknar ett fullt ut autonomt kulturellt fält.

Dock finns ingen anledning att önska sig en annan avhandling. Gustavsson har åstadkommit ett värdefullt bidrag till förståelsen av det svenska konstfältets utveckling. Han lyckas knyta samman förlopp på marknaden, hos publiken och inom statsapparaten, företeelser som uppenbarligen hör ihop men som i forskningen brukar hållas isär på grund av arbetsdelningen mellan konstvetare, konsumtions-sociologer, statsvetare och andra. En bokversion planeras på förlaget Symposion.

Donald Broady*

2. Om begreppet kår, se framför allt Pierre Bourdieu, *La noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*, Paris 1989.

*Fakultetsopponent

”Nu är dina dagar räknade, forsjävel”

Erik Törnlund, *”Flottningen dör aldrig”. Bäckflottningens avveckling efter Ume- och Vindelälven 1945–70*, Diss, Umeå Studies in Economic History Nr 27/2002, Umeå 2002. 292 s.

Titeln på Erik Törnlands doktorsavhandling *”Flottningen dör” aldrig* är, när vi vet hur det gick för flottningen, minst sagt motsägelsefull. Titeln är ett citat från en av aktörerna som i ett tidigt skede uttalade sig på detta tvärsäkra sätt. Men som vi vet dog flottningen, även om det dröjde. I de två älvar som Törnlund studerar, Vindelälven och Umeälven, upphörde flottningen 1976 respektive 1980. Vid denna tid var för övrigt nästan alla flottleder nedlagda i Sverige. När flottningen i Klarälven upphörde 1991 gick en nästan 150-årig epok i graven.

Kanske lämpar sig avhandlingstitelns påstående bättre om vi ser till det intresse som flottningen rönt bland geografer och historiker, och har inom kulturmiljövården. Flottningens minnesmärken i landskapet inventeras och det förs en bevarandediskussion. Flera museer skildrar dessutom flottningens historia och materiella kulturarv. Flottningen utgör ett väsentligt inslag i bilden av det svenska industrisamhället, ett samhälle där de inre och norra delarna av landet var befolkad, lönearbetet var tungt och riskabelt och utfördes av våghalsiga män.

Flottningen som symbol för det gamla industrisamhället är nu inte Törnlands forskningsproblem, ej heller konstruktionen och bilden av den högindustriella epokens manlighet. Hans forskningsuppgift är snarare att beskriva och förklara flottningens avveckling, och då i första hand nedläggningen av bäckflottningen i Ume- och Vindelälven årtiondena efter andra världskriget (1945–1970). Med sitt fokus på bäckflottningen tillför Törnlund ny kunskap inom ett fält som tidigare studerats utifrån huvudflottlederna.

Avhandlingens fokus, teori och metod

Törnlund undersöker bäckflottningens avveckling i de två västerbottniska älvsystemen¹ perioden före huvudflottledernas nedläggning. Han beskriver förloppet och undersöker drivkrafterna bakom avvecklingen. Till skillnad från, och i polemik med, andra forskare² intresserar han sig för de *interna drivkrafterna*. Med det menas flottningens inneboende svagheter, vilka här är liktydliga med skogsstrukturen (skogsråvarans dimensioner och fraktsträcka) och arbetskraften (tillgång, lön och arbetsproduktivitet). Yttre drivkrafter är inte oviktiga, men

enligt Törnlund fick de betydelse först när de inre svagheter från slutet av fyrtiotalet hade blivit påtagliga.

Det ”icke-agrara suget” har en central roll i analysen. Begreppet är hämtat från Dan Bäcklund och avser den stora efterfrågan på arbetskraft och lönestegringarna i andra näringar årtiondena efter 1945.³ Detta ”sug” lockade enskilda och familjer som levde under osäkra villkor i ett traditionellt kombinationsjordbruk att bryta upp och söka sig till arbetsplatser som erbjöd året-runt-anställningar och högre löner. Flyttlassen gick till industriorter längs Norrlandskusten eller längre söderut. Många män fick också tryggare jobb när vattenkraftverken byggdes ut i Norrland. Småbruken, som till största delen sköttes av kvinnor och barn, var en försäkring mot umbäranden, en grundtrygghet i en osäker tillvaro där olika sysslor kombinerades för att ge familjerna en dräglig försörjning. Kombinationsjordbruken gav i bästa fall mat och husrum, men också hårt arbete och umbäranden. De vuxna männen skiftade mellan arbeten i skogen, flottningen, industrin och jordbruket. Med andra försörjningsalternativ övergav många denna försörjningsform och sökte sig till bättre betalda arbeten på andra håll.

Yttre drivkrafter utöver det ”icke-agrara suget” innefattar lastbilarnas tekniska utveckling, deras tillåtna axeltryck, vägnätets längd och prestanda samt vattenkraftens utbyggnad i älvarna. Dessa beaktas, men undersöks inte närmare.

Första delen av avhandlingen skildrar flottningen fram till början av 1940-talet och bygger på litteratur och statliga utredningar. I den andra delen, som behandlar perioden efter andra världskriget fram till avvecklingen, har Törnlund utnyttjat en stor mängd handlingar i Umeå flottningsförenings arkiv. En annan viktig källkategori är mantalslängder. De används i en lokalundersökning där arbetskraftens socioekonomiska status kartläggs inom ett mindre område, 17 mil från kusten.

Törnlund avgränsar den empiriska undersökningen av bäckflottningen i första hand till perioden 1945–1960. Den första undersökningen tar sikte på skogsstrukturens förändring, det vill säga tillgången på skogsråvara av olika dimensioner. Just timmerdimensionerna intar en central plats i analysen. De ställs i relation till flottningskostnaderna, fördelade på olika poster, i bäckflottningen.

Den andra empiriska undersökningen gäller tillgången på och rekryteringen av arbetskraft samt löneutvecklingen i flottningen fördelade på olika socioekonomiska grupper. Det tredje Törnlund undersöker är investeringarna i bäckflottningen och arbetsproduktivitetens förändringar i olika flottleder. Den fjärde empiriska undersökning har formen av en tidsgeografisk beskrivning av avvecklingen längs de båda flottlederna, det vill säga vilka biflottleder som först avvecklades och vilka som längst utnyttjades som flottleder. Avvecklingsförloppet förklaras i första hand av arbetsproduktiviteten och kostnadsnivån i olika biflottleder. Törnlund bortser här inte från andra faktorer som avståndet till skiljen och indu-

1. 2 000 av 2 790 flottledskilometer i de båda älvsystemen år 1951. Törnlund, s 19.

2. Särskilt Nils Eklund, *Flottningens förändrade villkor*, Uppsala 1991.

3. Dan Bäcklund, *I industrisamhällets utkant. Småbrukens omvandling i Lappmarken 1870–1970*, s 198ff. Umeå 1988.

strier, vägnätet och lastbilarnas möjligheter att till en rimlig kostnad ta sig fram till timmerupplagen i skogarna. Han visar att avvecklingen började närmast industrierna ute vid kusten, det vill säga där vägnätet var mest utbyggt.

Avhandlingen är till sin karaktär i huvudsak empirisk men vägleds av ett teoretiskt ramverk. För det första ser Törnlund flottningen som ett *sociotekniskt system*, det vill säga som socialt konstruerat och i sin uppbyggnad och förändring påverkat av en rad faktorer. Systemansatsen används dock inte särskilt aktivt i avhandlingen. Han är också tveksam till att se flottningen som ett stort tekniskt system (LTS) i Thomas P Hughes anda.⁴ Förklaringen är svårigheterna att anlägga det helhetsperspektiv som krävs. Författaren väljer istället att koncentrera sig på att "identifiera och undersöka delarna" i bäckflottningens avvecklingsprocess.

Avhandlingens teoretiska ramverk utgörs snarare av *den neoklassiska ekonomiska teorin*. Dess grundantaganden om jämvikten mellan utbud och efterfrågan, att priset bestäms av marginalkostnaderna, att aktörerna handlar rationellt och strävar efter att maximera sin nytta förklarar Törnlunds avgränsningar, val av frågeställningar och undersökningsvariabler. Intresset för transportkostnaderna motiveras med hänvisning till denna teori. Däremot tonar Törnlund ner betydelsen av *institutionella förhållanden*. Lagar, reglementen och informella spelregler har en underordnad roll i analysen. Även aktörerna, flottningsintressenterna, spelar en perifer roll. Istället betonas "allmänna samhällsförändringar" och kostnadernas fördelning och förändring över tid.

Flottningsföreningen, dess intressenter liksom människorna som arbetade i flottningen återfinns dock i Törnlunds studie men ses inte som aktörer som drev egna intressen i strid med andra aktörer. Aktörerna är, menar Törnlund i direkt polemik med Nils Eklund (1991), svåra att urskilja eftersom de kan uppträda i olika skepnader och konstellationer. Nyttomaximeringen gynnades av ett nära samarbete inom flottningsföreningen.

Ytterligare en inspirationskälla är den *historiska ekologin*, som studerar samspelen mellan natur och mänsklig kultur. Denna ansats innebär att intresset riktas mot timmerdimensionernas förändring efterhand som timmergränsen flyttade norrut. Arbetskostnaderna steg och andelen sjunktimmer ökade med klenare och kärnfattigare timmer. Detta fick avgörande betydelse för transportkostnaderna.

Undersökningens huvudresultat

Avvecklingen av biflottledernas var i huvudsak avslutad med 1960-talet medan huvudflottlederna utnyttjades som transportleder ytterligare ett årtionde. Avvecklingen skedde i ett samspel mellan interna och externa drivkrafter. Bland de interna lägger Törnlund stor vikt vid skogsstrukturen. Minskade timmerdimensioner drev upp sjunkningsprocenten, vilket tvingade fram en omfattande och dyr

4. För en beskrivning, se t ex Pär Blomqvist & Arne Kaijser (red), *Den konstruerade världen. Tekniska system i historiskt perspektiv*, Stockholm 1998.

barkning. Barkningskostnaderna kunde uppgå till halva flottningskostnaden. Till detta kom det "icke-agrara suget" som ledde till arbetskraftsbrist och en kraftig lönestegring. Arbetskostnaden per utflottad kubikmeter steg från slutet av 1930-talet och tio år framåt med 65 procent. I början av 1950-talet kom ytterligare en kraftig ökning. Skogsbolagen svarade med att förlänga arbetssäsongen i skogen genom skogsvård och längre huggningsperioder. Äldre arbetskraft rekryterades när de "unga, starka och viga" inte längre "attraherades" (s 247). Svårflottade biflottleder avvecklades.

För att möta arbetskraftsbristen och de stigande arbetskostnaderna valde flottningsföreningen i den första fasen (1945–1950) att investera i dyrflottade leder. Törnlund belägger ett starkt samband mellan investeringar och utflottningskostnad. Ännu saknades alternativ till flottningen. Därför rensade och rätade flottningsintressenterna bäckarna med bandtraktorer och grävskopor. Arbetsproduktiviteten steg. Från början av 1950-talet mattades investeringarna i biflottlederna medan avvecklingen inleddes i de nedre delarna av de båda älvarna, det vill säga inom en 10-mila region. Här kunde lastbilarna lätt ta över frakterna ner till industrierna. Även längre norrut, över 20 mil från älvmyningarna, ersattes bäckflottningen av lastbilstransporter. Timret kördes här dock fram till huvudflottlederna. I mellanzonen inom 10–20 mil från kusten skedde avvecklingen av bäckflottlederna först ett årtionde senare. Från början av sextioalet sköt nedläggningen av bäckflottningen fart på allvar.

Avvecklingsbesluten fattades kollektivt inom flottningsföreningen utifrån uppgifter om var skogsråvaran låg, vem som ägde och utnyttjade den, timrets dimensioner och användning (massaved eller sågtimmer) samt biflottledernas behov av upprustning. När timmerdimensionerna sjönk och lönerna steg blev lastbilstransporterna ett bättre och billigare alternativ. 1960 hade vägarna och lastbilarna förbättrats i den grad att ytterligare investeringar i biflottlederna inte längre var ett ekonomiskt rationellt alternativ. Bäckflottningen med sina naturgivna förutsättningar har sina tekniska begränsningar. Lastbilarna försågs däremot med starkare motorer, fler axlar och släp. Skogsbilvägar byggdes och dispenser gavs av länsstyrelsen för frakter med högre axeltryck än det tillåtna. På så vis ökade frakttonnaget och större mängder kunde till en allt lägre kostnad fraktas ut ur skogarna. 1967 höjdes det tillåtna axeltrycket på allmänna vägar till åtta istället för som tidigare sex ton. Nu var det fritt fram för lastbilarna.

Förtjänster och tveksamheter

Törnlunds doktorsavhandling är i mitt tycke väl genomförd med intressanta tolkningar och slutsatser som fördjupar vår förståelse för förloppet och drivkrafterna bakom avvecklingen. Han presenterar en komplicerad och mångsidig bild av avvecklingsprocessen. Han behärskar sitt forskningsfält och de metoder han utnyttjar. Avhandlingen tillför ny intressant kunskap, inte bara om flottningens

komplexerade avvecklingsprocess utan även om teknikutvecklingen och villkoren för människor som levde på den norrländska landsbygden årtiondena närmast efter andra världskriget. Han kan på goda grunder korrigera eller avvisa andra tolkningar av avvecklingsprocessen.

Språkligt är avhandlingen välformulerad. Den tidsgeografiska undersökningen i kapitel 7 är särskilt intressant och väl genomförd, liksom studien av arbetsproduktiviteten i kapitel 9. Den statistiska bearbetningen håller hög nivå och ger stadga och precision åt undersökningen.

Den anmärkning som kan riktas mot studien berör främst valet av teori, som i någon mån begränsar perspektiv och slutsatser. Avvecklingen bestäms av aktörernas ekonomiskt rationella val utifrån den information de har om kostnaderna i samtiden. Som läsare förväntar man sig en diskussion av hur låsta flottningsintressenterna (skogsbolagen) kan ha varit av tidigare fattade beslut om till exempel investeringar, skogsköp, arbetskraftsrekrytering. Äldre beslut, värderingar och traditioner har föga betydelse i tolkningen. Ändå ägnas nästan tre kapitel i avhandlingen (kap 3, 4 och 5) åt perioden före 1945. Vilken *tröghet*, för att låna ett ord som används av forskare med en socioteknisk ansats, kan ha funnits i flottningens infrasystem? Törnlund hade kunnat diskutera betydelsen av tidigare fattade beslut som gett ett system som aktörerna efter 1945 hade att hantera och som av en rad skäl, inte bara ekonomiska och tekniska, var svåra att förändra.

Den neoklassiska teorin förutsätter att besluten fattas av rationella aktörer med tillgång till samma information. Flottningsintressenterna (ett tjugotal i slutet av 1940-talet och ett tiotal år 1960) var inte lika stora och inflytelserika. Eftersom Törnlund inte har studerat de enskilda intressenternas arkiv kan det inte uteslutas att de stora intressenterna, i första hand Domänverket och SCA, gjorde egna utredningar när de skulle ta ställning till investeringar och nedläggningar. Hade verkligen alla intressenter samma möjligheter att fatta rationella beslut? Om det inte går att belägga konflikter mellan intressenterna utifrån de arkiv som studerats kan det inte uteslutas att framförallt Domänverket som stor skogsägare hade delvis andra intressen än industribolagen. Skogsköparna, sågverken och massaindustrierna, var ju starkt beroende av Domänverkets timmer, även om de delvis hade egna skogar och kunde köpa poster av skogsbönder. Den alternativa timmermarknaden var starkt begränsad vilket bör ha minskat pressen på Domänverket att stödja en övergång till lastbilstransporter. Så länge timmeruppköparna betalade för de stigande flottningskostnaderna fanns inga starkare skäl för Domänverket att ställa sig bakom nedläggning. Vilken press kunde bolagen sätta på Domänverket och andra skogsägare att stödja en övergång till andra transportsätt? De enskilda aktörerna, skogsindustrierna och skogsägarna, kunde ha varit värda en närmare studie utifrån de egna arkiven.

Eftersom Törnlund tonar ner aktörernas roll och eventuella intressekonflikter i en så pass genomgripande omställningsprocess är det förvånande att han samti-

digt vill se flottningen som ett sociotekniskt system. Systembyggarna borde då också ha getts en mer framträdande plats i analysen. I förlängningen ligger frågan om kostnaderna i relation till bolagens intäkter, det vill säga hela det integrerade trävarusystemet från huggningen i skogen fram till kunden. Priset på slutprodukterna, det vill säga vad skogsbolagen tjänade på sin verksamhet, kan inte vara oviktigt i sammanhanget. Om priset på skogsråvaran steg utan en motsvarande höjning av försäljningspriset och/eller kostnadsreduktion i förädlingsledet bör det funnits ett klart intresse att pressa kostnaderna i de tidigare leden, i huggningen och flottningen. Förklaras investeringar i och nedläggningar av biflotteder under perioden 1945–1950 kanske i första hand av en prispress eller oförändrade priser på slutprodukterna? Skilde sig vinstutvecklingen dessutom för olika intressenter såsom sågverk, massa- och pappersföretag? Det finns skäl att väga in intäkter och vinster hos olika flottningsintressenter i analysen för att förstå förloppet.

Givetvis hade detta gett en än större forskningsuppgift men det är svårt att komma ifrån att flottningens avveckling även bör ha bestämts av bolagens intäkter och vinster liksom för övrigt av priset på alternativa transportsätt.

Barkningen är ett annat viktigt tema som borde ha diskuterats något ytterligare. Barkningen var inget nytt arbetsmoment i skogsbruket från 1940-talet. Timret barkades i äldre tid i anslutning till huggningen. Det nya var att bolagen från 1930-talets slut försökte reducera kostnaderna samtidigt som andelen klen-timmer steg. Försöken att flotta obarkat klen-timmer slog inte väl ut. Snarare bör det ha fördyrat flottningen genom mer sjunktimmer och merarbete att rensa bäckarna. Skogsbolagen lastade delvis över ansvaret på flottningsföreningen och flottarna istället för att betala huggarna för att barka i skogen. Kan inte det ha skapat intressekonflikter? Vilka alternativa barkningsmetoder prövades för övrigt i Ume- och Vindelälven? I vilken grad prövades fläckbarkning och i vilken utsträckning användes barkmaskiner vid uppläggningsplatserna?⁵ Var en rationellt organiserad och kostnadseffektiv maskinbarkning kanske möjlig först när den utfördes vid fabrikena, det vill säga när det fanns barkmaskiner som var anpassade till fabrikenas storskaliga hantering? Först då kan det ha varit ekonomiskt rationellt att övergå till lastbilstransporter av obarkat timmer. De små barkmaskinerna ute i fält löste aldrig problemet.

Avslutning

I många skogsbygder lever minnet av en tid då bäckar och älvar under vår och försommar var arbetsplatser för djärva män. Vissa beklagar att flottningen avvecklades och emellanåt höjs röster för att, både ur miljösynpunkt och av kostnadsskäl, återuppta flottningen i älvarna. Erik Törnlund har i sin avhandling

5. Jmf Sven Rydberg (red), *Strömkarlarna. En etnologisk skildring av flottare i Dalälvsområdet*, Falun 1984, s 124f; Jonny Hjelm, *Skogsarbetaren och motorsågen. En studie av arbetsliv och teknisk förändring*, Lund 1991, s 55ff.

skildrat avvecklingens historisk-geografiska förlopp i två ålvar och visat att beslutet fattades på ekonomiska grunder. Bäckflottningen blev ett för skogsbolagen ekonomiskt ofördelaktigt transportalternativ i en tid när arbetslönerna steg, vägarna byggdes ut och lastbilarna blev större och starkare. Avhandlingen ger dessutom en god inblick i livsförhållandena i det inre av Norrland och samspelet mellan människa och natur.

Maths Isacson *

DDR:s strävan efter legitimitet och erkännande

Andreas Linderoth, *Kampen för erkännande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972*, Diss, Studia historica Lundensia, 9, Lund 2002. 350 s.

Östtysklands historia har efter murens fall och arkivens öppnande varit föremål för en omfattande forskning. Sedan en tid har DDR:s utrikespolitik i allmänhet och dess Nordeuropapolitik i synnerhet hamnat i fokus. Vissa begränsningar för forskningen om detta finns på grund av att *Auswärtiges Amt* har tagit över det östtyska utrikesdepartementets arkiv och samtidigt infört en trettioårsgräns för åtkomst av materialet. Men det var partiet – SED – som bestämde allt i DDR och det finns mängder av material i partiets arkiv som nu ligger hos *Stiftung Parteien und Massenorganisationen der ehemaligen DDR im Bundesarchiv* (SAPMO, BA).

Efter de båda tyska staternas grundande 1949 var Sverige tvunget att ta ställning till den tyska frågan och anslöt sig till västmakterna som vägrade att erkänna den nya östtyska staten. Först 1972, efter att Förbundsrepubliken Tyskland hade normaliserat sina relationer med DDR, var Sverige berett att uppta normala diplomatiska relationer med den andra tyska staten. Den förda icke-erkännandepolitiken medförde även för Sverige många problem med växande missnöje i allt bredare kretsar. DDR hade som en del av det tidigare Tyskland många historiska relationer med Sverige, inte minst i samband med det tidigare svenskägda territoriet i det nordöstra DDR, svenska Pommern eller Vorpommern. Den traditionsrika färjeförbindelsen ”Kungslinjen” gick från Trelleborg till Sassnitz i DDR. De svenska handelsintressena var inte heller obetydliga.

Andreas Linderoth har i sin doktorsavhandling undersökt den östtyska utrikespolitiken gentemot Sverige under perioden fram till 1972. Författaren koncentrerar sig helt på DDR och tittar inte närmare på det svenska agerandet gentemot denna statsbildning. Det handlar alltså inte om relationerna mellan Östtyskland och Sverige.

Avhandlingen kan bygga på en omfattande forskning om DDR-utrikespolitik gentemot Norden. Sedan 1970-talet har det kommit en rad böcker som behandlar denna. Efter murens fall har ett gynnsamt arkivläge uppstått och forskningen har kunnat bygga på en säkrare grund. Det gäller bland annat den östtyska utrikespolitikens mål och strukturer. Sedan 1991 har det kommit flera avhandlingar och uppsatssamlingar rörande DDR:s relationer till väst och till de olika nordiska länderna. En rad uppsatser behandlar Östtysklands relationer till Sverige från 1945 fram till början av 1960-talet; det saknas däremot forskning om tiden därefter.

För sin undersökning om DDR:s agerande gentemot Sverige fram till 1972 har

* Fakultetsopponent

Linderoth i första hand använt östtyskt material. Detta har hämtats från DDR:s utrikesdepartement i *Politisch-Historisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, Bestand *MfAA* (Berlin), från statspartiet SED och från paraplyorganisationen för alla vänskapföreningar, *Liga für Völkerfreundschaft*, samt från det kommunistiska ungdomsförbundet *FDJ*, alla i *SAPMO, BA* i Berlin. Materialet för Östersjöveckan, vilken kanske var det viktigaste inslaget i DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige och övriga Norden, har hämtats från *Landesarchiv Mecklenburg-Vorpommern* (Greifswald). Från den svenska sidan används bara utrikesdepartementets bestånd om erkännandefrågor i UD:s politiska arkiv, Stockholm. Tidigare publicerat östtyskt material har bara använts i begränsad omfattning.

I likhet med den överväldigande majoriteten av forskare som skrivit om DDR:s utrikespolitik ansluter sig Linderoth till den traditionella politiska historien och försöker utifrån en kritisk granskning av källmaterialet beskriva och fastställa ett händelseförlopp. Avhandlingsarbetets grundläggande syfte är att analysera DDR:s ansträngningar att utveckla eller förbättra sina relationer till Sverige – hur man gick till väga och vilka metoder och politiska instrument man använde, vilka områden som var de mest betydelsefulla och hur DDR lyckades i sitt kontaktarbete.

Efter inledningen ges ett antal korta översikter. I dessa behandlas utvecklingen fram till de båda tyska staternas grundande 1949, Förbundsrepublikens inställning till DDR, vad diplomatiskt erkännande innebär i ett folkrättsligt perspektiv samt det diplomatiska erkännandets betydelse för DDR. Här diskuteras en rad faktorer som är viktiga för att förstå den östtyska utrikespolitikens utformning, som till exempel DDR:s underlägsna förhållande till Förbundsrepubliken, den socialistiska ideologin och DDR:s begränsade möjligheter att föra en självständig utrikespolitik. Ambitionen är att ge en tolkningsram för analysen av utrikespolitiken gentemot Sverige och att sätta in det östtyska agerandet i ett större sammanhang.

Sedan följer den centrala empiriska delen, där den östtyska utrikespolitiken gentemot Sverige under perioden 1949–1972 kronologiskt diskuteras. Periodindelningen 1949–1954: från DDR:s grundande till den sovjetiska suveränitetsförklaringen, 1955–1961: fram till Berlinmurens byggande och 1961–1972: fram till DDR:s internationella genombrott följer traditionella uppfattningar. För tiden 1955 till 1972 diskuteras olika områden: propaganda, ekonomiska och kulturella relationer, trafikförbindelser, kontakter med politiker och med officiella institutioner samt med nationella och internationella organisationer. Ett helt kapitel ägnas åt Östersjöveckan.

En utgångspunkt för avhandlingen är att DDR i många avseenden var ett särfall i den internationella politiska miljön eftersom staten byggde sin existens på en ideologi snarare än på nationell samhörighet. DDR hade en svag legitimitet och upplevde under hela sin existens inrikes och utrikes den större och ekonomiskt blomstrande Förbundsrepubliken Tyskland som konkurrent. Avhandlingen

tar det för givet att den östtyska utrikespolitiken inte måste betraktas som en ren kopia av den sovjetiska. Tvärtom kunde DDR inom vissa givna ramar föra en självständig utrikespolitik.

Den centrala tesen är att all östtysk utrikespolitisk verksamhet fram till 1972 i princip var en del i försöken att nå ett diplomatiskt erkännande. Kontakter på olika områden knöts inte enbart för att utveckla relationerna på det aktuella området, utan de skulle i första rummet bidra till att skapa förutsättningar för det diplomatiska erkännandet. I denna fråga är forskningen helt överens. Avhandlingen diskuterar mer ingående erkännandets betydelse för makthavarna i Östberlin. Det sker huvudsakligen med utgångspunkt i den östtyska politiska ledningens legitimitetsproblem. Det diplomatiska erkännandet sågs i Östberlin som en garanti för DDR:s fortsatta bestånd. Säkerhetspolitiken har inte undersökts närmare eftersom den enligt författaren inte spelade någon mer framträdande roll i strävan efter diplomatiskt erkännande. Linderoth vill uppmärksamma områden som ligger utanför den traditionella politiska historien. Han analyserar sådana aktiviteter från DDR:s sida som till exempel propaganda och politiskt utnyttjande av de kulturella relationerna. En viktig del i avhandlingen utgör Östersjöveckorna, som ägde rum i Rostockdistriktet 1958–1975 och presenterade den framgångsrika delen av den östtyska socialistiska utvecklingen för att i första hand stimulera de utländska deltagarna att engagera sig för de östtyska politiska ambitionerna i Norden. Närmare undersöks de östtyska metoder och de instrument som utnyttjades för att knyta nya kontakter med svenskar och för att påverka dem.

I avhandlingen diskuteras tesen att vissa inslag i den östtyska utrikespolitiken, som till exempel propaganda och presentationen av en positiv DDR-bild, fick en viktig ställning inte enbart på grund av bristande maktresurser. För att undersöka detta används begreppet "public diplomacy" efter Jarol B Manheim, *Strategic Public Diplomacy and American Foreign Policy* (New York 1994) som definierar den som "a government's process of communicating with foreign publics in an attempt to bring about understanding for its nation's ideas and ideals, its institutions and culture, as well as its national goals and current policies". Linderoth kommer fram till att "public diplomacy" hade en central ställning i DDR:s utrikespolitik. Det gällde att för en större krets ge en positiv bild av DDR och den östtyska utvecklingen på olika områden. Information om DDR skulle mer direkt bidra till en normalisering av relationerna till Sverige. Här kritiserar författaren Sven G Holstmark. Denne betonade i boken *Avmaktens diplomati* maktlösheten från DDR:s sida gentemot Norge. Linderoth hävdar att DDR visserligen var maktlös i många avseenden, men framhåller att detta inte räcker som förklaring för att förstå hur DDR utformade sin utrikespolitik och det klargör inte heller valet av utrikespolitiska strategier. Linderoth kommer fram till att det inte var bristen på politisk, militär eller ekonomisk makt som gjorde att DDR lade stor vikt vid

”public diplomacy”, utan att spridandet av en positiv DDR-bild, presentationen av DDR som en suverän, socialistisk och framgångsrik tysk stat, och tilltron till propaganda var mycket grundläggande inslag i den östtyska utrikespolitiken.

Här skulle det ha varit angeläget att ta upp den socialistiska utrikespolitikens självbild och dess traditioner i ”världsrevolutionens” tecken. En exkurs angående kommunistiska föreställningar sedan Kominterntiden om internationell solidaritet, proletär internationalism, enhetsfront och liknande skulle ha varit ett värdefullt komplement för att få svar på frågan om den kommunistiska ideologins betydelse för DDR:s utrikespolitik.

På flera ställen skriver författaren att han vill förstå och skapa förståelse för DDR:s agerande. Men han ser inte närmare på de östtyska beslutfattarnas teoretiska resonemang. Varken den östtyska synen på DDR:s utrikespolitik i form av en officiell historieskrivning eller i form av utrikesdepartementets strategiska överläggningar är med. Inte bara chefen för Skandinavienavdelningen Herbert Krolikowskis uppsats om DDR:s Nordeuropapolitik från 1959/60 saknas, utan även det stora antal analyser som publicerats i den östtyska tidskriften *Deutsche Aussenpolitik* och sedan 1966 också i *Nordeuropa Studien* från Nordiska institutet i Greifswald, det östtyska utrikesdepartementets rådgivande organ i alla frågor angående Norden.

Författaren gör allt för ofta generaliseringar utan att tillräckligt ta hänsyn till kontexten, exempelvis rörande Sovjetunionens mer konkreta roll i DDR:s utrikespolitik och i de interna partistriderna i SED. Om Linderoth ”varken i stats- eller partiapparaten” har hittat interna diskussioner av erkännandets betydelse som lämnat spår i arkivmaterialet (s 26), har den enda stora partistriden i SED:s historia från 1950-talet gått honom förbi. Striden möjliggjordes genom ett maktvakuum i Moskva som uppstod efter Stalins död 1953. De olika sovjetiska uppfattningarna om Tysklandspolitiken hade sina återspeglings i Östberlin. Även om det centrala östtyska målet för politiken gentemot de icke-socialistiska staterna var att nå diplomatiskt erkännande bör det därför nyanseras för tiden fram till slutet av 1950-talet. DDR-regimen undvek i början att ta upp frågan om diplomatiskt erkännande – och det inte bara av taktiska skäl. I Moskva (och i Östberlin) hade man ännu inte kunnat bestämma sig om den framtida Tysklandspolitiken. Under den här perioden var det för DDR, i utvecklingen av relationerna till kapitalistiska stater, inte i första hand ”strävan efter diplomatiskt erkännande” som gällde utan, så som avhandlingsförfattaren också citerar ur utrikesministeriets planer för oktober 1954, att skapa ”fredliga och goda grannrelationer” mellan folken (s 64). Varken i DDR:s Nordeuropapolitikprogram, formulerat i regeringsförklaringen av den 2 september 1957, eller i Walter Ulbrichts tal på Östersjöveckan 1958 talas det om diplomatiskt erkännande. Först ett år senare uppmanar Ulbricht Sverige att ta upp diplomatiska relationer med DDR. Alla tre dokumenten saknas för övrigt i avhandlingen.

Avhandlingens huvudtes är att alla kontakter var inriktade på att främja DDR:s erkännande. Så gynnades Wallenberggruppens företag från DDR:s sida eftersom gruppen förväntades ha stort politiskt inflytande (s 163). Men betydelsen av de ekonomiska relationerna och trafikförbindelserna för DDR diskuteras inte närmare. Det handlar om hård valuta, som DDR under hela den tid staten existerade hade stort behov av. Och i samband med västs embargopolitik fanns det ekonomiska intressen inte bara i DDR. Några spår av relationer av den karaktären finns i UD:s arkivmaterial (t ex HP 2510–2518) och hos *Die Bundesbeauftragte für die Stasiunterlagen der ehemaligen DDR*, Berlin (BStU). Detsamma gäller analysen av den östtyska propagandan som ett viktigt inslag i DDR:s utrikespolitik. Den hade inte bara till avsikt att genom spridandet av en positiv DDR-bild skapa förutsättningar för diplomatiskt erkännande. Aktiviteten hade – enligt Linderoth – även en mer praktisk och handfast sida. DDR ville knyta kontakter med journalister, främst vid socialdemokratiska tidningar. Hur det kunde gå till, visas med dokumentärfilmaren Erwin Leiser som exempel (s 183). Men annars är spår av sådana aktiviteter sällan bevarade i SED:s eller MfAA:s arkiv. I andra arkiv, och inte bara i Stasis arkiv hos BstU, utan också i Stockholm på UD:s arkiv och på Riksarkivet i Statens Utlänningskommissions hemliga arkiv, kan man hitta mer. När det i avhandlingen heter, att svenska riksdagsledamöter också var ”relativt intresserade” av DDR-besök eller att DDR hade ”flest kontakter” med det svenska kommunistpartiet (s 298) bygger det helt och hållet på östtyskt material. För att undersöka den roll som Sveriges kommunistiska parti eller den svenska vänskapsföreningen har spelat för DDR behövs utöver DDR-materialet också deras material, som finns i Sverige.

Avhandlingens koncentration enbart på DDR:s aktiviteter utan att ta hänsyn till dess resultat, det vill säga den svenska sidan, och utan att använda material från båda sidor utgör ingen fördel utan begränsar forskningsresultatet.

Sammanfattningsvis kan sägas att avhandlingen rör sig på två analytiska nivåer. På den första nivån analyseras utrikespolitiken i de östtyska aktörernas perspektiv. Styrande är frågeställningar om hur olika situationer uppfattades och tolkades i Östberlin och vilka överväganden som låg bakom olika östtyska aktioner. På den andra nivån undersöks DDR:s utrikespolitik med hjälp av analytiska begrepp som legitimitet och ”public diplomacy”.

Författaren kommer fram till att det fanns en tydlig strategi för DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige. Strategin gick ut på att erkännandet skulle nås genom en gradvis förbättring av relationerna. I princip betraktades kontakter på alla områden som intressanta. Ansträngningarna för diplomatiskt erkännande var mycket hårt styrda från centralt politiskt håll, av SED:s centrala partiapparat och av utrikesministeriet. Ambitionen var att utrikesministeriet skulle känna till och koordinera alla myndigheters och organisationers utlandskontakter, en ambition som visade sig vara orealistisk.

Undersökningen visar att grundmönstret i DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige i stora drag stämmer överens med vad de tidigare större undersökningarna av den östtyska utrikespolitiken gentemot andra västeuropeiska länder demonstrerat. Den visar också att Sverige har varit en föregångare. Här utvecklades ett mönster för DDR:s utrikespolitik som senare dyker upp i andra västeuropeiska länder.

Akribin är på det hela taget god. Det finns inte många sakfel. För att nämna några enstaka undantag: *Liga für Völkerfreundschaft* kom till redan 1961 (s 167) och kommunisten Senander heter Knut (s 288, register). Det finns en omfångsrik käll- och litteraturförteckning och ett personregister. Fotnoterna är litet besvärliga. Ofta nämns flera författare/böcker i samma not och det är ibland svårt att få veta varför och i vilka sammanhang de är med.

Linderoths avhandling bidrar till den allmänna diskussionen om grundläggande karaktärsdrag hos den östtyska politiken för diplomatiskt erkännande och dess övergripande strategi och den utgör ett bidrag till den generella bilden av DDR:s ansträngningar för att nå detta erkännande. Avhandlingens stora förtjänst är att den för första gången på svenska mer ingående beskriver DDR:s utrikespolitik då speciellt gentemot Sverige. Med all säkerhet kommer den att inspirera till mer djupgående undersökningar av delområden när det gäller relationerna mellan DDR och Sverige, till exempel en mer djuplodande undersökning av den svenska Tysklandspolitiken under kalla kriget. Det synes vara mycket angeläget att nu undersöka den svenska sidans syn och reaktioner på de östtyska ansträngningarna att utveckla relationer. Det gäller inte minst frågan hur DDR uppfattades bland de svenskar som stödde de östtyska politiska ansträngningarna, varför de engagerade sig för DDR och i vilken mån de tog till sig den östtyska självbilden. Det återstår fortfarande mycket att forska om när det gäller DDR och den östtyska utrikespolitiken, inte minst om relationerna mellan Sverige och Östtyskland. Avhandlingen ger forskningen en gedigen grund för att göra detta.

Michael F Scholz *

Har fackförbunden bromsat tillväxten?

Carina Gråbacke, *Möten med marknaden. Tre svenska fackförbunds ageranden under perioden 1945–1976*, Diss, Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet, 85, Göteborg 2002. 406 s.

I ekonomisk-historikern Carina Gråbackes avhandling ställs flera frågor om fackföreningsrörelsens drivkrafter och samhällsekonomiska betydelse på sin spets: Skall fackförbund uppfattas som väloljade särintressen som påverkar samhälls-ekonomi negativt eller som organisationer som tvärt om gynnar ekonomisk tillväxt och bidrar positivt till välfärden? Avhandlingen utgör ett värdefullt bidrag till forskningen om arbetsmarknadsorganisationer i allmänhet och fackliga organisations beteenden i synnerhet.

Forskningsintresset för partsrelationer på arbetsmarknaden kan bland annat ses mot bakgrund av ett trendbrott i tillväxt och arbetsmarknadsrelationer från slutet av 1960- och början av 1970-talet. På ekonomiska svårigheter och tilltagande konflikter på arbetsmarknaden följde successivt en ny och mer marknadsorienterad syn på ekonomisk politik. Höga skatter, marknadsregleringar och starka intresseorganisationer gavs skulden för ekonomins kräftgång, lägre tillväxt och påtagligt högre inflation.

Det faktum att de ekonomiska svårigheterna i flera västerländska stater förknippades med starka intresseorganisationer bidrog till ett ökat intresse för frågor som anknyter till klassisk politisk ekonomi. Den grundläggande utgångspunkten är här att marknadsekonomin inte kan studeras isolerad från de lagar, regler och normer som påverkar ekonomiska aktörers beteenden.

Studier om institutioner och regelverk på arbetsmarknaden omfattar något förenklat två skilda utgångspunkter. *För det första* hävdas att marknaden i sig själv skapar optimala villkor för produktion och konsumtion. Externa faktorer – organisationer och politiska ingrepp – ger negativa återverkningar. Den oreglerade marknaden präglas av harmoniska förhållanden och jämlika förutsättningar. *För det andra* hävdas att marknaden i sig själv är instabil och präglas av ojämlika maktförhållanden. Kollektivavtal och regleringar är ett sätt att lösa konflikter. Avtalen minskar kostnader som följer av osäkerhet och informationsbrister och underlättar samarbete mellan marknadsaktörer. Arbetsmarknadens institutioner minimerar därmed de effektivitetsförluster som skulle ha uppstått på en helt oreglerad marknad.

* Fakultetsopponent

Särintressen?

I centrum för Carina Gråbackes avhandling står det fackliga agerandet på förbunds nivå under perioden 1945–76, hur detta agerande påverkats av förändrade branschvillkor och spänningar i förbundens relationer till den centrala nivån (det vill säga LO). Den teoretiska utgångspunkten bottenar i public choice och den amerikanske nationalekonomen Mancur Olsons teorier om intresseorganisationers betydelse och beteendemönster. Det betyder att konventionell ekonomisk teori utnyttjas för att förklara organisationers handlingsmönster. Kollektiva aktörers beteenden förklaras med hjälp av den ekonomiska teorins rationalitets- och maximeringsantaganden. Intresseorganisationer och deras ledningar maximerar inte vinster, men väl storlek, det vill säga medlemsantal. Precis som i traditionell ekonomisk teori uppfattas fackliga organisationer som ett slags karteller som syftar till att kontrollera arbetsutbudet för att upprätthålla medlemmarnas status och löner. Inflytandet kanaliseras både i förhandlingar med arbetsgivare och via påverkan på statsmakten. Resultatet blir att löner och priser pressas upp över de nivåer som skulle ha etablerats på en fri konkurrensmarknad. Effektivitetsförluster i form av lägre produktionsnivåer och högre varupriser får bäras av skattebetalare och konsumenter.

Mancur Olson skiljer mellan ”smala” och ”heltäckande” organisationer. En smal organisation – som organiserar en liten del av arbetsmarknaden – har rationella motiv att påverka löner och produktionsvillkor på ett sätt som inte är effektivt ur samhällsekonomisk synpunkt eftersom de negativa effekterna mest drabbar personer utanför organisationen. En bredare organisation vars medlemmar representerar en större del av samhällsekonomin har däremot anledning att ta hänsyn till vad som är samhällsekonomiskt effektivt. Detta helt enkelt därför att medlemmarna i större utsträckning får kännning av de effektivitetsförluster som följer av en snävt inriktad facklig strategi.

Tre fallstudier

I fokus för Carina Gråbackes avhandling står tre fackförbund: Textilarbetarförbundet, Byggnadsarbetarförbundet samt Handelsanställdas förbund. Förbunds-urvalet återspeglar olika marknadsförhållanden: textilindustrin var en konkurrensutsatt bransch på tillbakagång, handeln en växande bransch inom den privata tjänstesektorn och byggnadssektorn en politiskt genomreglerad och skyddad bransch. I avhandlingen analyseras hur dessa förbund påverkades och agerade i relation till ändrade marknadsförhållanden. I relation till det övergripande syftet formuleras två delfrågor: 1. Hur förhöll sig förbunden till den fortgående branschrationaliseringen? 2. Hur förhöll sig förbunden till LO som i linje med den Rehn-Meidnerska modellen strävade efter att forcera strukturrationaliseringen inom näringslivet? LO:s strategi gick ut på att arbetskraft och kapital skulle frigöras från lågproduktiv verksamhet till företaget och branscher med ett

högre förädlingsvärde per arbetad timme. Det skulle möjliggöra högre tillväxt och ökade reallöner. Men en sådan strategi förutsatte också statlig medverkan i form av arbetsmarknadspolitik och socialpolitiska insatser som underlättade överföringen av arbetskraft från lågproduktiv till högproduktiv verksamhet. De risker som enskilda individer mötte i form av utslagning och arbetslöshet skulle bäras gemensamt via skattefinansierade välfärdspolitiska insatser.

Avhandlingen domineras av tre fallstudier där förändringarna i de tre branscherna beskrivs och bildar utgångspunkt för en diskussion om fackförbundens agerande. Det fanns ett gemensamt mönster i utvecklingen. Samtliga tre branscher kännetecknades av tilltagande produktivhetsproblem, något som bland annat yttrade sig i akuta lönsamhetsproblem under andra hälften av 1960-talet. Branscherna drabbades hårt av den solidariska lönepolitikens effektivitetspress. För textilindustrins del blev resultatet omfattande företagsnedläggningar i spåren av hård internationell konkurrens, växande lågprisimport och lönekostnadsökningar som inte alls var anpassade till branschens betalningsförmåga. Byggnadsbranschen hölls under armarna via politiska regleringar och växande offentliga subventioner, men tvingades samtidigt till hårda rationaliseringar, tilltagande storskalighet och industriella produktionsmetoder. Fackets ställningstaganden till branschfrågor påverkades givetvis i hög grad av de stora fackliga byggföretagen, Svenska Riksbyggen och BPA. Dagligvaruhandeln bars upp av en inkomst-elasticitet efterfrågan och antalet förvärvsarbetande i parti- och detaljhandeln var förhållandevis stabilt från början av 1950- fram till mitten av 1970-talet. Men även handeln genomgick kraftiga rationaliserings- och koncentrationsrörelser. På nya självbetjäningbutiker, kedjevaruhus och stormarknader följde tilltagande storskalighet och ökad kapitalintensitet.

Fackförbundens reaktioner på de förändrade villkoren inom respektive bransch följer också ett gemensamt mönster. I början av 1950-talet var flera förbund skeptiska till den branschrationaliseringslinje som LO förordade. Textilarbetarförbundet var till exempel starkt pådrivande för ökat tullskydd. Handelsanställdas förbund (Handelsarbetarförbundet före 1957) var inte med på LO:s kritik mot bristande konkurrens och höga priser inom handeln. Man betonade istället olika fördelar med en småskalig handelsstruktur, framför allt ur service-synpunkt. Men vid övergången från 1950- till 1960-talet intog samtliga tre fackförbund en positiv syn på branschrationalisering. Organisationerna slöt alltså upp bakom LO och den Rehn-Meidnerska modellen. För textilarbetarförbundets del innebar det att man ställde sig bakom en frihandelspolitik, trots att det skulle medföra svårigheter för förbundets medlemmar. Villkoret för detta stöd var låglönesatsningar i kombination med aktiva insatser på det arbetsmarknadspolitiska och socialpolitiska området. Det var först mot slutet av 1960- och början av 1970-talet som förbunden återigen började ställa krav på branschskydd och offentliga ingrepp för att begränsa konkurrensen och garantera sysselsätt-

ningen. Denna omsvängning skedde parallellt med att LO började distansera sig från den hårdföra rationaliseringslinjen.

Spänningen mellan LO och de enskilda förbunden i synen på branschrationisering utgör det centrala temat i avhandlingen. Det var inte självklart att förbunden skulle ställa sig bakom en utveckling som i praktiken innebar att den branschförbundet representerade skulle utsättas för ett allt hårdare rationaliseringstryck.

Ett rikt empiriskt arbete

Carina Gråbacke har presterat ett rikt empiriskt arbete och avhandlingen ger ny och viktig kunskap om motiven för de behandlade fackförbundens ställningstaganden i flera strategiska branschfrågor. Dessutom tydliggörs intressekonflikter mellan förbunds-nivån och den centrala huvudorganisationen på områden som inte fått så stor uppmärksamhet tidigare.

Men även en bra bok har sina brister. Frågan är om inte den teoretiska ansatsen hade kunnat utvecklas mer. Det finns en hel del forskning som går ut på att förklara fackliga organisationers beteende och betydelse i ekonomin. Enligt läroboken i ekonomi bidrar fackliga organisationers inflytande på arbetskraftsutbud och lönebildning till att försämra arbetsmarknadens funktionssätt, vilket har ett pris i form av minskad sysselsättning, lägre tillväxt och sämre välfärd.

Detta perspektiv bortser emellertid helt från frågor om organiserings drivkrafter i ojämna maktförhållanden och de "imperfectioner" och kostnader som är förknippade med marknadsutbyte. Givet ojämna maktförhållanden och stora rörlighetskostnader på arbetsmarknaden blir bilden av fackliga organisationers välfärdsekonomiska och samhällsekonomiska betydelse en annan. Fackföreningarna bidrar bland annat till stabilare anställningskontrakt och underlättar därmed teknisk förändring. Via stabilare och långvarigare anställningar dämpas motståndet mot förändring, den funktionella flexibiliteten ökar. Företagens kostnader för arbetskraftsomsättning och personalrekrytering reduceras och investeringar i utbildning underlättas. Detta ger en helt annan betydelse för de fackliga organisationernas handlingsmönster än den som förutsägs i neoklassisk teori. Teorier om socialt kapital och betydelsen av samarbete för att skapa förtroende och ömsesidigt utbyte skulle kunna ges en liknande innebörd.

En annan fråga gäller de fackliga organisationernas motivbild. Traditionellt har det handlat om olika kombinationer av löneutveckling och sysselsättning som ger maximal utdelning i form av medlemstillströmning och organisatorisk stabilitet. Sociologen Claus Offe har emellertid betonat svårigheterna med rationalitetsantaganden vad gäller fackliga organisationers handlingsmönster.¹ Det går

1. Claus Offe & Helmut Wiesenthal, "Two Logics of Collective Action", i Claus Offe (ed), *Disorganized Capitalism. Contemporary Transformations of Work and Politics*, Cambridge 1985.

inte att urskilja något tydligt mål. För den enskilde löntagaren handlar det hela tiden om parallella mål: konsumtionsnivå, tryggad sysselsättning och arbetsförhållanden/miljö. Vad som är utslagsgivande är inte alls givet. Och det är inte alls givet hur dessa mål skall förstås på aggregerad nivå i den fackliga organisationen. Fackliga organisationer formulerar mål som inte alls behöver överensstämma med enskilda medlemmars omedelbara intressen. Solidaritet och disciplinering under något överordnat socialt och politiskt mål blir därmed centralt. Peter Swensson har också betonat svårigheterna att förena de mål som påverkar fackliga organisationers verksamhet på olika nivåer: löneutjämning, sysselsättningstillväxt och en ökad löneandel.² Teoretiskt är det svårt att avgöra vilket mål som väger tyngst och alltså väljs på de andra målens bekostnad. Det val som sker beror ofta på strukturella förhållanden: ekonomiska villkor, utrikeshandelsberoende och politiskt inflytande (relation till regeringsmakten).

EFO-modellen?

De fackliga organisationerna har knappast varit omedvetna om de negativa följderna av ohämmade krav på löner och branschskydd. Ett av uttrycken för detta var EFO-modellen som lanserades i växlingen mellan 1960- och 1970-talen.³ Carina Gråbacke diskuterar inte detta dokument. I rapporten sammanfattade några ekonomer på fackförenings- och arbetsgivarsidan förutsättningarna för en samhällsekoniskt hållbar lönebildning. Den grundläggande utgångspunkten var uppdelningen mellan den konkurrensutsatta (k-sektorn) respektive skyddade sektorn (s-sektorn). För att garantera tillväxt och samhällsekonisk balans måste lönebildningen avvägas efter det utrymme som fanns i privat konkurrensutsatt sektor. I den konkurrensutsatta sektorn var varupriserna givna av de internationella konkurrensförhållandena medan den skyddade sektorn hade större möjligheter att skjuta över ökade lönekostnader på konsumentpriserna. Huvudprincipen blev att det var produktivitetssökningen i kombination med inflationen i omvärlden som satte ett tak för löneökningarna i k-sektorn. Detta tak skulle sedan vara normerande för lönebildningen i s-sektorn.

Uppdelningen mellan k- och s-sektorn hade också varit ett viktigt inslag i de tidiga diskussionerna om den solidariska lönepolitiken. Löneökningstrymmet i konkurrensutsatt verksamhet uppfattades som väldigt begränsat. Det ansågs inte rättvist att förbunden inom den skyddade sektorn tvingade fram höga löneavtal som i slutändan fick bäras av samtliga löntagare i form av ökade varupriser. Under mellankrigstiden hade också lönerna ökat snabbare inom skyddade sektorer än inom konkurrensutsatt industri. Detta var bakgrunden till att Metallarbetarförbundet började ställa krav på att LO skulle få stärkta lönepolitiska funktioner

2. Peter Swenson, *Fair shares. Unions, pay, and politics in Sweden and West Germany*, London 1989.

3. Gösta Edgren, Karl-Olof Faxén & Clas-Erik Odhner, *Lönebildning och samhällsekonomi. Rapport från expertgrupp tillsatt av LO, SAF och TCO*, Stockholm 1970.

för att därmed skapa förutsättningar för en "solidarisk" löneutveckling och förhindra att skyddade sektorer gick sina egna vägar på konsumenternas bekostnad.⁴

Makroekonomisk ram

En fråga som naturligtvis aktualiseras i anslutning till avhandlingen är vilka kriterier som ligger till grund för urvalet av branscher. Carina Gråbackes framställning saknar en makroekonomisk ram. Framställningen och läsarens förståelse hade vunnit på om den period som undersöks och de branschområden som behandlas satts in i ett bredare ekonomiskt sammanhang. Perioden täcker "guldåren" respektive den tilltagande strukturkrisen från slutet av 1960-talet. Vad kännetecknade denna period i termer av tillväxt, inflation och förutsättningar på arbetsmarknaden? Hur påverkade de skiftande ekonomiska förutsättningarna de fackliga organisationernas respektive LO:s agerande?

Branschernas förutsättningar och problem under tidsperioden skulle med fördel kunna beskrivas i kvantitativa termer: sysselsättningsutveckling, produktivitet och löneandel. Det hade också gett en klarare bild av de förhållanden som de aktuella fackförbunden hade att ta ställning till. I samtliga tre branscher avvek produktivitetens utvecklingen från det generella mönstret, framför allt från senare delen av 1960-talet. I vilken utsträckning påverkade detta fackförbundens agerande? En rimlig hypotes är att det – mer än på andra förbundsområden – bidrog till att sysselsättningsfrågorna kom i förgrunden framför löne- och branschrationaliseringsfrågor. Den solidariska lönepolitiken skapade särskilda svårigheter för dessa branscher, om än från olika utgångspunkter. En bredare belysning av branschernas ekonomiska utveckling hade också gett perspektiv på den samtida diskussionen om branschproblem. Byggbranschen brottades med akuta vinstproblem under slutet av 1960- och början av 1970-tal: hur påverkade detta utformningen av Bygg 70-programmet? Var det sant att produktivitetens ökning var svag och vinstandelen låg inom handeln under 1950-talet, något som ofta framhålls i debatten? Ökade antalet förvärvsarbetande i handelsbranschen under hela perioden? Många av de samtida debattörernas föreställningar om branschvillkoren kan ifrågasättas.

I detta sammanhang kan det tilläggas att analysen hade vunnit på ett mer genomsnittligt genusperspektiv. Byggnadsarbetarförbundet var ett utpräglat manligt dominerat förbund, medan både Textilarbetarförbundet och Handelsanställdas förbund dominerades av kvinnliga medlemmar. Kan detta ha påverkat förutsättningen för det fackliga arbetet – både vad gäller prioriterade frågor och relationerna till ett påtagligt manligt dominerat LO? En hypotes är till exempel att rörlighetsrestriktionerna var skarpare på kvinnodominerade områden, något som indirekt kan ha bidragit till att kvinnodominerade förbund gav relativt sett större utrymme för frågor om anställningstrygghet, socialpolitiska insatser och regionalpolitiska stöd.

4. Jörgen Ullenhag, *Den solidariska lönepolitiken i Sverige*, Uppsala 1971.

Slutsatser

Går det att beskriva de tre fackförbunden i termer av särintressen som drevs av en individuell rationalitet som stod i strid med bredare samhällsintressen och kollektiv rationalitet? Jag tror knappast det. De fallstudier som presenteras i Carina Gråbackes avhandling kan lika gärna tolkas i motsatt riktning. Samtliga tre fackförbund anslöt sig från slutet av 1950-talet till den solidariska lönepolitiken och accepterade omfattande omstruktureringar inom respektive bransch. Från slutet av 1960-talet skedde en omsvängning. Parallellt med önskemål om låglönesatsningar tilltog kraven på samhällsinslag och branschskydd. Men omsvängningen från slutet av 1960-talet skulle lika gärna kunna förklaras i relation till förändrade strukturella förhållanden som med teorier om fackliga organisationers "skrämmässighet". Den Rehn-Meidnerska medicinen slutade att verka när arbetskraftsefterfrågan i näringslivet inte längre var tillräckligt stark. Det handlade också om en ideologisk radikaliseringsprocess som inte självklart behöver tolkas i termer av skrämmässiga särintressen. Uppmärksamheten ökade kring strukturrationaliseringens och tillväxtens kostnadssida och tog sig uttryck i tilltagande motstånd mot centralisering och storstadskoncentration. Nya krav på inflytande och utvecklingsmöjligheter i arbetslivet lanserades. Anställningstrygghet och en bättre arbetsmiljö framhölls framför ett ständigt ökat konsumtionsutrymme.

I praktiken var fackförbundens inflytande över bransch- och politikutvecklingen marginellt. Varken Textilarbetarförbundet eller Byggnadsarbetarförbundet kan sägas ha uppnått några påtagliga resultat. Handelsanställdas förbund fick inte heller gehör för krav på ökat branschskydd. Textilindustrin fortsatte att bantas i snabb takt, trots tullskydd och industristöd på sjuttioalet, samtidigt som byggandet reducerades. Konsekvensen av den solidariska lönepolitiken blev hårdhänta rationaliseringar. Överhuvud taget skedde anpassningen av krisbranscherna snabbt under 1970-talet. Omstruktureringarna saknar internationellt motstycke vad gäller hastighet och omfattning.⁵ Överskottskapaciteten reducerades snabbt i jämförelse med andra länder i Västeuropa. En förklaring till detta kan vara det starka utrikeshandelsberoendet som hela tiden haft ett disciplinerande inflytande på politik och arbetsmarknadsorganisationer. Krispolitiken under sjuttioalet förhindrade inte omställningen till nya villkor.

Avslutningsvis skall det framhållas att Carina Gråbacke har skrivit en bra avhandling som behandlar många centrala frågor kring marknadsvillkor, partsorganisationers beteende och politiskt dikterade regleringssträvanden. Visserligen bekräftas inte tesen om fackförbunden som smala "särintressen", men den teoretiska svagheten förmörkar ändå inte bilden av en i grunden stark och uppslagsrik avhandling. Det går att dra två centrala slutsatser:

5. Lennart Schön, *Omvandling och obalans*, Bilaga 3 till LU 94, Stockholm 1994.

1. Fackförbundens ställningstagande rymmer både det "skrämmässiga" branschperspektivet och det "breda" samhällsperspektivet. Vilken tendens som dominerar beror mycket på den ekonomiska utvecklingen och de sociala villkoren – på den egna delarbetsmarknaden och i samhället i stort. Avhandlingen illustrerar att låg tillväxt ökar intressekonflikter och ger fördelningskampen karaktär av ett nollsummespel.
2. Det finns alltid en spänning i relationen mellan förbundet och huvudorganisationen. Huvudorganisationens möjligheter att skapa konsensus bland medlemsförbunden kring en tillväxtinriktad politik beror inte bara på täckningsgraden på arbetsmarknaden utan också på tillväxt, arbetskraftsefterfrågan och välfärdspolitiska insatser (arbetsmarknads- och socialpolitik).

Jonas Olofsson *

* Fakultetsopponent.

Kortare recensioner

Jakob Christensson, *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskers naturumgänge och identitetssökande*, Lagerbringbiblioteket, Nordic Academic Press, Lund 2002. 126 s.

Synen på naturen har gjorts till föremål för en lång rad vetenskapliga studier under inte minst de senaste decennierna. På svensk mark kan man nämna Orvar Löfgrens analys av 1800-talets borgerliga naturromantik i *Den kultiverade människan* (1979), liksom flera bidrag av bland andra Karin Johannisson, Sverker Sörlin, Lars Furuland och Gunnar Broberg. Vi vet ganska mycket om den förändrade natursynen under modern tid, och i flera analyser har problematiken kopplats till frågor såsom klassformering och nationalism.

Idéhistorikern Jakob Christenssons långessä *Landskapet i våra hjärtan* beträdder sålunda inte någon jungfrulig mark när det gäller ämnesvalet. Syftet med boken sägs vara att behandla naturens och landskapssynens roll i svensk självbild från sent 1700-tal till tidigt 1900-tal, och att visa "hur starkt tids- och kulturpräglat vårt förhållande till den omgivande naturen är". Detta åskådliggörs sedan med en associationsrik och lärd exposé där kända svenska konstnärer, författare och akademiker passerar revy.

Det bör sägas att *Landskapet i våra hjärtan* snarast är en populariserad historieframställning för det som brukar kallas den bildade allmänheten. Det torde till en del förklara frånvaron av en traditionell vetenskaplig frågeställning i boken, liksom av teori- och metoddiskussioner. Det har knappast varit Christenssons syfte med denna bok att bidra med nya perspektiv på natursynens historia, utan i stället att presentera ämnet i ny och lärd förpackning. Det empiriska stoffet i boken, liksom tankegångarna, känns i stort sett igen från tidigare forskning. Ett undantag kan sägas vara de avslutande kapitlen om Skåne, där boken i högre grad står på egna ben. Men med tanke på att författaren själv är professionell forskare, och boken utgiven i en skriftserie knuten till en historisk institution, hade man kanske kunnat förvänta sig ett litet tydligare förhållningssätt till den tidigare forskningen på området.

Nu saknas givetvis inte en tydlig tendens och metodik i boken. Inriktningen på den bildade eliten motiveras med att den "humanistiske forskaren" bör "ge röst åt det mänskligt individuella". På så sätt rättfärdigas att den intressanta frågan om hur natursynen tedde sig i bredare befolkningslager ställs i skymundan. Att svara på den frågan hade krävt något andra metoder än den traditionellt idéhistoriska som Christensson begagnar, det vill säga att identifiera en intellektuell elitdiskurs.

Boken är också traditionellt idéhistorisk i den mening att de (lärd) idéerna mestadels förklaras genom hänvisningar till andra idéer, snarare än att kontextua-

lisera dem med samtidens sociala, ekonomiska och politiska förhållanden. I tidigare forskning har ofta den moderna, romantiska natursynens kopplingar till kapitalism, urbanisering och industrialisering utretts och diskuterats, men i *Landskapet i våra hjärtan* lämnas sådana frågor med några undantag därhän.

Genom sin associativa stil väver författaren samman modern nationalromantisk naturvurm med den äldre folktrons magiska natursyn. Christensson vill dessutom hävda att den typiskt svenska uppskattningen av naturen hänger samman med att befolkningen här levtt nära naturen ända in i sen tid. Han hänvisar även till släktnamn och över tusen år gamla ortnamn för att bevisa denna tes.

På så sätt dribblas i någon mening det konstruerade och tidsbundna i natursynen bort – även om Christensson påpekar just dessa ting vid några tillfällen. Läsaren kan därmed lätt få intycket att svensken till sin essens verkligen är en naturbeundrare och att detta har mycket gamla rötter. Ibland röjer dessutom författaren en viss uppskattning för denna naturromantik och dess företrädare. Det finns alltså ett ganska okritiskt förhållningssätt gentemot den ideologi som analyseras.

Över huvud taget är det problematiskt huruvida svensk nationalism egentligen är så mycket mer fokuserad på naturen än annan nationalism. Möjligen är den det i viss grad, men hur mycket? Naturen spelar snarast en viktig roll i all nationalism. Ett centralt element i nationella ideologier är sökandet efter det ursprungliga och genuina, och det har man alltid funnit i naturen och på landsbygden. Man kan hänvisa till det tätbefolkade och tidigt industrialiserade England, där naturen och landsbygden spelar framträdande roller i den nationella mytologin.

Landskapet i våra hjärtan erbjuder trivsamt läsning för dem som uppskattar lärdom av det mer traditionella slaget, och som känner sig hemma i skönandars vittra sällskap. Christensson är en tonsäker stilist, och hans bok bör betraktas och bedömas som en välskriven essä. Om man söker efter nya forskningsrön bör man dock även bekanta sig med den övriga rikhaltiga litteraturen på området.

Samuel Edquist

Ulrik Langen (red), *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500–2000*, Roskilde Universitetsforlag, 2002. 245 s.

Forskningen kring ritualer har i europeisk historieskrivning fått något av ett uppsving det senaste decenniet och antologin *Ritualernes magt* är ett exempel på detta. Bidragsgivarna anlägger ett brett perspektiv; undertiteln anger omfånget: "europæisk historie 500–2000". I själva verket ligger den geografiska tyngdpunkten på Danmark, det är danska historiker som ligger bakom verket. Tidsmässigt görs nedslag under den långa perioden men inte någon av de åtta texterna omfattar den i sin helhet.

I antologins inledning skriver redaktören Ulrik Langen att ett gemensamt drag för samtliga artiklar är att studiet av ritualen går hand i hand med den historiska analysen snarare än den sociologiska eller antropologiska. Detta är ett metodologiskt påpekande, eftersom historikern inte kan studera ritualen i sig, utan bara en försvunnen praxis. Här utgör faktiskt antologins sista bidrag något av ett undantag, då det beskriver en nutida händelse: 50-års-minnet av Danmarks befrielse 1945. Langen menar också att uppfattningen om konsensus och konflikt förenar författarna, för det första genom synsättet att ritualer löser konflikter och för det andra genom att konflikten avgör vem som ska utforma ritualen.

Langen har även skrivit antologins första artikel som främst är en teoretisk diskussion om ritualforskningen. Här diskuteras ritualen som analytisk kategori på ett utförligt sätt. Langen förespråkar ett synsätt som ligger i linje med modernare ritualforskning, där ritualen mer ses som ett medel för kommunikation än för ensidig påverkan. Flera föregångare inom ritualforskningen diskuteras och kritiseras för att felaktigt blanda samman ritual och tradition. Trots det inledande avsnittets höga teoretiska ambitioner förblir flera av texterna empiriskt orienterade. Sebastian Olden-Jørgensen studerar hovkultur i Danmark 1536 till 1746 utifrån Volker Bauers karakteristik av olika typer av hov. Christian III:s 1500-talshov beskriver Olden-Jørgensen som patriarkaliskt, med nära band mellan adel och kung. Under Fredrik II skedde en övergång till det ceremoniella hovet, där kungens och adelns rivalitet ökade. Detta vidareutvecklades under 1600-talet och även under det danska enväldet. Tre utvecklingslinjer märks, enligt författaren. För det första skedde en utveckling från statsceremoniell till hovceremoniell, för det andra inträdde en konsolidering av ceremonien och för det tredje en övergång från ständs- till rangsamhälle vilket avspeglade sig i ceremonierna. Antologins tredje artikel är en studie av den saliska lagen på 500-talet. Pactus Legis Salicae, den äldsta nedskrivna saliska lagen, kan enligt Morten Munk Marcussen belysa frankernas förhållande till symboler och ritualer. Konflikter i samhället reglerades i detalj genom lagen, och enligt författaren framstod därmed samhället som en genomritualiserad kultur där symbolisk och hierarkisk status var primär. I Kim Esmarks text behandlas konflikter mellan kyrkliga och världsliga grupper i Frankrike under 1100- och 1200-talen. Esmark studerar några konflikter kring St Martinbasilikan med omnejd, och hur ritualer där iscensattes för att lösa dessa. Viktiga element i ritualerna var självförnedring samt medveten förnedring av relikter från prästernas sida och försoningsritualer av olika slag från de världsliga representanterna i konflikten. Ritualen förefaller ha varit en nödvändig del i samhällets konfliktlösning. Också duellen kan betraktas som en form av konfliktlösning, enligt Sune Christian Pedersen. Han studerar ett femtiotal dueller inom officerskåren i Danmark från andra hälften av 1700-talet fram till 1800-talets slut. Det var äran som stod på spel och konflikten kring den löstes genom duellen. Pedersen urskiljer två perioder med delvis olika karaktär. Före 1800 var

det oftast privata konflikter som låg bakom duellerna, och både meniga och officerare duellerade. Efter 1800 var orsaken istället att någon förnärmts offentligt och det var enbart officerare som duellerade vid denna tid. Under 1800-talet omformulerades slutligen äran så att det framstod som mer ärofyllt att avstå från duellen än att delta.

Jesper Vaczy Kragh skriver om spiritismen från 1700-talets slut fram till första hälften av 1900-talet. Spiritismens spektakulära ritualer blev ett alternativ till den traditionella kristna trosutövningen, bland annat genom att spiritisterna förenade vetenskap och religion och genom att kvinnor kunde ta plats i ritualen. Thomas Lyngby studerar de minneshögtider som iscensattes av Hans Christian Knudsen efter slaget vid Reden 1801. De utformades rituellt med tal, sånger och *tableaux vivants* och skulle manifesteras en känsla av gemenskap då landet var hotat. Också Anette Warring studerar minneshögtider men av modernare slag. Hennes utgångspunkt är den minneshögtid som hölls 1995, på 50-årsdagen av Danmarks befrielse. Hon menar att man genom minneshögtider allt sedan 1945 skapat en bild av ockupationen och av det förflutna som bygger på en känsla av sorg snarare än hjältemod. Emellertid heroiserades motståndsmännens insatser, och Danmark framställdes enligt författaren som en av de allierade. Ett dialogiskt inslag fanns också i minneshögtiderna i mötet med besökaren, och där fanns också möjligheten att omforma minnet av det förflutna, menar Warring.

Artiklarna i *Ritualernes magt* förefaller i olika grad relevanta för bokens tema. Det är bara några få som på ett genomarbetat sätt använder ritualperspektivet. Främst är det, förutom Ulrik Langen själv, Kim Esmark och Anette Warring som problematiserar ritualen teoretiskt. Olden-Jørgensens, Marcussens och Lyngbys artiklar är mera renodlat empiriska studier av olika typer av ritualer. Pedersens text om duellen och Kraghs studie av spiritismen uppfattar jag som allt för löst knutna till ämnet. Deras relevans för boken som helhet blir inte tydlig och detta drar också ner intrycket något för antologin i dess helhet. Den hade vunnit på att stramas upp i teoretiskt hänseende. Slutintrycket blir att det finns alla möjligheter att vidareutveckla Ulrik Langens ambitioner att använda den modernare typen av ritulforskning i studiet av historien. Denna antologi får ses som den danska forskningens första steg i den riktningen.

Malin Grundberg

Arne Søby Christensen, *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth*, Museum Tusulanum Press, København 2002. 391 s.

I dessa tider av postmodernt återupplivande av allehanda rudbeckianska skrönor – såsom att vandalerna skall ha utvandrat från Sverige, allt enligt Pontus Hulténs till forskning uselt förklädda fantasier – är det befriande att ta del av gammal he-

derlig weibulliansk exercis. Ty mitt i alla fascinerande diskursanalyser är det påfallande hur starkt beroende historievetenskapen trots allt är av den källkritiska skolbildning som växte fram i södra Skandinavien för ett sekel sedan. Ett av de senaste skotten på detta ännu långt ifrån döda träd är den danske forskaren Arne Søby Christensens *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth*.

Som titeln antyder handlar analysen om en av de historiskt kända böcker som vi troligen aldrig kommer att få läsa, Cassiodorus stora gotiska historia från 500-talets första hälft. Romaren Cassiodorus (ca 485–ca 583) var sekreterare och rådgivare åt den ostrogotiske kungen Theoderik den store i Italien. Endast en mindre bearbetning av arbetet är bevarad, *De origine actibusque getarum* ("Om geternas ursprung och bedrifter"), vanligen kallad *Getica*, sammanställd av goten Jordanes ett par decennier senare. Den senare skriften har haft stort inflytande på senare tiders historieskrivning, i synnerhet på den som utformades inom ramen för göticismen. Det är till Jordanes, och alltså indirekt till Cassiodorus, man hänvisar när man vill göra gällande att goterna var förfäder till svenskarna.

Arne Søby Christensen har verkligen ansträngt sig att tränga bakom Jordanes och nå fram till Cassiodorus original. Projektet är förvisso dömt att misslyckas om vi därmed avser ett sökande efter texten som sådan – här kan Christensen inte göra mer än att gissa – men vi kan mycket väl nå trovärdiga slutsatser när det gäller den kontextuella situationen; vilka källor Cassiodorus kan ha nyttjat; vilken bild av det förflutna hans uppdragsgivare önskade se nedskrivna, och så vidare.

Christensen menar personligen att Jordanes och Cassiodorus är i det närmaste värdelösa som källor till *aldre* gotisk historia, det vill säga den historia som rymts i första tredjedelen av *Getica*. På initiativ av Theoderik skrev den romerske ämbetsmannen sin omfattande redogörelse utan tillgång till några som helst källor om tidigare århundradens gotiska vandringar. Förmodligen fabulerade han ihop allt, även idén att goterna skulle ha härstammat från våra breddgrader. En möjlig bidragande orsak är det faktum att Cassiodorus hade tillgång till grekiska skrifter i vilka det gjordes gällande att det levde folk i norr, vilka benämndes med termer som liknade ordet "goter", däribland Gautoi (götar). För att kunna förläna Theoderiks goter en ärorik historia plockade Cassiodorus sålunda folknamn och andra element från vandringshistorier och legender. De kompillerade myterna blev snabbt populära, i synnerhet bland andra historieskrivare, vilka tog Cassiodorus skrönor som modeller för egna myter om *origines gentium*, "folkursprung".

Arne Søby Christensen befinner sig på väl upptrampad mark. Han är sannerligen inte den förste som kritiskt granskat Jordanes i sömmarna. Emellertid går han ännu längre i sin källkritik än flertalet historiker har vandrat tidigare. Søby Christensen anser att de antika goterna (de som i källorna benämns med namnformer som *Gotones*) inte behöver ha haft någonting med folkvandringstidens ryktbara goter att göra. Det finns inget som tyder på en gotisk kontinuitet från

den kristna tideräkningens första två sekler till Theoderiks tid. På punkt efter punkt skriver Christensen på detta vis om historien. Till de företeelser han kraftigt tonar ned hör historien om den legendomspunne konung Ermanarik, som härskade över goterna norr om Svarta havet i mitten av 300-talet. Ermanarik har visserligen existerat, därom vittnar andra och bättre källor, men det mesta av vad Cassiodorus och Jordanes säger om honom och hans rike är enligt Christensen otillförlitligt. Källkritiken är obarmhärtig mot den förmente överherren, som egentligen tycks ha varit en tämligen svag kungafigur.

Christensen är skarpsinnig och mestadels övertygande i sin källkritiska djupdykning i *Geticas* grumliga vatten. Frågan är dock om han inte är litet väl kategoriskt hård mot oppositionens argument. Vi kan knappast helt och hållet avfärda möjligheten av en gotisk muntlig historietradition på det sätt som Christensen gör (låt vara att jag personligen håller med honom på denna punkt). Min främsta invändning gäller emellertid den alldeles för nedlåtande attityd som Christensen uppvisar gentemot arkeologämnet. Ett helt forskningsfält avfärdas i en not (s 40). Den rysk-franske arkeologen Michel Kazanskis insats i *Les Goths* (1991) diskuteras inte.

Jag kan förstå om Christensen inte håller med Kazanski, men detta är ingen ursäkt för att dölja forskningen ifråga i tystnad. Detsamma gäller de åsikter som förts fram av en mängd arkeologer: deras argument är värda att åtminstone presenteras och diskuteras, så att läsaren får en rimlig chans att bilda sig en egen uppfattning. Att osynliggöra vetenskapliga motståndare är aldrig en sund strategi, och det kastar dessvärre en trist skugga över en i övrigt mycket intressant bok.

Dick Harrison

Mats G Larsson, *Götarnas riken. Upptäcktsfärder till Sveriges enande*, Atlantis, Stockholm, 2002. 212 s.

Historiker och arkeologer har på senare år allt mer betonat Götalandskapens roll vid enandet av det svenska riket. Processen förlägger forskarna till tidig medeltid, då det är först vid den tiden de skriftliga källorna omtalar att svear och götar hade förenats till ett rike. Denna tolkning vinner dock inget gehör hos arkeologen Mats G Larsson. I sin senaste bok går han till storms mot detta synsätt som han anser ha rötter i Västgötaskolans vidlyftiga teorier. Genom sina strövtåg i Götalandskapen vill Larsson i stället presentera en helt ny bild av hur det gick till när Sverige enades. Tesen går i korthet ut på att riksbyggnaden tog sin början redan under vendeltiden genom att svearna tack vare sin överlägsna organisation gradvis lade under sig götarnas områden. Detta skall ha skett genom våld och tributtagande.

Författaren finner belägg för sin teori genom att vandra upp på ett antal kullar

och högar i Götaland för att sedan låta blicken svepa över landskapet. Med arkeologens tränade öga förmår Larsson snart tränga bakom landskapets och fornlämningarnas stumma vittnesbörd. Med hjälp av intuition och inlevelseförmåga skisserar han en bild av hur det nordiska herrefolket svearna rycker in i Väster- och Östergötland där de lämnar spår efter sig i form av olika kulturyttringar av "östsvensk karaktär". Kammargravar, gravhögar, runstenar och artefakter från svearnas högstående kultur vittnar om denna gradvisa erövring. Till detta kommer utbredningen av ortnamn med svealändskt ursprung. Inledningsvis gissar sig Larsson fram genom historien med hjälp av olika tankemodeller men snart tenderar gissningarna att bli till etablerade fakta. Metoden påminner i mångt och mycket om den av författaren förlöjligade Västgötaskolans arbetssätt. Då Larsson blickar ut från toppen på Skalundahögen – Västergötlands största gravhög – slår det honom att denna monumental fornlämning inte kan ha uppförts av västgötar. I stället ser han framför sig en bygd med östsvenska inslag, vilket måste innebära att svearna ligger bakom högens uppförande. Så blir även fallet med Götalandskapens praktfullaste runstenar. Västgötaskolans banerförare Dag Stålsjö hade också en förkärlek för att kliva upp på högar och kullar för att sedan läsa av landskapet och dess fornlämningar. Sedan räckte det med litet fantasi och sunt bondförnuft för att konstatera att vaggan stod i Götaland. Frågeställningarna och ramverket för Stålsjö's respektive Larssons förklaringsmodeller är således i stort sett desamma.

Kanske bör vi stanna upp och reflektera över varför det idag är så viktigt att bevisa att det var i Svealand eller i Götaland vaggan stod. Kan det ha något att göra med att Dag Stålsjö kom från Västsverige medan Larsson har sina rötter i Östsverige? Frågan är hur fruktbara dessa seglivade urhemsteorier egentligen är. Larssons tes kan knappast sägas vara nydanande. Han har i stort sett dammat av Knut Stjernas, Sven Tunbergs och Birger Nermans teorier från förra seklets tidigare del. Till denna bild har han tillfört ortnamnsstudier genom att söka spåren efter sveakungens män i ortnamn och på runstenar vilka kan förknippas med titlar som tegnar och drängar. Likt Nerman kombinerar Larsson det arkeologiska materialet med uppgifter från Snorri Sturluson. Han har ett tämligen okritiskt förhållningssätt till de skriftliga källorna, vilka används för att bekräfta hans tes om de expanderande Uppsalakungarnas "Storsvitjod".

Den traditionella problemställningen att söka en vagga påminner mycket om det tidiga 1900-talets spridningsteorier där så kallade herrefolk medelst erövring spred sina kulturer. Då lade den europeiska forskningen ner stor kraft på att göra åtskillnad mellan olika folk eller stammar. Så är även fallet med Larsson, som betonar de kulturella olikheterna mellan de två folken svear och götar. Han utgår från ett konfliktperspektiv och överväger aldrig en eventuell interaktion i form av ett ömsesidigt kulturutbyte. Den moderna forskningen har allt mer börjat ifrågasätta bilden av etniskt homogena folk som via invasioner spred sina kulturer.

I stället diskuterar man olika kulturströmningar och undersöker hur utbytet fungerade mellan dessa. Artefakter av keltisk typ funna i Danmark under romersk järnålder behöver ju till exempel inte innebära att keltiska stammar har invaderat landet. Däremot tyder fynden på existensen av en gemensam elitkultur.

Debatten om riksenandet plöjer fortfarande i samma gamla fåra, där man antingen vill ge svear eller götar äran av att ha lagt grunden till det svenska riket. Det borde vara dags att tillämpa nya perspektiv som inte utgår från en konflikt mellan två föregivet homogena folk med kulturella särdrag. I 1100-talets Skandinavien utkämpades striderna inom ett allnordiskt elitskikt. Företrädare för olika kungagrenar grundade sin makt på vittförgrenade nätverk som inkluderade makthavare från hela Norden och Europa. Dessa elitgrupperingars inre sammansättning skiftade ständigt. Nätverksbyggandet bidrog dock till uppkomsten av en gemensam aristokratisk kultur. Det finns mycket som tyder på att förhållandena var likartade i 600- och 700-talens Sydsandinavien. I Rimberts *Vita Ansgarii* beskrivs till exempel i första hand stridigheter inom svearnas kungliga släktgruppering där konkurrenterna söker stöd från danska makthavare.

Larsson framhäver olikheterna och motsättningarna mellan svear och götar. Varför inte undersöka likheterna inom det nordiska elitskiktet och diskutera hur interagerande grupper bidrog till ett växelspel mellan olika kulturströmningar? Att skapa en Sveaskola som ett svar på Västgötaskolan gör endast att debatten stagnerar i ett slags skyttegravskrig med lokalpatriotiska förtecken.

Lars Hermanson

Bjørn Bandlien, *Å finne den rette. Kjærlighed, individ og samfunn i norrøn middelalder*, Den Norske Historiske Forening, Oslo 2001. 377 s.

Spänningen mellan kärlek, individens valmöjligheter och samhällets organisering av samlivet genom äktenskapet utgör temat i mentalitetshistorikern Bjørn Bandliens bok. I ett genusperspektiv undersöker författaren hur uppfattningarna om kärlek och samlevnad förändrades i det norsk-isländska samhället under perioden från cirka 800 till cirka 1300. Under vikingatid och äldre medeltid var det en självklarhet att föräldrarna arrangerade sina barns äktenskap. Denna uppfattning stod i hjärt kontrast till den kanoniska samtyckes-doktrinen, som stadgade att både mannen och kvinnan själva skulle ge sitt medgivande till giftermålet. Under 1100-talet började den kristna föreställningen om äktenskapet gradvis göra sig gällande i det norsk-isländska samhället. Det rörde sig dock om en långt utdragen process där den nya doktrinen inte blev lagstadgad förrän i slutet på 1200-talet. Äktenskapets stora betydelse som maktmedel för alliansbildande och social produktion gjorde att läran om samtycket hade svårt att slå rot.

Med fokus på kvinnan som aktör analyserar författaren källorna i ett historiskt antropologiskt perspektiv. Källmaterialet utgörs i huvudsak av det norröna sagamaterialet. Bandlien tar sin utgångspunkt i den nordiska mytologin där mäns och kvinnors kärlek spelade en avgörande roll för upprätthållandet av samhällets maktförhållanden och balans. I hjältediktingen dominerar det så kallade heroiska samtycket, vilket innebar att äktenskapet sågs som en process där mannen genom sina handlingar måste bevisa sin värdighet som make. Uppfyllede han inte kraven hade kvinnan rätt att lämna honom. Mannen kunde höja sin status genom att vinna ärbara kvinnors hjärtan. Kvinnorna hade dock en egen vilja och kunde välja olika strategier för att finna den rätte som motsvarade eller höjde deras status. I krigarsamhället förelåg det emellertid ett nära samband mellan kärlek, våld och makt. Genom att förföra eller våldta en motståndares dotter kunde man beröva sin fiende hans heder och därmed förnedra honom offentligt. Detta är enligt författaren ett återkommande tema i sagamaterialet.

Från mitten av 1100-talet gjordes försök att lösrija kärleken från ärediskursen. Utvecklingen av statsmakten och kyrkoinstitutionen ställde nya formella krav på äktenskapets giltighet. Bandlien diskuterar frågan om det var kyrkan eller den höviska kulturens inflytande som bidrog till förändringen av kärleksidealerna. På Island var äktenskapet som alliansmedel av stor betydelse för biskoparnas maktpositioner, vilket bidrog till att prästerskapet endast motvilligt anammade det kanoniska systemet. I 1200-talets Norge innebar införandet av arvkungadömet och nya regler kring arv och ägande att det blev allt viktigare att definiera vad som var ett giltigt äktenskap. Kungar och aristokrater insåg då att den kristna och höviska synen på äktenskapet kunde bidra till maktkonsolidering och motverka fejder kring arv. Under 1300-talets första hälft slog den kanoniska samtyckesdoktrinen igenom på bred front. Bandlien undersöker vilken betydelse detta fick för kvinnans förmåga att agera som självständig aktör. Trots att hennes ja krävdes innebar den nya synen på äktenskapets oupplöslighet en inskränkning av kvinnans förmåga till fri handling. Normer och värderingar förändrades. Under starkt inflytande från kyrkan betonades kvinnoideal som tålmodighet, trofasthet och ödmjukhet. Kvinns ära blev nu långt starkare knuten till sexualitet. Frågan är dock hur väl samtyckesdoktrinen efterlevdes i praxis? Arrangerade äktenskap var ju en realitet långt in i modern tid. Detta problem återstår att lösa för framtida forskning.

Bandliens bok bidrar till många nya perspektiv på äktenskapet. Genom att sätta kvinnorna i fokus förmår han genomföra en djuplodande analys, i vilken äktenskapet inte blott ses som ett alliansmedel i ett politiskt sammanhang där kvinnorna utgör ett redskap i männens politiska spel. Framställningen tyngs dock stundtals av alltför många exemplifieringar från det isländska sagamaterialet, vilket gör den något svårsläst. Författarens teorier kan utan problem tillämpas på ett bredare material. Boken hade blivit mer stringent och dessutom intressantare om

antalet exempel från det norröna materialet begränsats och analysen i stället vidgats till att även inkludera det övriga nordiska källmaterialet. Om så skett hade Bandlien förmått att gå utanför de traditionella norska ramarna där man allt som oftast nöjer sig med att spegla samhället utifrån de norsk-isländska källorna. Författaren har dock lyckats med att kombinera mentalitetshistoria och genusperspektiv till en bred historisk antropologisk studie. Boken kommer säkerligen att bilda ett viktigt underlag för framtida komparativa analyser av den medeltida nordiska äktenskapsinstitutionen.

Lars Hermanson

Lotten Gustafsson, *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under medeltidsveckan på Gotland*, Nya Doxa, Nora 2002. 315 s.

Under en vecka varje sommar samlas mängder av medeltidsentusiaster i Visby för att leka historia. Medeltidsveckan har varit ett faktum sedan 1984 och utgör idag den gotländska turistsäsongens höjdpunkt. Omkring 100 000 besökare kommer till ön för att ikläda sig märkliga dräkter, spela gammaldags musik och äta med fingrarna. Det var, förstås, bara en tidsfråga innan detta besynnerliga fenomen skulle resultera i en akademisk avhandling. Och nu har det alltså skett.

Avhandlingen är skriven av Stockholmsetnologen Lotten Gustafsson och har titeln *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under medeltidsveckan på Gotland*. Den baseras på ett omfattande fältarbete under åren 1993–1998. Gustafsson är som titeln antyder huvudsakligen intresserad av ”förtrollade zoner”, områden i vilka människor spelar olika roller och leker med verkliga eller påhittade erfarenheter. Här finns bland annat Valdemar Atterdags brandskattning, medeltidsmarknaden och föreningen Styringheims läger.

Problemformuleringen är vid, snarast litet för vid. Gustafsson säger sig vara intresserad av förhållandet till det förflutna, av våra relationer till en svunnen verklighet. Vilka bilder och ideal från medeltiden finner idag nåd inför våra lekande ögon? Vilka specifika medeltida företeelser önskar vi uttrycka när vi träder in i vår egen fusk-medeltid? Hur löser vi problemet med de motsägelser, grundade i tolkningsvariationer, som Medeltidsveckan är full av? Vid sidan av allt detta finns en lika stor kärnfråga: varför har just medeltiden, och inte någon annan period, blivit så intressant för gemene man?

I avhandlingen drar Gustafsson slutsatsen att medeltidsfascinationen i grund och botten är ett uttryck för nyromantik. Vi blandar historia och saga, realism och fiktion, till en pseudomedeltida soppa som fyller våra behov. Medeltiden blir en sorts utopia i vilken vi spelar de roller vi själva önskar spela. Leken fungerar som en frizon för försök till lösningar på existentiella och kulturella dilemman. Genom lek och spel flyttas det förflutna fram till nutiden, där lekens illusion

förlämnar autenticitet åt den utopiska vision som därmed får liv.

Jag erkänner gärna att *Den förtrollade zonen* har goda sidor. Avhandlingen innehåller ett flertal intresseväckande analyser av enskilda företeelser, såsom de mänskliga tablåerna kring spelet om Valdemar Atterdag och Visby brandskattning år 1361, vilka fungerar som en ram åt Medeltidsveckans aktiviteter, från första dagen till den sista. Gustafsson analyserar ett flertal scenarion såsom utgångspunkter för brytande av etablerade normer (erotik, bärande av vapen, etc). Men avhandlingen rymmer även en mängd problem, och de tenderar att växa sig allt större ju vidare perspektiv vi anlägger på arbetet. Det börjar redan vid teorin: *Den förtrollade zonen* rymmer en spänningsfylld diskrepans mellan flera idékomplex, såsom kulturarvsproblematik, lek- och ritualforskning och forskning om historiebruk. Det samlade teoretiska greppet saknas emellertid, varför avhandlingen ger ett något spretigt intryck. Men detta är en petitess jämfört med det faktum att objektet för analysen – Medeltidsveckan på Gotland – egentligen aldrig hamnar i analytiskt fokus *per se*.

Själva veckan blir, avhandlingens undertitel till trots, inte föremål för någon egentlig undersökning. Gustafsson är uttryckligen intresserad av specifika aspekter av vår relation till det förflutna – återskapande av historien, lekar, etcetera – men inte av den komplexa mängd av företeelser som tillsammans utgör Medeltidsveckan. Två exempel räcker för att belysa problematiken: (1) Ända sedan evenemanget startade för ett par decennier sedan har den folkbildande och vetenskapliga ambitionen funnits med i bagaget – föreläsningar, symposier, etcetera – men av detta syns nästan intet i Gustafssons avhandling. (2) För många besökare, liksom för organisatörernas ekonomi, utgör torner spelen på Strandgården norr om ringmuren en höjdpunkt i Medeltidsveckan, men även de lyser med sin frånvaro i Gustafssons avhandling. Så gör även många andra evenemang.

I mitt personliga perspektiv är Gustafssons tystnad kring dessa företeelser obegriplig. Jag har själv varit verksam som föreläsare på Gotlands fornsal under Medeltidsveckan sedan år 2000. Min ambition har varit att kombinera (populär-)vetenskap i form av föreläsningar med samma tematiska inlevelse (medeltida dräkter, medeltida matskick, etc) som kännetecknar de personer Gustafsson analyserar. Dessutom brukar veckan i praktiken fungera som min sista semestervecka, vilket innebär en rejäl dos hälsosam avkoppling. En typisk dag för mig under Medeltidsveckan innehåller en tidig morgonvandring runt ringmuren, en eller flera spatserturer på gatorna iförd 1300-talsdräkt, visit hos goda vänner i Nordrikes läger, kvällsföreläsning på museet eller besök på tornering, följt av social samvaro på en medeltidskrog. För mig, liksom för många andra, i synnerhet på arrangörssidan, bildar allt detta en *enhet*. Det existerar ett ständigt pågående spel mellan lek och vetenskapligt allvar, mellan utåtriktad attityd och forskning. Utan denna speciella enhetskänsla hade Medeltidsveckan blott varit en i raden av semesterplojer i den svenska sensommaren. Märk väl: för andra besökare är sna-

rare själva nöjestruppen det väsentliga. Medeltiden reduceras i detta fall till ett exotiskt dräktmode, till kul musik och sång samt till lite honungsgodis att knapra på under tornerspelen. Även denna aspekt av veckan saknas i avhandlingen.

Med andra ord: Gustafsson väljer medvetet bort en betydande del av Medeltidsveckans helhet, såväl vad gäller tid och rum som identitet. Hon skär bort allt som inte passar in i hennes förklaringsmönster. Den genomsnittlige besökaren på Medeltidsveckan känner knappast igen sig i hennes beskrivning av evenemanget. Jag drar därför den måhända litet elaka slutsatsen att det i själva verket inte alls är Medeltidsveckan som Lotten Gustafsson är intresserad av utan snarare de element i veckan som är direkt länkade till rollspel, "lajv" och annan ritualiserad lek. Hon skriver rent ut (s 33) att hon har koncentrerat sig på situationer i vilka människor försöker skapa fullskaliga illusioner och stämningar av medeltid. Inget fel i detta, men det hade varit mer konsekvent, och bättre för avhandlingen, om hon vågat släppa Visby som rumslig utgångspunkt och renodlat analysen av lekfenomenet, identitetsspelet, föreningar i stil med SCA samt rollspelsinslag i andra festivaler.

Jag hävdar också att det krävs betydligt mer forskning för att utvärdera varför just medeltiden så lätt hamnar i fokus för nyromantiskt drömmeri och allehanda festivaler. På denna punkt räcker dessvärre inte Gustafssons bok särskilt långt. Hon hade behövt vässa de metodologiska och teoretiska vapnen betydligt, i synnerhet när det gäller forskning om historiebok (Klas-Göran Karlsson, m fl). Men det är en annan historia. *Den förtrollade zonen* är, trots ovanstående invändningar, en insiktsfull analys av några av de fenomen som tillsammans utgör integrerade delar av den nyromantisering av det förflutna som den historiska forskarvärlden på gott och ont har att tampas med. Och det är vackert så.

Dick Harrison

Bent Christensen m fl (red), *Esrums Klosters Brevbog I-II*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002. 352 + 234 s.

Michael H Gelting (red), *Roskildekrøniken*, Wormianum, Højbjerg 2002. 103 s.

I dessa tider av bristande kunskaper i latin och ännu mer bristande kunskaper i paleografi är det inte sällan nödvändigt, redan av primära forskningsskäl, att källkritiskt acceptabla översättningar av latinska verk görs tillgängliga för allmänheten. Det faktum att många arbeten är besvärliga att tolka redan för den latinkunnige – eftersom det kräver kunskaper om samhälllig kontext, litterär stil, med mera – gör det än mer önskvärt. Därför är det både trist och obegripligt att så många av våra gamla svenska källor inte är utgivna i kommenterade över-

sättningar. När får vi måne se en dylik utgåva av Ericus Olai, vår förste egentlige historieskrivare? Gud vet.

Att den här typen av arbeten trots allt kan produceras inom ramen för vårt existerande latinska kunskapssamhälle, om blott viljan och pengarna finns, bevisas inte minst av de publiceringar som sker i vårt södra grannland. Nyligen förelåg *Esrums Klosters Brevbog* i två band, utgivna på Museum Tusulanums Forlag (2002), samt en reviderad utgåva av Michael Geltings översättning av *Roskildekrøniken* (2002). Det inger hopp. Kan danskarna, så kan väl vi.

Esrums Klosters Brevbog är en översättning till danska av *Codex Esromensis*, en latinsk och forndansk handskrift från tiden kring 1500 som innehåller 259 påvliga och kungliga privilegier samt andra juridiska dokument, vilka tillsammans utgjorde grundval för klostrets fyra hundra år långa historia. Det äldsta dokumentet (nr 84, givet av kung Erik Lam) stammar från 1140, det sista från 1512. Volym 1 är en fullständig översättning av verket, medan volym 2 omfattar inledning, kommentarer, register och kartor.

Allt som allt utgör brevboken ett ovärderligt primärmaterial om livet på norra Själland under medeltiden, ett material som dessutom väl belyser relationerna mellan den danska kungamakten och cisterciensorden. Boken vänder onekligen upp och ned på vissa invanda perspektiv. De flesta som berömmar sig av att vara någorlunda välorienterade i den danska historiska geografin associerar per automatik till kungamakten och dess jordägande när Nordsjälland kommer på tal, men här ser vi snarare hela området i klosterperspektiv. Dessutom framstår Själland, Skåne och andra medeltida danska områden helt i ljuset av bygdernas betydelse ur Esrums klostrets eget nätverksskapande. Kungar och ärkebiskopar har flyttat ut i periferin.

Det är sådana perspektivförskjutningar som gör studiet av brevboken till en både viktig och historiskt upplysande djupdykning i det förflutna. Ett problem är emellertid källmaterialets karaktär, vilket ger innehållet en besvärande ekonomisk slagsida. Vi lär oss åtskilligt om Esrums materiella bas men föga om den intellektuella överbyggnad som trots allt var av fundamental vikt för samtliga medeltida kloster. Den som läser brevboken på jakt efter vardagligt klosterliv får alltså leta förgäves. Ett klart plus, ur forskningens synvinkel, är dock kommentarerna i volym 2, vilka delvis är utformade just i syfte att demonstrera källmaterialets forskningsmässiga fruktbarhet.

Michael Geltings reviderade utgåva av *Roskildekrøniken* är ingen nyhet vad beträffar själva översättningen, men väl när det gäller kommentaren. Verket skildrar Danmarks historia från 826 till 1138 med fokus på Roskilde; kungarnas och stormännens relationer till stadens kyrka är i allmänhet grundläggande för krönikörens åsikt om dem och deras epoker. Arbetet skrevs troligen i slutet av 1130-talet och därmed är det en av de allra äldsta inhemska narrativa källorna till dansk historia överhuvudtaget. Gelting gissar att upphovsmannen varit nära knu-

ten till biskop (senare ärkebiskop) Eskil, och han karakteriserar verket som "ett hastigt hopskrivet inlägg till stöd för en lokal ledares delvis misslyckade försök att öka sin makt på grannens bekostnad".

Förra gången Gelting gav ut *Roskildekroniken* var han främst intresserad av krönikörens person. Den här gången strävar han efter mer: målet är att åskådliggöra sammanhangen, att placera krönikan i en samhälllig kontext. Gelting analyserar följaktligen texten i dess egenskap av uttryck för en särskild grupps politiska intressen. Han frågar sig varför de historiska protagonisterna blir antingen skurkar eller hjältar i krönikörens ögon. Varför skildras exempelvis den våldsamme kungasonen Magnus Nielsen, som stupade vid Foteviken 1134, så positivt? Gelting söker även efter tidigare okända källor till arbetet och kan påvisa ett visst beroende av den engelske krönikören Henry of Huntingdom. Och så vidare: det här är klassisk nordisk källkritik. Bröderna Weibull skulle inte ha övertygats på alla punkter, men de hade definitivt känt igen sig i det forskningsmässiga landskapet.

Geltings analys är utan tvekan intressant, även om den knappast lär bli allena-rådande och slutgiltig. Det danska 1100-talet, liksom den historiska och arkeologiska forskningen därom, är alldeles för händelserik och spännande för att vi i detta läge skall våga oss på akademiska bokslut.

Dick Harrison

Eija Lähteenmäki, *Ruotsin suomalaismetsien synty. Savolainen liikkuvuus vanhemmalla Vaasa-kaudella* [Uppkomsten av finnskogarna och den savolaxiska rörligheten under den äldre Vasatiden.], Diss, Bibliotheca Historica 77, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2002. 212 s.

Finnar på svensk mark var ingen sällsynthet i det svenska riket under medeltiden, men största delen av de dåtida svenska landskapens finsktalande befolkning verkar ha kommit från Finlands skärgård eller kusttrakter. Relativt få hade alltså sina rötter i det finska inlandet. Läget förändrades under Gustav Vasas regeringstid, då migrationen från landskapet Savolax inleddes. Skogsfinnar kallas inflyttare som bosatte sig i Sveriges och Norges glesbebyggda skogsmarker, vilka senare omtalades som finnskogar. Också hertig Karl välkomnade savolaxare till sina områden – inflyttare och nyodlingar betydde ju en ökning av arbetskraften och skatteinkomsterna. All migration var dock inte initierad av kronan eller makthavarna: också missväxt eller krig kunde utgöra en effektiv *push factor*.

Migrationen från den östra riksdelen till de svenska landskapen har behandlats av ett flertal forskare. Nu har också Eija Lähteenmäki tagit upp temat i en doktorsavhandling. Hon koncentrerar sig på uppkomsten av de så kallade finnskogarna (främst på den svenska sidan riksgränsen). Lähteenmäki kartlägger inte bara migrationsvägarna och -rutterna, utan hon har också till syfte att granska

fenomenet på ett så heltäckande sätt som möjligt. Följaktligen följer framställningen händelseförloppet såväl på gräsrotsnivån som på statsplanet. Avhandlingens disposition är kronologisk och täcker in Gustav Vasas och hans söners regeringstider.

Det är i och för sig mycket välkommet att också orsakerna till savolaxarnas migration klargörs ordentligt, men behandlingssättet kunde ha varit en aning mer koncentrerat: nu innehåller verket ställvis onödigt vidlyftiga redogörelser för olika faktorer kring och bakom savolaxarnas migrationsväg, vilket ibland får framställningen att te sig som en generell översikt av Sveriges allmänna politiska, ekonomiska och religionshistoria under 1500- och 1600-talen. Det stundom ostrydda sättet att närma sig och behandla ämnet avspeglas också i verkets illustrationer, av vilka relativt få anknyter till det i huvudrubriken omnämnda temat. Ett tema höjs dock ovanför andra, nämligen Vasadynastin som initiativtagare och reglerare av migrationen. Eftersom de styrandes roll framhävs redan i frågeställningen, kunde det ha varit lämpligt att åtminstone avhandlingens underrubrik hade varit precisare och till exempel haft formen "Kronans migrationspolitik under den äldre Vasatiden" eller "Vasadynastin och de finska inflyttarna".

Förhållandena på målorterna beskrivs visserligen i det näst sista analyskapitlet som också är försett med en karta över finska nybyggares torp på hertig Karls ägor. Ett diagram som åskådliggör finska nybyggares totalantal under perioden 1579–1586 visar på ett konkret sätt att man vid denna tid inte kan tala om någon massiv invandrarström från den östra riksdelen: det absoluta antalet finska inflyttare översteg aldrig 25 nykomlingar per år och allt som allt utgjorde finnarna bara en knapp femtedel av de sammanlagda inflyttarna i hertigdömet. Mot slutet av århundradet började den finska migrationen emellertid bli livligare, varför myndigheterna ansåg det nödvändigt att ordna särskilda tjänstemän med uppdrag att införliva den finska befolkningen med den övriga förvaltningsapparaten.

En aspekt som i detta sammanhang kanske kunde ha varit värd att bli behandlad mer ingående är den finska migrationens särart: å ena sidan rörde det sig om en befolkningsrörelse *innanför* ett rikets gränser, å andra sidan talade inflyttarna ett helt annorlunda språk än urinvånarna och de hade också en delvis avvikande kultur. Följaktligen kunde läsaren förvänta sig en mer tydlig analys av själva ackulturationsfasen och kontakterna mellan "finskt" och "svenskt" i svenska lokalsamhällen för att inte tala om de samtidas syn på etniska gränsdragningar. Lähteenmäki framför visserligen diverse småplock ur källmaterialet, men det skulle ha varit intressant att försöka kasta mer ljus över vardagen i finnskogarna: varför och hur lyckades till exempel den Finlandsfödde torparen Anders Arvidsson avancera till en betydande jordägare i Torpeskog i slutet av 1500-talet och vad var egentligen anledningen till att kyrkoherden i Hova stämplade sina finska församlingsbor som barbarer år 1618?

Trots sina brister är Eija Lähteenmäkis avhandling mycket mångsidig och följ-

aktligen kan den rekommenderas för alla som är intresserade av de tidiga Sverigefinnarnas historia. Verket är försett med ett sexton sidor långt sammandrag på svenska, vilket berättar om författarinnans vilja att dela med sig av sina rön till i första hand den nordiska forskningen.

Marko Lamberg

Bruce L Mouser (ed), *A Slaving Voyage to Africa and Jamaica. The Log of the Sandown, 1793–1794*, Indiana University Press, Bloomington 2002. 156 s.

”Begin to be very uneasy.” Så läser vi i loggboken för *The Sandown*, onsdagen den 18 december 1793. Skeppet befann sig vid ett sjukdomshärjat avsnitt av den västafrikanska kusten, i en del av världen som skribenten helst hade sett att man lämnat bakom sig för länge sedan. Överallt låg sjömännen och vred sig i plågor. Folk dog. Allt försenades. Katastrofen nalkades. ”Very uneasy” är sannerligen en lakonisk underdrift. Han som skrev måste ha varit betydligt mer bekymrad än raderna låter ana.

Författaren hette Samuel Gamble och var kapten på *The Sandown*. Hans loggbok har nyligen publicerats med utförlig kommentar av Bruce Mouser, professor emeritus i historia vid Wisconsin-La Crosse-universitetet: *A Slaving Voyage to Africa and Jamaica. The Log of the Sandown, 1793–1794*. Loggboken berättar historien om en resa med slavskepp i den ökända triangelhandelns slutfas. Resan började den 23 januari 1793 och slutade den 11 oktober 1794: det var en strapatsfylld expedition till Afrika och Västindien som vid upprepade tillfällen var nära att misslyckas, som krävde många dödsoffer och som resulterade i betydligt mindre profit än uppdragsgivarna hade önskat. Eftersom ögonvittnet Gamble var en noggrann herre som tog tillfället i akt att låta sina intryck omsättas i text har loggboken ett värde som vida överstiger det för dylikt material naturliga. Loggboken förefaller faktiskt vara en av de bästa primärkällor vi överhuvudtaget har om den transatlantiska slavhandeln i slutet av 1700-talet. Här finns information om det besvärliga läget för internationell sjöfart under kriget mellan Storbritannien och Frankrike 1793, information om handel med slavar både i Afrika och på Jamaica, information om de problem en sjökaptan ofta hade med såväl besättning som last samt, inte minst, en textuell provkarta på det elände gula feberns spridning förde med sig på båda sidor av Atlanten. Notförteckningen är beundransvärt omfattande, med mängder av textuppgifter om hamnar, flodmynningar, lokala afrikanska köpmannafamiljer, handelsförutsättningar, med mera.

Vad som gör källmaterialet särskilt fascinerande är alla vedermodorna. Det mesta som kunde gå fel på resan gick fel. Kapten Gamble hade verkligen problem, och det var inte alltid han lyckades (eller ville) dölja detta genom lakoniska formuleringar likt den ovanstående, eller genom tystnad. Inte nog med krigets faror;

Gambles besättning ådrog sig dessutom vidriga febersjukdomar som försenade resan med åtskilliga månader. Inköp och lastning av slavar försvårades, och när man väl efter sju sorger och åtta bedrävelser var framme i Kingston med vad som återstod av lasten visade sig slavmarknaden vara nedtyngd av ett överskott på osåld mänsklig arbetskraft. Priserna blev därefter. Mitt i allt elände sitter emellertid kapten Gamble vid sin loggbok och redogör med uppenbart intresse för de sociala och geografiska miljöer han bekantar sig med, de handelsmän han möter och det afrikanska djurlivet. Skildringen av Kap Verde-öarna växer ut till en längre redogörelse, liksom texterna om vissa afrikanska folkgrupper.

Med andra ord: Trots sin skenbara torrhet är loggboken en mycket användbar källa till det sena 1700-talets historia, och den blir inte sämre av Bruce Mousers omfattande kommentar.

Dick Harrison

Heide W Whelan, *Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 22, Böhlau, Köln 1999. 387 s.

Den tyska historikern Heide Whelan har studerat den balttyska adeln i Estland, Livland och Kurland under 1800-talet, en tid då området snabbt förändrades och då adeln ställdes inför sin kanske största utmaning.

Den balttyska adeln, som endast utgjordes av ett par hundra familjer, var en säregen grupp i det ryska imperiet och försåg under 1700- och 1800-talen imperiet med några av dess mest framträdande militärer och rådgivare. I Baltikum styrde denna grupp över den livegna estniska och lettiska allmogen, på tsarens uppdrag och med stöd av medeltida lagar och privilegier. Genom historien avspeglas adelns förmåga till anpassning i det sätt som den behöll sin politiska och ekonomiska ställning under dansk, polsk, tysk, svensk och rysk överhöghet.

Boken är en fallstudie av adelns förmåga och oförmåga att anpassa sig till 1800-talets samhällsförändringar i allmänhet och den ryska centralmaktens ambitioner att modernisera och centralisera samhället i synnerhet. Vad som skiljer denna bok från de flesta tidigare, som behandlat temat, är just att adeln studeras på hemmaplan och med moderniteten som utgångspunkt. Begreppet modernitet är dock en av studiens ömma punkter då det inte alls diskuteras och endast framträder som kontur till de olika delstudierna som behandlar allt från kvinnor som godsägare till sprittillverkning som extrainkomst.

I bokens första del behandlas det korporativa ridderskapet och dess historia med särskild tyngdpunkt på den självbild enligt vilken adeln såg sig som en sann aristokrati med givna privilegier och ansvar inte bara för provinserna utan även för imperiets väl.

I bokens andra del behandlas de organisationer och normer som omgav adeln. Här lyfter Whelan fram familjens centrala roll då hon menar att den, tillsammans med ridderskapet, var den institution som genom uppfostran och sociala regelverk upprätthöll adelns ställning och identitet genom århundradena. Till skillnad från adeln i övriga Europa kunde den balttyska under 1800-talets första hälft konsolidera sin ställning. Detta skedde genom att deras privilegier vid upprepade tillfällen bekräftades och genom att den, då livegenskapen upphörde, tillskansade sig den exklusiva rätten att äga jord, samtidigt som ansvaret för bönderna upphörde. Adeln överlevde också 1840-talets bondeoroligheter och agrara kriser genom våld och en förnyelse av jordbruket.

Bokens tredje del följer adeln in i 1800-talets andra hälft och de ekonomiska, politiska och sociala rörelser som adeln ställdes inför. Under denna tid fångades adeln allt mer i ett grepp från två håll med nationella förtecken. På landet formerade sig allmogen med krav på sociala reformer samtidigt som centralmakten fick en allt tydligare ambition att ersätta det multinationella imperiet med en centraliserad rysk stat.

I den "russifiering" som skedde på centralmaktens initiativ under 1880-talet inskränktes såväl adelns politiska som kulturella ställning, vilket urholkade ridderskapets betydelse som garant för adelns identitet och politiska status. Ställda inför denna utmaning fann sig adeln alltmer trängd i ett hörn då dess självbild och tidigare försök att till varje pris bevara sin ställning och sina privilegier uteslöt varje form av samarbete eller politiska reformer. Istället sökte adeln sin trygghet i familjen och dess roll som bevarare av tradition och den kulturella tyskhets som blev allt viktigare för adelns identitet. I kontrast till traditionen arbetade adeln för fortsatt förnyelse och kapitalisering av ekonomin och jordbruket. Det är i detta skede tydligt att bildning och affärsverksamhet fick en allt större betydelse för adeln, vilket också gav avtryck i familjen där det nya samhällets liberaliserade syn på utbildning, giftermål och karriär bröt igenom.

I Whelans studie får vi dock främst följa adelns väg ut ur det traditionella, men inte in i det moderna samhället. Delstudier om hur adelns tillgångar investerades utanför jordbruket eller hur dess medlemmar arbetade inom de fria yrkena lyser med sin frånvaro.

En poäng i Whelands bok är att adelns självupptagenhet och rigida motvilja mot sociala och politiska reformer måste ses som en förklaring till att 1905 års revolution fick en så våldsamt utveckling i de baltiska provinserna. Tyvärr gör Whelan halt vid 1905 och hon följer inte adelns med- och motgångar fram till de avgörande händelserna kring revolutionen 1917 vilket hade kunnat utveckla denna tanke ännu mer.

Boken vilar på en grundlig genomgång av samtida och modern forskning på området. Källäget är tacksamt eftersom flera familjer har lämnat arkiv, brevinsamlingar och memoarer efter sig. Värt att notera är att en förvånansvärt stor del

av detta material har skrivits av kvinnor. Sammantaget bygger studien på material från ungefär en sjättedel av ridderskapets familjer, men i framställningen får ett fåtal mer framstående familjer dominera, samtidigt som de politiskt progressiva grupper som fanns inom adeln lyser med sin frånvaro. Det hade varit intressant att se ett resonemang kring hur detta och adelns vilja att dokumentera sig själv påverkat undersökningen.

Whelans studie är främst genom sina många och vitt skilda delstudier ett betydande bidrag till kunskapen om denna säregna grupp och dess väg utför, samtidigt som den är befriad från den sentimentalitet som tidigare varit så framträdande i studier av den balttyska adelns öden.

Johan Eellend

Yvonne Maria Werner, *Kvinnlig motkultur och katolsk mission. Sankt Josefsystarna i Danmark och Sverige 1856–1936*, Veritas Förlag, Stockholm 2002. 358 s.

Yvonne Maria Werner, docent i historia vid Lunds universitet, publicerade för ett par år sedan en omfattande analys av katolska kyrkan i Sverige under decennierna kring sekelskiftet 1900, *Världsvind men främmande* (1996). Detta arbete har nu fått en uppföljare i form av boken *Kvinnlig motkultur och katolsk mission. Sankt Josefsystarna i Danmark och Sverige 1856–1936*. Som titeln anger är det denna gång ett mer avgränsat problemområde, men likväl inom samma fält. Werner skärskådar de i Norden verksamma franska Sankt Josefsystarnas verksamhet i detalj för att därigenom erhålla nya forskningsrön om den nordiska katolicismen under religionsfrihetens första tid.

Forskningsobjekten, Sankt Josefsystarna, tillhörde en fransk religiös rörelse kallad *La Congregation des Sœurs de Saint-Joseph de Chambéry*, vars moderhus låg i staden Chambéry i Savoien. Systarna etablerade sig i Danmark redan 1856 – danskarna hade erhållit religionsfrihet 1849 – och i Stockholm 1862. I sin fortsatta verksamhet uppvisade de en omfattande aktivitet. Rörelsen expanderade kraftigt. I början av 1920-talet fanns cirka 700 josefsystrar i Skandinavien; de drev 17 sjukhus och sjukhem, 24 skolor samt ett antal barn- och ålderdomshem. Den övergripande utvecklingen gick från en ursprunglig tonvikt på skolundervisning (inte minst i franska) till ett allt större engagemang i sjukvården. Men märk väl: det var aldrig undervisningen och vårdandet, i egenskap av självändamål, som var centrala för systarna. Centralt var istället missionen, utbredandet av katolicismen. Systarna utförde sina karitativa gärningar till Guds ära, till gagn för medmänniskorna och inte minst för den egna frälsningens skull. Detta faktum undgick givetvis inte protestantiska opinionsbildare, vilka stundom gick till häftigt angrepp mot systarna. Tack vare sin omfattande verksamhet kom emellertid josefsystarna att spela en central roll i den katolska kyrkans missions-

arbete i Norden. De bidrog sannolikt också till att gradvis reducera befolkningens fördomar mot katolicismen.

Inriktningen på Sankt Josefsystrarnas verksamhet ger Yvonne Maria Werners forskning en vällovlig fokusering och pregnans. Hon kan nu applicera teorier och perspektiv som hade blivit svårhanterliga om problemområdet varit större. Det handlar om kultur, genus och spiritualitet. Det handlar om djupt religiösa kvinnor som levde i en manligt dominerad hierarkisk kyrkostruktur. Det handlar om kollisioner mellan starka människor och starka viljor. Vad hände när de franska Sankt Josefsystrarna konfronterades med de huvudsakligen tyska katolska prästerna på våra breddgrader? Vad hände när deras verksamhet utmanade det protestantiska nordiska samhällets normer? Ännu i början av 1960-talet framställdes katolicismen i allmänhet och klostren i synnerhet som hot mot nordisk identitet och nordiska värderingar.

Det finns flera teoretiska trådar i arbetet. Werner knyter således an till Inger Hammars forskning om den lutherska kallelselärans betydelse i Sverige ännu i början av 1900-talet. Enligt denna lära skulle kvinnan i första hand agera maka och mor. Hon skulle definitivt inte leva i celibat; klosterlivet fördömdes. Dessutom kopplar Werner sin analys till uppfattningen av klerikaliseringsstrategi, en hypotes som har utarbetats inom ramen för tysk konfessionaliseringsforskning. Systrarnas agerande tolkas med andra ord som en alternativ väg för kvinnlig frigörelse, en väg som till skillnad från den liberala kvinnorörelsens inte vann allmän acceptans i Sverige.

Om *Kvinnlig motkultur och katolsk mission* uteslutande läses som en analys av Sankt Josefsystrarnas egen verksamhet är det svårt att inte imponeras av Werners arbete. Vi möter systrarnas andliga liv, deras arbete inom barnomsorgen, skolväsendet och sjukvården. Vi ser hur de möter både respekt och motstånd från samhället, hur de uppträder och behandlas som jämbördiga parter till kyrkoherdar, prelater med flera. Werner åskådliggör hur samhällets successiva omvandling (i synnerhet Andra Vatikankonciliet) ställde nya krav på systrarna. Hon visar hur dessa under 1900-talets gång steg för steg tvingades omforma hela sin verksamhet för att anpassa sig till – eller reagera mot – omvärldens krav. Mot slutet av boken skildras hur ordenssystrarnas liv förändrades i grunden i takt med katolska kyrkans omvandling under 1900-talets andra hälft. Hierarkin och klerikaliteten tonades ned, samtidigt som samarbetet över politiska och religiösa gränser ökade. Den enskilda ordenssystemens handlingsfrihet och ansvar blev större, men den konkreta verksamheten i Norden minskade.

Boken har som synes många goda poänger. Den utvidgar kraftigt vår kunskap om såväl andligt liv som utbildnings- och sjukvårdssektorn i Norden under andra hälften av 1800-talet och första hälften av 1900-talet. Dessvärre finns det emellertid en olycklig diskrepans mellan Werners explicita teoretiska ambitioner och bristen på allmänhistorisk perspektivering i hennes utvärdering av empirin. Att

Sankt Josefsystrarna var viktiga ur den nordiska katolicismens synvinkel är förvisso ställt utom allt tvivel, men hur viktiga var de om det historiska scenariot skärskådas i hela samhällets perspektiv? Hur ofta diskuterades Sankt Josefsystrarna i den politiska pressen – jämfört med diskussionerna av andra religiösa företeelser? Utgjorde deras verksamhet ett hett debattämne i riksdag och kommun? Hur prominenta var de jämfört med andra andliga projekt, såsom frikyrkorna och de ekumeniska initiativen? Werner hävdar med emfas att systrarna representerade "en kvinnlig motkultur i det moderna samhället", en sorts tredje väg mellan den lutherska kvinnosynen och borgerliga kvinnliga emancipationssträvanden – men var deras antal och samhällliga prominens verkligen så imponerande att ordet "motkultur" är relevant att bruka? Observera att Werner själv är svävande och försiktig när det gäller att leda dylika hypoteser i bevis. "Kanske", skriver hon (s 256), var det ordenslivets karaktär av anti-normsystem som fick unga nordiska kvinnor att söka sig till denna religiösa livsform. De önskade ett alternativ till såväl den evangelisk-lutherska hushållsideologin som till den liberala kvinnorörelsen. Kanske. Klara belägg saknas. Jag kan därvid inte låta bli att fråga: var går gränsen mellan motkultur och marginalfenomen? Hur stora teoretiska växlar kan man egentligen dra på systrarna?

Dessa frågor får aldrig något egentligt svar i boken, vilket är att beklaga. Faktum kvarstår dock att Werners teoretiska fokusering tvingar mig att grubbla över problemet och ställa just dessa typer av frågor. Tack vare den teoretiska vinklingen blir arbetet till något mer än blott en bok om några hundratals systrar. En tidigare förbisedd pusselbit i vår nutidshistoria läggs på plats och tvingar fram färskna spörmål. Det är så god forskning fungerar.

Dick Harrison

Erik Blix (red), *Humor. Hundra år av skämtsamhet. Grönköpings Veckobladets jubileumsbok*, Ordfront Förlag AB, Stockholm 2002. 151 s.

Det är skillnad på humor och satir. Humor bygger på ett ständigt upprepat koncept och det komiska kan beskrivas som en kollision mellan mänskliga regelsystem, där kulturbundna antaganden om tillvarons ordning krockar. Olle Ferm har i boken *Abboten, bonden och hölasset. Skratt och humor under medeltiden* (2002) med hjälp av inkongruensteorin förklarat att den begreppsförvirring som uppstår vid varseblivning av en inkongruens måste tolkas och kategoriseras för att vi skall nå en humorupplevelse. Humorn är liksom satiren kulturellt och kontextuellt beroende, men satiren är mer tidsbunden eftersom själva målet och syftet med denna form av skämtsamhet är att driva, företrädesvis elakt, med aktuella tilldragelser som ofta har politiska implikationer.

Grönköpings Veckoblad, som år 2002 jubilerade som 100-årig, är en tidskrift uppbyggd kring såväl humor som satir. Satirens nutidsanknytning återfinns i veckobladets persongalleris göranden, varanden och uttalanden. Typsnitt, ålderdomligt och högtravande språk, liksom ständigt återkommande ålderdomliga fotografier av Grönköpings bekanta personligheter bidrar till den humoristiska profilen. Tidskriftens notiser känns lätt igen som händelser i den stora världen utanför Grönköping. *Grönköpings Veckoblad* driver med – eller snarare överdriver – mänskliga svagheter i allmänhet, men framförallt med kända och aktuella personer. Det är inte första gången veckobladet läggs under luppen. Dess roll som politisk opinionsbildare har till exempel granskats av Kerstin Wikberg i avhandlingen *Samhällets skrattspegel. Studier i Grönköpings veckoblad* (1978).

För att fira tidskriftens hundraåriga existens har jubileumsskriften *Humor* kommit till. Boken innehåller essäer av 14 författare – somliga kommer att nämnas här – och några är, eller har varit, medarbetare i tidningen. *Humor* består av två delar med en mer allmän del om humor och satir, och därefter skildringar som rör småstaden Grönköping.

För den som inte är så väl förtrogen med Grönköpingsandan erbjuder Rolf Hertzman och Rolf Christerson samt Ulf Schöldström, medarbetare i *Grönköpings Veckoblad*, en roande snabbkurs om den aktuella tidningens eviga aktörer respektive dess lingvistiska vändningar. Dick Harrison ger en exposé över humorns historia och pekar på dess kulturbundenhet. Han diskuterar även humorns tabuområden, och poängterar det problematiska med att kontrollera dess uttrycksformer eftersom humor bör ses som en form av säkerhetsventil (s 25). Aake Nystedt placerar in *Grönköpings Veckoblad* i förra sekelskiftets explosionsartade utgivning av skämttidningar. Nedgången för dessa humoristiska tidningar förklaras som en följd av nedlagda rakstugor och dagspressens expansion (s 87).

Cecilia Torudd, känd för sin "Ensamma mamman", presenterar bokens enda genusperspektiv. Skämtpressen har historiskt sett varit en manlig angelägenhet. Torudd påtalar bristen på kvinnliga förebilder inom humorgenren, vilket i sin tur resulterat i en allmän uppfattning om att kvinnor inte är roliga, det vill säga utom när det skämtas om kvinnan – de vanligaste och mest seglivade kvinnliga stereotyperna är fortfarande satkärringen och blondinen. Bertil Neuman tar sig an en annan schablon, "juden", när han resonerar kring huruvida man får skämta om vad som helst. Neuman menar att det handlar om taktkänsla och att vi bör vara medvetna om när vi passerar gränsen för det tillåtna. Det handlar således om individuellt ansvar. En generell regel, anser han, är att man ej får skämta om mänskliga lyten eller utsätta individer för förnedrande angrepp. Men när Neuman berör den stereotypa bilden av "juden", blir diskussionen något svajig och otydlig, eftersom detta varken rör sig om angrepp på enstaka individer eller uttryck från ett fåtal aktörer. En liknande ambivalens och otydlighet finns i formuleringen om

hur flickan ska reagera på att bli klappad i baken, då han menar att det är "[...] flickan och ingen annan som avgör om hon känner sig sårad eller ej" (s 48). Det är svårt att finna något lustigt i nedvärderande handlingar som förstärker och cementerar onödiga fördomar. Historikern Lars M Andersson har i sin avhandling *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (2000) analyserat och uppmärksammat hur skämtpressgenren medverkat, såväl språkligt som visuellt, i nationellt identitetsskapande processer genom att befästa en grupps annorlundahet. Andersson placerar därmed satir och humor i ett bredare perspektiv.

En återkommande problematisering och samtidigt det enda sammanhållande i denna publikation, förutom jubileumsföremålet, kan sägas vara humorns tabuområden. Sammanfattningsvis tycks man överens om problemet med att angripa humorns eller satirens uttrycksformer – det slår ofta tillbaka. Det som kan saknas i boken är en djupare diskussion, till exempel om humorns maktfunktion. Humor och satir är på sätt och vis allvarliga redskap – annars blir det banalt – och kan aldrig oskyldiggöras med ett: "det var bara ett skämt". Detta slutliga omdöme är kanske något oförtjänt, eftersom det trots allt rör sig om en bok som först och främst är ämnad att roa. *Humor* är en underhållande och lättläst bok av presentkaraktär. Önskas en mer djuplodande analys får den sökas annorstädes.

Lena Nilsson

Carin Bergström, *Skolmostrar och läsmästare. Lärare på landet före folkskole-reformen 1842*, Nordiska museets förlag, Stockholm 2000. 183 s.

Svensk utbildningshistorisk forskning har i olika undersökningar kartlagt folkundervisningens innehåll och organisation före folkskolan. Den modell med läsning och kristendoms-kunskap förmedlad genom hemundervisning och prästerliga förhör som etablerades på 1600-talet dominerade fram till folkskolans införande. Den var dock inte allenarådande. Från slutet av 1700-talet grundades ett växande antal sockenskolor där den kyrkliga undervisningen kompletterades med skrivning och räkning, färdigheter som främst efterfrågades av bondsöner.

Om lärarna i dessa tidiga sockenskolor har inte mycket varit känt. I brist på historisk forskning har den bild som de första skildrarna av folkskolans förhistoria målat upp kommit att gälla som etablerad kunskap, ofta upprepade i sockenhistoriker. Eftersom de första skolhistoriska författarna representerade folkskol-lärarkåren, bör deras skildringar läsas mot bakgrund av kårens professionaliseringssträvanden. Lärarna i de tidiga sockenskolorna fick i dessa framgångs-krönikor tjäna som negativa motbilder eller ofullkomliga föregångare till folksko-lans välutbildade, professionella lärarkår. Enligt P Paulssons klassiska skildring,

Historik öfver folkundervisningen i Sverige från äldsta till närvarande tid (1866) var läraren i sockenskolan i regel en "gammal, lytt, försupen, eller till och med för stöld misstänkt eller straffad bonde, torpare, dräng eller simpel knekt" som i brist på andra försörjningsmöjligheter åtog sig skolmästarbefattningen.

Carin Bergström har underkastat denna bild en kritisk granskning. I en väl-skriven och rikt illustrerad bok undersöker hon vilka som undervisade i landsbyg-gens skolor före folkskolan. Undersökningen är begränsad till tiden 1800–1842 och gäller tre områden med tidig skoletablering: Skåne (Färs kontrakt), Värmland (Nyeds kontrakt) och Uppland (Oland-Frösåkers kontrakt). Av totalt 196 lärare var endast åtta kvinnor. Den förvånansvärt låga andelen kvinnor förklarar Berg-ström mycket trovärdigt med hänvisning till sockenskolans undervisning i skrivning och räkning, färdigheter som kvinnor vanligen inte behärskade. Endast 17 lärare uppges i källorna vara handikappade, och för de skånska lärarna var medel-åldern 38 år. Vissa lärare hade bisysslor, men inte mer än enstaka lärare kan för-fattaren beteckna som "avsigkomna figurer" (s 156). I stället framträder bilden av en både kunnig och engagerad lärarkår. Utbildningsnivån varierade visserligen, men ansatser till lärarutbildning förekom, inte minst i Växelundervisningssäll-skapets regi. Som regel tillämpades lärlingsmodellen, fortfarande nyttjad i lärar-utbildningarnas praktik.

En av undersökningens stora förtjänster är det komparativa perspektivet. Ut-vecklingen i de tre områdena jämförs och skillnader tydliggörs. Det är dock en-dast för Skåne som skolutvecklingen diskuteras i ett vidare perspektiv, där en-skifte och folkökning framhävs som viktiga faktorer bakom den snabba tillväxten av antalet skolor. Jordbrukets kommersialisering, som i den senaste forskningen om det skånska skolväsendet tillmätts stor betydelse som efterfrågefaktor, berörs däremot inte. Diskussionen av skolgrundandet i övriga undersökningsområden hade med fördel kunnat göras utförligare. Bergsbrukets betydelse för folkunder-visningens utveckling i Värmland, som antyds avslutningsvis (s 163), hade tjänat på att utvecklas ytterligare. Detsamma gäller godsherrrens "patronatsrätt" vid tillsättningen av skollärare i områden dominerade av godsekonomi (s 157).

Bergström relaterar sina resultat till tidigare svensk forskning, men det inter-nationella forskningsläget saknas nästan helt. Också för nordiskt vidkommande saknas viktiga referenspunkter, inte minst Gösta Cavonius avhandling *Folkskol-lärarnas föregångare i Finland. Klockare och sockenskolmästare under frihetsti-den* (1943), som behandlar sockenskolmästarna i Finland på 1700-talet, och vars genomgång av lagstiftning och debatt på riksnivå dessutom utgör en viktig bak-grund till Bergströms undersökning. Värmlandsdelen hade vidare med fördel kunnat relateras till Knut Tveits undersökning av skolförhållandena på andra sidan riksgränsen, *Allmugeskolen på Austlandsbygdene 1730–1830* (1991). Tveit ägnar nämligen ett omfattande kapitel (s. 125–189) åt lärarnas bakgrund och villkor.

Bergströms studie har sin styrka i den omfattande och skiftande empirin, men

värdet av undersökningen hade kunnat bli ännu större med en tydligare teori-anknytning. Författaren noterar till exempel att lärarna i Skåne undergick något av en professionalisering under den aktuella perioden, men detta intressanta spår följs inte upp, trots att det finns tidigare svensk forskning att anknyta till.

Undersökningen slutar 1842 och antyder därmed på nytt folkskolestadgans avgörande betydelse. Särskilt mot bakgrund av Christina Florins forskning om folkskollärarkårens professionalisering skulle det vara angeläget med en under-sökning som spände över hela 1800-talet. Vad innebar folkskolestadgans till-komst för lärarkårens sammansättning? Småskolans införande på 1850-talet kan uppfattas som en återgång till eller sanktionering av sockenskolan, och i det per-spektivet kan Bergströms resultat förväntas vara relevanta långt efter 1842.

Carin Bergströms undersökning ger inte bara ny kunskap om det tidiga 1800-talets lärare på den svenska landsbygden. Boken innehåller också många värde-fulla bebyggelsehistoriska noteringar kring skolhusen, deras placering, utform-ning och funktion. Här finns ämne till en undersökning av ytterligare ett utbildningshistoriskt fält som i stort sett är utforskat.

Daniel Lindmark

Anders Mattsson, *Sveriges äldsta affärsbank. Wermlandsbanken*, Matsonia AB, Karlstad 2002. 502 s.

De svenska bankernas tradition att ge ut monografier över den egna verksamhe-ten är nästan lika gammal som bankerna själva. Under de senaste åren, möjligen som en avspeglning av det allmänt ökade intresset för historia, har företagsmono-grafin som genre upplevt något av en renässans. Ett av de främsta kännetecknen för bankmonografierna har alltid varit en relativt kraftig fokusering på bankens ledande tjänstemän och styrelseledamöter. Bankens framgångar, och eventuella misslyckanden, har därvidlag starkt kopplats till enskilda individers insatser. Anders Mattssons bok om Wermlandsbanken är skriven från två skilda utgångs-punkter. Bankens historia från 1832 fram till 1970-talets början skildras i ett när-mast lokalhistoriskt perspektiv. Värmland, det värmländska näringslivet och lokala potentater utgör kärnan i denna del av boken. Mattssons framställning är överlag oerhördt detaljrik och vittnar också om en stor beläsenhet inom det bankhistoriska området. Inte minst ger det första avsnittet en mycket tydlig bild av det svenska affärsbankssystemets födelse från 1830 och framåt. I ett mer generellt och teore-tiskt perspektiv finns det dock tydliga brister i de inledande kapitlen. Liksom i många tidigare bankmonografier medför fixeringen vid enskilda personer, den strikt kronologiska dispositionen och bristen på konkreta frågeställningar att fram-ställningen blir en svåröverskådlig blandning av rena anekdoter och väsentliga fakta.

Bokens andra del, åren 1972–1993 – som sammanfaller med den tidsperiod under vilken Mattsson själv var anställd i banken – har en annan karaktär. I dessa avsnitt får läsaren en mycket initierad insidebeskrivning av den svenska bankmarknadens dramatiska omvandling. Ju högre upp i bankens hierarki som Mattsson själv avancerade, desto intressantare ur principiell och vetenskaplig synpunkt blir skildringen. Wermlandsbanken var nämligen en synnerligen väsentlig komponent i de kraftiga omstruktureringar som ägde rum i samband med att den svenska bank- och finansmarknaden avreglerades från och med 1980-talets början.

Wermlandsbankens omdaning inleddes 1985, när det Stockholmsbaserade investmentbolaget Bonnier & Bonnier Invest, med Karl-Adam Bonnier som huvudägare, förvärvade en majoritet av aktierna i banken. Bankens direktörer som under 150 år varit vana vid att Wermlandsbanken var en regional maktfaktor av betydelse, fick nu se banken bli en avsevärt mindre pusselbit i ett betydligt större finansiellt spel. Tidigare affärs- och vänskapsförbindelser som tryggt inriktningen på bankens verksamhet fick nu ge vika för helt andra prioriteringar. Ett drygt år efter att Bonnier & Bonnier Invest förvärvat majoriteten i banken, såldes den vidare till ett annat investmentbolag, Proventus. Samtidigt som de nya ägarna gav sig tillkänna presenterades också bildandet av en helt ny bank- och finanskoncern: GotaGruppen AB. I koncernen ingick vid sidan av Wermlandsbanken även de två regionala affärsbankerna Götabanken och Skaraborgsbanken samt en rad andra finansiella bolag. Sammantaget kunde den nya bank- och finanskoncernen erbjuda sina kunder en lång rad ekonomiska tjänster.

Med hänsyn till bankens starka regionala förankring och position inom det värmländska näringslivet, är det inte förvånande att värmlänningarna i allmänhet och bankdirektörerna inom Wermlandsbanken i synnerhet mötte den nya skapelsen och de nya ägarna med stark skepsis. Mattsson beskriver mycket ingående, och även underhållande, de värmländska intressenas kamp för att med alla medel mota bort de nya ägarna ur banken och behålla den regionala självständigheten. Kampen var dock förgäves. Efter att de nya ägarna lyckats få över Wermlandsbankens VD Gunnar Schotte på sin sida, tog GotaGruppen efterhand över hela Wermlandsbanken. När sedan de tre regionala bankerna inom GotaGruppen sommaren 1990 slogs samman till en bank, Gota Bank, var Wermlandsbankens tid som självständig organisation till ända. Bitterheten mot de Stockholmsbaserade ägarintressena förstärktes sedan ytterligare när hela Gota-projektet gick i sank i samband med finanskrisen hösten 1992 och Gota Bank övertogs av Nordbanken.

Samttaget har Mattsson tagit på sig en mycket stor uppgift, nämligen att skildra en affärsbanks historia under drygt 150 år utifrån ett källmaterial som enligt uppgift består av mer än 300 hyllmeter skriftliga dokument. Frågan är om uppgiften varit Mattsson övermäktig, inte minst med hänsyn till att arbetet utförts under relativt kort tid. Skildringarna av bankens verksamhet fram till 1970-talets början tillför forskningsläget inom svensk bank- och finanshistoria föga.

Däremot är Mattssons initierade beskrivningar av bankens, och hela det svenska finansiella systemets, omvandling under 1980-talet och det tidiga 1990-talet av stort intresse för forskningen. Tack vare Mattssons position inom banken får läsaren en i sammanhanget närmast unik möjlighet att följa hur en organisation, och människorna inom organisationen, reagerar på förändringar som hotar den egna existensen och som bryter mot rådande traditioner och normer.

Tom Petersson

Peder Anker, *Imperial Ecology. Environmental Order in the British Empire, 1895–1945*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 2002. 352 s.

Den norske vetenskapshistorikern Peder Ankers bok *Imperial Ecology* är historien om hur den ekologiska vetenskapen växte fram i Storbritannien och dess kolonier i allmänhet och i Sydafrika i synnerhet under 1900-talets första hälft, med viss tyngdpunkt lagd på mellankrigstiden. Det övergripande temat är imperiets betydelse för ekologins framväxt, men även hur den ekologiska vetenskapen i brittisk kontext rör sig från det tämligen partikulära studiet av botanik till det ganska generella studiet av människan i hennes sociala och kulturella omgivning. Anker spårar denna utveckling i det brittiska imperiet genom att tidigt i sin framställning etablera två knutpunkter, eller kanske snarare nätverk, för den ekologiska vetenskapens framväxt, nämligen Sydafrika å ena sidan och det brittiska moderlandet å den andra. Att vissa brittiska ekologer kunde utföra sina undersökningar på den afrikanska savannen eller i regnskogen, medan andra var tvungna att hålla till godo med vindpinade strandremsor vid den brittiska kusten, spelade en inte oväsentlig roll för hur den ekologiska teoribildningen skulle komma att utvecklas under första halvan av 1900-talet. Resultatet blev två radikalt olika och konkurrerande ekologiska teorier som båda sökte placera in människan i ett ekonomiskt, socialt och kulturellt samspel.

I centrum för Ankers bok återfinns vi således två relativt starka ekologiska nätverk, ett sydligt baserat i kolonin Sydafrika och ett nordligt baserat i Storbritannien. Det är dessa nätverk som spelar huvudrollerna i den konflikt Anker sätter sig före att skildra. Båda nätverken hade karismatiska företrädare. Den nordliga falangen representerades av den till Oxford och Cambridge knutne Arthur George Tansley och dennes mekanistiska uppfattning om ekologi som en naturens ekonomi. Förutom ekologi var Tansley dessutom mycket fascinerad av Sigmund Freuds psykoanalys. Korsbefruktningen mellan ekologi och psykologi skulle komma att visa sig betydelsefull: Analogier drogs mellan människans själsliga utveckling i form av självständigt tänkande, förnuftiga resonemang och kunskapens organisering å ena sidan och det ekologiska habitatets evolution å den

andra. Likheterna var tillräckligt tydliga för att motivera ekologin som det instrument med vars hjälp imperiets skulle rättas till.

Sydafrikas företrädare inom det ekologiska området var John William Bews, i sin tur ivrigt uppbackad av premiärministern och tillika amatörbotanisten Jan Christian Smuts. Där Storbritannien och Tansley var mekanister, kom Sydafrika och Bews, främst genom Smuts inflytande, snarare att representera en holistisk syn på ekologi, där naturen betraktades som en gång för alla fixerad och om än inte orubblig så åtminstone inget man borde skaka om allt för mycket. Även här kom psykologin att spela viss roll, även om Smuts sannolikt var mer influerad av Walt Whitman än Sigmund Freud. *Imperial Ecology* beskriver alltså tydligt hur konflikterna mellan dessa olika teoribildningar också manifesterades i en motsättning mellan kolonisations- och koloni, mellan nord och syd liksom mellan mekanism och holism.

Men Ankers historia är inte enbart en historia om vetenskapliga teorier och deras användning, utan handlar även om hur ekologin som ung vetenskap hämtade sitt teoretiska ramverk från andra discipliner – Anker talar om en sorts tänkandets import när den relativt unga vetenskapen skulle finna sitt språk. Denna import förbyttes så småningom till en export när ekologin kring 1940 på allvar trädde fram som ett instrument i imperiets tjänst och som sådant applicerades inom politik och sociala vetenskaper. Särskilt slående är hur Smuts, i kraft av sitt ämbete, utnyttjade ekologiska principer även inom den sydafrikanska inrikespolitiken. Smuts ekologiska utgångspunkt var att naturen inte borde störas och han betraktade helt enkelt svarta och vita som olika arter, vilka mädde bäst av att vara separerade från varandra så att (onaturlig) konkurrens om utrymme och föda inte uppstod. För Smuts var det också tydligt, att även om Afrika (eller ännu hellre Sydafrika) kunde ses som mänsklighetens vagg, så hade afrikanerna, till skillnad från européerna, av någon anledning hejdats i sin evolution.

Denna aspekt på ekologins historia är naturligtvis mycket intressant, men ibland känns det dock som den har blivit väl tydlig i Ankers framställning. Är man som läsare inte själv väl insatt i ekologins historia är det lätt att man tappar bort var Tansley, Smuts och alla andra aktörer egentligen stod inom vetenskapen som sådan – boken rör sig förvisso över stora geografiska områden men stannar alltid inom det brittiska imperiet. Vilket genomsåg hade dessa idéer internationellt? Eftersom ämnet främst rör botanik är det också lätt att känna sig en smula vilsen vad gäller applikationerna av ekologin inom zoologin.

Detta är dock perifera önskemål och Anker påstår inte att han med *Imperial Ecology* har någon annan ambition än att undersöka ekologins framväxt och betydelse inom det brittiska imperiet. Stilen är genomgående lättillgänglig och flyhänt och Anker vann också år 2000 Forum for History of Human Sciences avhandlingspris. Min största invändning gäller snarare det faktum att förlaget, Harvard University Press, i sedvanlig ordning vägrar att inkludera en litteraturlista. Som det är nu får man istället sitta och bläddra sig igenom drygt 70 sidor noter

för att hitta den referens man söker. Detta skall emellertid inte kasta någon skugga över vare sig Anker eller innehållet. *Imperial Ecology* sätter välbehövligt ljus på en intressant aspekt av ekologins historia

Sofia Åkerberg

Margaret MacMillan, *Peacemakers. The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*, John Murray, London 2001 (paperback 2002). 528 s.

Versaillesfreden har en ständig aktualitet. Nu lyftes den fram bland annat för att ge en kunskap om varför staten Irak ser ut som den gör med dess stora kurdiska minoritet och blandning av sunni- och shiamuslimer. I USA görs även märkliga försök att framställa president George W Bush som en ideologisk efterföljare till president Wilson (se t ex Michael Elliott i *Time* 30/12 2002). Han skulle enligt detta resonemang kämpa för att göra världen demokratisk på liknande sätt som Wilson försökte.

Om denna fredsprocess har Margaret MacMillan skrivit en mycket läsvärd bok. Författarinnan är utbildad i Oxford och nu professor i Toronto. Vad som står i centrum i hennes framställning är det halvår från det att president Wilson kom till Paris i december 1918 till den 7 maj följande år, då tyskarna i spegelsalen i Versailles mottog fredsvillkoren. Som i den goda dramatiska framställningen skapas genom denna koncentration en stark känsla av närvaro och också ödesmättad. Författarinnan fuskar emellertid inte. Hon ger utmärkta bakgrunds-teckningar för de skilda frågorna. Man får till exempel följa processen mot Jugoslavien, Polen, Tjeckoslovakien, Irak, Jordanien, det moderna Turkiet och Palestina. Också fredens betydelse för relationen mellan Japan och Kina görs klar. 1919 är heller inte någon definitiv slutpunkt i framställningen, utan författarinnan låter oss veta vad som sedan händer.

Läsvärdet förhöjs mycket genom de många goda personteckningar som ges. Här finns "de tre stora", Georges Clemenceau, David Lloyd George och Woodrow Wilson. Clemenceau, som alltsedan fransktyska kriget var besatt av revanschbegär och hat mot Tyskland och det tyska; Lloyd George, walesaren som var främmande för den traditionella brittiska överklassen och som egentligen hatade krig; Wilson, historieprofessorn och universitetsrektor som kunde vara litet tröttsam, eftersom han var docerande också gentemot sina medförhandlare men som var den som särskilt förlorarna i kriget fäste sina förhoppningar vid. Även andra av 1919 års män är kända: marskalk Foch, utrikesminister Balfour, den blivande presidenten Masaryk, arkeologen och krigshjälten T E Lawrence, kemiprofessorn och senare presidenten Weizmann och general Kemal Atatürk, som lyckades slå en del av fredsresultatet över ända. Även många andra fångar intresset som serben Pasic, den polske pianisten Paderewski och den charmige

greken Venezileos, som kallades den störste grekiske statsmannen sedan Perikles.

Margaret MacMillan understryker vissa förutsättningar för fredsarbetet. Den allierade segern kom plötsligt. Ännu i mitten av år 1918 var de allierade hårt pressade. Det innebär att segerherrarna var dåligt förberedda för sin segrarposition. Att Paris, och inte exempelvis Genève, var platsen för fredsförhandlingarna ledde till att förhandlingarna påverkades av fransmäns tyskhät och väldiga säkerhetskrav. De intensiva och stundom mycket hårda förhandlingarna mellan "de tre stora" åstadkom trots allt en stor vänskap, som förklaras med att på maktens höjd är ensamheten stor.

Versaillesfreden har ett dåligt rykte. Tyskarna avskydde den. Också exempelvis den svenska opinionen tyckte att den var mycket grym mot de besegrade. Den store brittiske ekonomen Lord Keynes ansåg tidigt att den förhindrade ekonomisk återhämtning och skulle leda till nytt krig. Vi vet också att Adolf Hitler kom till makten i Tyskland 14 år efter Versaillesfreden och med propaganda mot freden som ett av sina främsta slagnummer. Jämför vi med andra av Europas stora freder, så har särskilt Wienkongressen kommit ut väsentligt bättre än Versaillesfreden och efter hand också Westfaliska freden. Efter krigsslutet 1945 fanns i jämförelse med 1919 en större förmåga att se framåt och att söka åstadkomma samverkan mellan segrare och besegrade. Det räcker med att nämna namnen George Marshall och Jean Monnet.

Margaret MacMillan vill ge freden och också fredsmakarna en äreräddning. Deras uppgift var utomordentligt svår med alla krav och önskemål som stred mot varandra. Om detta är bara att hålla med. Ingen av stormakterna hade heller sådan makt som USA idag så att villkor kunde föreskrivas. För Europa i dess helhet var behandlingen av Tyskland viktigast. Författarinnan menar att det inte var en speciellt hård fred för tyskarna. Hitler skulle ha stormat mot fredsvillkor hur de än hade sett ut. Men det viktigaste var inte vad Hitler tyckte, utan att han i denna fråga hade med sig den överväldigande tyska opinionen. Versaillesfreden blev en hävstång för honom mot makten. Det går kanske att hävda att de enskilda fredsvillkoren inte var orimligt hårda, men härtill kom att segrarna med fransmännen i spetsen gjorde vad de kunde för att förödmjuka tyskarna. De tvingades bära ansvaret för världskriget, och det dröjde innan de fick komma med i det internationella samarbetet.

Ett sammanfattande omdöme om boken är emellertid att den är mycket intressant. Författarinnan har mycket gedigna kunskaper om sitt stora ämne, och detta ämne är av utomordentlig betydelse för världen idag. Dessutom kan man läsa boken för att njuta av en skicklig uppläggning och mycket god framställningskonst. Även om den historiker skulle finnas som inte alls är intresserad av Versaillesfreden, kan vederbörande läsa boken för att få tips om hur en god berättelse kan disponeras.

Sverker Oredsson

Ahmed Rashid, *Jihad. Framväxten av en militant islam i Centralasien*, Svenska Afghanistankommittén, Stockholm 2002. 283 s.

Lärare i skolan och på universitet märker ofta av att kurslitteratur tar lång tid att skriva. Händelser som vänder upp och ned på läroböckernas slutsatser, som upplösningen av Sovjetunionen och den ekonomiska krisen i Asien, går inte att förklara utifrån våra vanliga grundböcker. Lärare förväntas då snabbt hitta texter som diskuterar orsaker till varför det blev som det blev. Kanske kan journalisten Ahmed Rashids bok *Jihad. Framväxten av en militant islam i Centralasien* vara en sådan text.

Centralasien är ett vitt fält på historieundervisningens karta. Det är synd, eftersom det idag är troligt att övriga världens förmåga att kommunicera och handla med de framväxande islamska rörelserna i denna del av världen kommer att spela en stor roll för vår egen framtid. Det visade väl inte minst händelserna den 11 september 2001.

För att förklara den senaste tidens utveckling i Centralasien utgår journalisten Ahmed Rashid från två historiska spår: Dels diskuterar han Islams olika inriktningar, dels diskuterar han den politiska och socioekonomiska situationen i området. De islamska riktningarna sufismen och jadidismen, som varit starka i Centralasien, hotas idag av importerade mer politiskt militanta ideologier. Det stora jihad, varje muslims personliga kamp för att bli en bättre människa, har hamnat i bakgrunden av det lilla jihad, upproret mot en orättfärdig härskare. Varför har denna uttolkning av islam vuxit sig stark i Centralasien? Rashid menar att svaret finns i den historiska utvecklingen under 1900-talet.

På 1920-talet annekterades Centralasien av Sovjetunionen. Landområdet delades, utan hänsyn till etniska eller religiösa gränser, och kollektiverades. Rashid berättar om nomader som valde att slakta sina djur eller vandra vidare med dem för att slippa tvångskollektivering, medan andra tvångsförflyttades eller tvingades till jordbruk. Under den sovjetiska tiden byggdes ekonomin upp runt olja, naturgas, mineraler och bomullsodling. Staten stod som garant för ett framväxande socialförsäkringssystem. Under perioden var praktiserandet av islam förbjudet och det förekom flera uppror gentemot den sovjetiska staten.

Centralasien spelade en viktig roll under Sovjetunionens krig mot Afghanistan – inte minst eftersom unga män rekryterades som soldater därifrån. Rashid menar att flera av dessa återvände från kriget med en beundran för talibanernas uthållighet. Väl hemkomna byggde de upp underjordiska islamska grupper för att bekämpa den egna regimen. Vid självständigheten år 1991 började nya problem. Tidigare export omöjliggjordes och socialförsäkringsprogrammen kunde inte längre betalas. Rashid menar att ländernas statschefer vid självständigheten hade unika möjligheter att locka utländska investerare till ländernas naturtillgångar, men att de misslyckades. Centralasien drabbades istället av fat-

tigdom, politisk oro, skenande arbetslöshet och ett nytt problem – militant islam.

Många utvecklingsteoretiker har försökt besvara frågan om varför vissa länder drabbas av ekonomiska kriser och hur de ska ta sig ur dem. Rashids svar är att Centralasien behöver nya ledare och stöd från Världsbanken och Internationella Valutafonden (IMF). Dock ger inte hans egna forskningsresultat ett entydigt svar på om IMF:s inblandning skulle hjälpa länderna ur den ekonomiska krisen. Samma ekonomiska kris drabbade länderna oberoende av om IMF varit där eller inte. Ledaren i Uzbekistan, Islam Karimov, motsatte sig internationell hjälp och privatiseringar. Enligt Rashid var det *därför* landet genomled svåra ekonomiska kriser efter självständigheten. Kirgizistan, som antog IMF-program och som privatiserade statligt ägda företag och fastigheter, hamnade också i kris med arbetslöshet, fattigdom och hunger som följd. Det förklarar dock Rashid med utelämnad hjälp från och hindrad export till Ryssland.

Det är även tveksamt om nya ledare skulle ha andra möjligheter än de gamla att locka internationella investeringar till sig. Utvecklingsteoretikern Ankie Hoogvelt menar att förklaringen till att internationella företag inte investerar i dessa länder är att västvärlden har exkluderat stora delar av den fattiga muslimska världen från ett globalt sammanhang. Militanta islamistiska gruppers framväxt och ökande popularitet kan kopplas till att flera miljoner muslimer, dels i de stora fattiga muslimska länderna, dels i västvärlden, inser att de inte kommer att inordnas i det globala ekonomiska systemet.¹

Orsakerna till de ekonomiska problemen i Centralasien kan säkert även sökas i den demografiska strukturen. En stor andel av befolkningen är under 25 år – 60 procent i Uzbekistan. Det hade varit intressant om Rashid diskuterat denna förutsättning mer utförligt, liksom hur kvinnor och barn överlever när den sista utvägen för männen är att gå med i militanta islamistiska grupper som kan betala sina medlemmar.

Boken är intressant eftersom vi vet så litet om Centralasien. Samtidigt innehåller den flera problem för historikern. Källmaterialet utgörs till stor del av intervjuer och tidningsartiklar, men vi får inget veta om intervjusituationer, hur representativa tankarna som presenteras är eller tidningsartiklarnas egentliga syfte. Trots bokens brister vore det intressant att använda *Jihad* som diskussionsunderlag i skolan eller på universiteten. Frågor som hur vi skriver historia, vems historia vi skriver, hur ekonomisk tillväxt uppstår eller avtar, hur ekonomiska kriser kan lösas, liksom frågan om huruvida ekonomisk demokrati är möjlig utan politisk demokrati och om det omvända är möjligt, skulle kunna fylla flera seminarier.

Susanna Hedenborg

1. Anki Hoogvelt, *Globalisation and the Postcolonial World. The New Political Economy of Development*, London 1997, s 182–200.

Helena Bergman & Peter Johansson (red), *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 2002. 278 s.

En klassisk distinktion mellan ekonomisk historia och historia är att historiker studerar diskreta förändringar i politiken, som därefter sprider sig nedåt i folklagren, medan man inom ekonomisk historia studerar hur människors hantering av knappa resurser förändras. Även om distinktionen ter sig ålderstigen, vinner den, hos mig, åter mark efter en läsning av antologin *Familjeangelägenheter*, redigerad av Helena Bergman och Peter Johansson.

I grunden en välbehövlig, välskriven och välgrundad volym, lämnar den – som alla goda böcker – läsaren med en längtan efter mer. I inledningen gör redaktörerna distinktionen mellan sociala praktiker och politiska diskurser, vilket också får tjänstgöra som grunden för de två delar volymen är uppdelad i.

I den första delen skriver Peter Johansson om moderskapsersättning, Lena Eriksson om arbetslöshetsunderstöd, Johanna Overud om husmoderns roll i krigsindustrin och Josefin Rönnbäck om familjen som vapen i rösträttsfrågan. Alla uppsatser visar med tydlighet att familjen stod i centrum för vitt skilda politiska ärenden. Men bilden av hur familjen förväntades fungera var på intet sätt entydig. Det var först när 1920-talets arbetslöshet blev svår, som man kom att konstruera arbetslöshetsunderstödet med den manlige familjeförsörjaren i fokus. Den förstnämnda artikeln ger ett starkare stöd för uppfattningen att staten stödde sig på den manlige familjeförsörjaren under en lång tid – moderskapsunderstödet uppfattades nämligen av statsmakten som ett hot mot incitamenten för maken att sörja för sin familj. Denna tvetydighet avspeglas också i frågan om kvinnor i krigsindustrin, där staten agerade för att uppmuntra kvinnligt deltagande i industrin och för att få deras mobiliserade män att acceptera detta genom att övertyga kvinnor att återvända till sin huvudsakliga plikt, hemmet, när männen demobiliserades. Redan på 1910-talet hade delar av kvinnorörelsen ställt sig tveksam till att använda kvinnors speciella kompetensområde hemmet som ett vapen i rösträttsfrågan, eftersom man insåg att kvinnorörelsen riskerade att låsas in i vissa sakfrågor. Kvinnliga politiker som tog upp infrastrukturella frågor såsom ångbåtslinjer till Storbritannien framhölls därför som föredömen.

Den andra delen av volymen gör anspråk på att behandla sociala praktiker. Här finns artiklar om fattigvård (Birgitta Plymoth), fäder med utomäktenskapliga barn (Helena Bergman) och om män och kvinnor på anstalter för alkoholister (Johan Edman). Författarna väljer dock att fokusera vid politiska reaktioner på dåligt uppförande, snarare än sociala praktiker i sig. Att statsmakten reagerade starkt, visar Plymoths artikel med all önskvärd tydlighet. Fattigvården var inte bara till för att hjälpa, utan likaså för att kontrollera, likväl som att samla in kunskap. Också de barnavårdsmän som Bergman presenterar agerade i samma anda.

Här gällde de att få fäder utanför kärnfamiljen, att om inte bilda en, så åtminstone uppfylla sina materiella försörjningsplikter gentemot den. Alkoholist-vården förhöll sig till ett mer vittgående syfte. Här skulle inte bara botas – här skulle också avvikare uppfostras till goda familjemedlemmar.

Sammantaget ger dessa artiklar ett intryck av en dynamisk diskussion i dåtiden, på intet sätt styrd av ett enda ideal utan flera. Men de olika förgreningarna av staten som studeras i boken, är tydligt formade med familjen i centrum; oavsett hur den betraktades av staten, var familjen tydligt relevant för de flesta policy-beslut. Men all denna forskning om direktiv lämnar också mig nyfiken på tidens dominerande sociala praktiker. Fungerade majoriteten av familjer som statsmakten ville? Hur kunde de göra det, då olika aktörer i staten ville olika saker vid olika tidpunkter? Härvidlag är den sista artikeln, Klas Åmarks bidrag om familjers livslopp under 1900-talet, upplysande. Under ingen period har en viss typ av familj varit särskilt dominerande. Inte ens under 1950-talet, vilket ofta målas upp som hemmafruns och kärnfamiljens årtionde, var det särskilt ovanligt att hustrur förvärvsarbetade. Avvikelserna ifrån – ehuru diversifierade – ideal var tämligen vanliga. Men här skadeskjuter också Åmark sina egna redaktörer, genom att visa på otillräckligheten i den distinktion som ligger till grund för volymen. För att undersöka sociala praktiker är det inte tillräckligt att studera dem som avviker från dessa, eller statens reaktioner på dem. Också mer skötsamma familjer levde ju i hög utsträckning ett annat liv än det statsmakterna ville/trodde, i en annan verklighet än statsmaktens. Sålunda verkar studien av den normativa och ideologiska nivån, på vilken den statliga diskursen enligt redaktörerna utspelas (s 14), inte heller vara tillfredsställande för samtliga diskurser – de egentliga familjerna lever i en annan diskurs. Detta innebär att bokens andra syfte, studiet av de sociala praktikerna, aldrig egentligen nås, och att de diskurser som studeras inte äger full generalitet. Boken bör sålunda betraktas som en renodlad politisk historia, inte det jag som ekonomhistoriker menar med en social historia.

Slutligen, detta är en bok vars innehåll jag längtat efter, en utomordentlig teckning av staten och statens verklighet. Att jag vill ha mer, är ett bevis på bokens förtjänster.

Per Simonsson

Peter Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Piper, München & Zürich 1998. 772 s.

Med den strida strömmen av nya publikationer kring Förintelsen ökar behovet av översikter. Med sitt omfattande verk har Peter Longerich gett en mycket betydelsefull helhetsbild av den tyska nationalsocialistiska förföljelsen av och folkmordet på Europas judar betraktat som ett politikområde. Arbetet utgör däremot inte,

trots titeln, en helhetsframställning av judeförföljelserna som sådana. Intresset är riktat mot förövarnas beslutsprocess inte mot offren.

Utöver att utnyttja den rikhaltiga nya forskningen har Longerich genomfört omfattande egen grundforskning, inte minst har han kunnat få fram nya pusselbitar med hjälp av de arkiv som blev tillgängliga i Östeuropa efter 1990. Med tanke på att det är ett mycket omfångsrikt arbete hade delsammansattningar till kapiteln ökat tillgängligheten. Till skillnad från de flesta svenska vetenskapliga publikationer har boken självklart både person- och ortsregister.

Ett viktigt resultat som lyfts fram är att beslutsprocessen för hela perioden 1933 till 1945 radikaliserades i ett triangulärt växelspel mellan tredje rikets ledning där det rådde konsensus om raspolitikens riktning, lokala tjänstvilliga byråkrater som både plikttröget uppfyllde direktiv uppifrån och drev fram lokala lösningar, samt den högre byråkratin som samordnade politiken. Longerich ser judeförföljelserna som ett centralt led i regimens maktutbyggnad – inte minst Himmler hamnar här i fokus – och penetration av det tyska samhället.

Longerich urskiljer fyra eskalationsvägar. Den viktigaste, och därmed gör han en annorlunda tolkning än de sedvanliga, förlägger han till hösten 1939 då "Judenpolitik" övergår till "Vernichtungspolitik". En rad bestickande belägg presenteras: nu inleddes det så kallade eutanasi-programmet där cirka 100 000 tyska handikappade mördades i gaskamrar; planer utarbetades för en "slutlig lösning" med reservat där judarna skulle utplånas genom svält och sjukdomar; i Polen genomfördes massavrättningar av grupper ur den polska eliten, då och då också av judar och på spridda platser också kvinnor och barn redan från hösten 1939 i "vedergällningsaktioner". Den andra eskalationsvägen inträdde i samband med operation Barbarossa sommaren 1941 när de mordiska planerna, om vilka det rådde stor enighet bland de styrande, började genomföras i stor skala med massarkebuseringar av judiska barn, kvinnor och män i Sovjetunionen. Den tredje fasen inträdde hösten 1941 då Hitler fattade beslut om att utvidga deportationerna till Europas judar i sin helhet: nu började man också bygga förintelselägren där judar från avgränsade delar av Polen systematiskt mördades. Det sista eskalationssteget inföll sedan under våren 1942, när en systematisk förintelse av alla Europas judar som tyskarna kunde komma åt inleddes i förintelselägren. Slovakiska och franska judar var de första som drabbades.

Longerich ger med sina huvudresultat ett trovärdigt bud i den avklingande motsättningen mellan intentionalister och funktionalister. De förra har betonat Hitlers och antisemitismens avgörande betydelse. Man har menat att Hitler tidigt hade bestämt sig för folkmordet, och att det stod i samklang med hans ras- och Lebensraum-program från 1920-talet. De senare har avvisat ett långsiktigt program och pekat på en "kumulativ radikalisering" med en nyckelroll för lokala befattningshavare. Hitlers roll har tonats ned. Tolkningstvisten resulterade i ett ofruktbart sökande efter Hitlers definitiva beslut om igångsättandet.

Longerich ställer sig med sin tolkning om beslutsprocessens utformning kritisk till båda sidor men lyfter ändå fram antisemitismens avgörande betydelse. Politiken drevs av utpräglat ideologiska motiv med stöd från både de styrande och de aktiva anhängarna till nazistpartiet. Den intressanta frågan är inte varför Hitler hyste de uppfattningar han hade utan hur han och det styrande skiktet kunde genomdriva sitt radikala program.

Det är värt att lägga märke till att Longerich modifierar själva utgångspunkten för Daniel Jonah Goldhagens och Christopher Brownings teser om att det var "vanliga tyskar" respektive "vanliga män" som utförde mordet i Östeuropa. De båda författarna utgick båda från rättsmaterialet från en process rörande reservpolisbataljon 101. Longerich menar att båda saknar insikter i de förhållanden som faktiskt rådde inom de polisbataljoner som ingick i Förintelsens maskineri. Bland annat pekar han på att bataljon 101 med sin höga andel reservister var atypisk, totalt rekryterades bara 20 av 100 polisbataljoner med reservister, övriga var så kallade kasererade yrkespoliser. Reservisterna hämtades delvis från SA-leden och värningen till dessa förband sköttes efter Polenfälttåget 1939 gemensamt av SS och polisen. Av de sökande, som lockades med befrielse från tjänst i armén, godkändes bara var fjärde. Alla befäl i reservbataljonerna var yrkespoliser och flera av dem hade SS-utbildning eller fronterfarenheter från första världskriget och/eller från frikårerna. Med stor sannolikhet är sista ordet härmed inte sagt i denna fråga.

Man får hoppas att det inte dröjer alltför länge innan Longerichs intressanta resultat når utanför de akademiska kretsarna och tas upp i mer allmänna översikter.

Pär Frohnert

Meddelanden

"Childhood and the State – the State of Childhood"¹

Konferensen "Childhood and the State – the State of Childhood" var den andra som anordnats av sammanslutningen The Society for the History of Children and Youth (SHCY). I programmet redovisades inte mindre än 79 paper fördelade på 27 tvåtimmarssessioner. I enlighet med den anglosaxiska traditionen lästes dock de flesta uppsatserna direkt från manus, vilket ibland begränsade utrymmet för diskussion.

Bland deltagarna märktes såväl doktorander som mer etablerade forskare, vilket underströk intrycket att forskning om barns historia är ett expanderande fält. Konferensbidragen avsåg att problematisera förhållandet mellan stat och barn i ett historiskt perspektiv. Framförallt behandlades amerikanska förhållanden men även Tyskland, Frankrike, Nya Zeeland, Storbritannien och Sovjetunionen berördes. Perioden 1880–1945 stod i fokus med tyngdpunkt på tiden kring andra världskriget. Det är uppenbart att forskning om barns historia har intressanta beröringspunkter med forskning om välfärdssystem, social policy och samhällsbyggande, jämställdhet, genus och så vidare. Valet av empiriskt material speglade hur historisk forskning nu bygger på alla typer av källor – från media och populärkultur, bilder och oral history till mera konventionella material från lagstiftning och domstolspraktiker eller pedagogisk litteratur och uppfostringsmanualer.

Konferensen visade att forskning kring barn och barndom har stor bredd och en uppenbar förmåga att bidra till vår förståelse av generella historiska processer. Men den gav även prov på att detta inte är självklart. På SHCY-konferensen tenderade barn och barndom ibland att behandlas som en randfråga till andra mer övergripande frågor som amerikansk identitet, nationsskapande processer eller välfärdspolitik. Naturligtvis måste barn- och barndomshistorisk forskning relateras till andra stora förändringsprocesser, men den får inte reduceras till exempel eller illustrationer av dessa processer. I det följande har vi därför försökt att fokusera det specifikt barn- och barndomshistoriska. Det är omöjligt att i en så här kort översikt nämna alla paper. Istället har vi valt att lyfta fram vissa bidrag; till exempel sådana med särskilt intressanta anslag eller bidrag som, uttalat eller uttalat, stod i kontrast till varandra. I vår översikt har vi samlat dem runt en rad olika teman som barns villkor i krigstid och fredstid, kulturproduktion för barn, föreställningar om barns kroppar, hälsa och sexualitet som viktiga aspekter av

1. Publicerad med tillstånd från H-Education Network.

nationsbyggande, välfärdsinstitutioner för barn, liksom barns rättigheter och slutligen bilder av barn och barndom. På så vis görs konferensens bredd rättvisa samtidigt som det ger oss utrymme för egna kommentarer kring konferensens bidrag.

Barn i krigstid

Barn har i åtskillig forskning tillskrivits en betydelsefull del i nationsbyggandet. Barn anses symbolisera nationens framtid, vilket motiverar att barns uppväxtvillkor, fostran och hälsa övervakas noggrant i nationalstaten. I tider av krig accentueras nationens behov av en livskraftig befolkning samtidigt som krigstillstånd har en betydande inverkan på befolkningens levnadsvillkor, inte minst barns. Vad krig har betytt för inte bara barns uppväxtvillkor, utan också för synen på barn och barndom under olika tidsperioder och i olika delar av världen, är således en relevant fråga. På SHCY-konferensen berördes den i flera olika paper. Brian J Els och Lydia Murdochs paper handlade om hur Tyskland respektive Storbritannien hanterade frågan om barns välfärd under första världskriget. Medan de styrande i Tyskland enligt Els satsade på mödrahjälp och -hälsovård, beskrev Murdoch den brittiska barnvården under kriget som huvudsakligen kopplad till institutioner. Det som enligt Murdoch främst oroade brittiska myndigheter och organisationer var barnens beteenden som vittnade om bristande självkontroll och därmed ansågs äventyra deras utveckling till goda och nyttiga medborgare.

Krig har dock inte alltid tillskrivits en negativ påverkan på barns levnadsvillkor. Valentina Tikoff beskrev i sitt paper om Spaniens krig under 1600-, 1700- och 1800-talen istället hur unga utsatta pojkar utbildades till sjöofficerare och därmed fick en möjlighet till socialt avancemang. På så vis porträtterades barn som krigets offer såväl som dess vinnare – åtminstone i något avseende. Samtidigt är bilden av barnens betydelse för nationalstatens krigföring tydlig. Barn har använts i krig på många olika sätt och de utgör en viktig målgrupp för all politisk propaganda. Todd Alexander Postol visade i sitt paper hur tidningspojkers försäljning av krigsfrimärken delvis försörjde den amerikanska krigsindustrin under andra världskriget. Pojkarna bidrog också till att stärka den amerikanska patriotismen och underbygga känslor av hat gentemot fienden, det vill säga tyskar och japaner. Känslor av hat var också en av flera beståndsdelar i de radioprogram riktade till barn i Sovjetunionen som Julie de Graffenrieds paper handlade om. Därmed visade hon hur spridningen av föreställningar via exempelvis medier kan vara en produktiv faktor i nationsskapande processer under krigstid. John Kuykendall gav ytterligare exempel på detta då han talade om den omfattande populära bokproduktion riktad mot unga pojkar som fanns i Tyskland åren 1939 till 1942. I böckerna förhärligades den självupoffrande unge mannen som gav sitt liv för nationen.

I flera paper och sessioner blev det således tydligt att barn har använts och till-

skrivits stor betydelse i nationsskapande processer inte minst i konflikter. Barns aktörskap i krig kan i detta avseende ses som en ny infallsvinkel som skulle kunna bidra till en förståelse av inte bara hur barn påverkas av krigssituationer, utan även hur barn finner sig till rätta och hanterar sin egen situation i krig. I diskussionerna drog många konferensdeltagare paralleller till vår egen tid och inte minst till hur nationella stämningar och bilder av fienden kommit till uttryck i samband med det senaste Irak-kriget.

Kulturproduktion för barn

Frågor om nationsskapande processer är och har varit viktiga element även i fredstid, inte minst när det handlat om den kultur som producerats. Två intressanta kontrasterande exempel var Jacqueline Olichs paper om Sovjetunionen under mellankrigstiden och Richard Jobs arbete om Frankrike under efterkrigstiden. Olich betonade hur Stalins socialistiska projekt drevs i relation till barn i förskoleåldern. En mängd barnböcker trycktes och det heroiska i revolutionen och ett radikalt modernt och modernistiskt medborgarideal betonades. Kulturen lyftes fram som en potential för att förändra politiska identiteter och synen på staten och nationen. Tanken var att barnen skulle bli bärare av en Stalinistisk socialistisk framtidsvision. Olich framhöll därmed den optimism som nationella, kommunistiska projekt av den här typen burit på. I en diskussion lyftes det fram att forskningen har tenderat att betona de totalitära aspekterna i den här typen av politiska projekt i framför allt Sovjetunionen och Nazityskland. Jobs visade dock att även fransk efterkrigspolitik egentligen hade liknande anspråk även om de kulturhus för ungdomar han talade om snarare startades och drevs på frivillig basis och lokal nivå än genom en centralistisk statligt styrd politik.

Liksom Olich påpekade Jobs kulturens roll för att inpränta nya nationella identiteter, i Jobs exempel hos den unga franska efterkrigsgenerationen. Efter Vichyregimens fall, i en tid av oro och kulturell vilshenhet om vad som var "franskt", organiserades kulturinstitutioner där alla ungdomar skulle formas av ideal och själva forma ett medborgarskap där jämlikhet och tolerans var centrala begrepp. Det ansågs särskilt viktigt att få dem som var exkluderade från eliten att delta i de kulturella aktiviteterna, i synnerhet ville man involvera ungdomar från de lägre klasserna och från skilda etniska bakgrunder. Bakom detta fanns en stark tilltro till kulturens identitetsskapande kraft, snarare än till blodets betydelse för att skapa en fransk nationell identitet. Jobs framhöll att idealen överensstämde med dem som samtidigt återgavs i skolböcker och via det nationella undervisningsväsendet. Därmed tränades de unga till samma sorts ideal på fritiden via kulturhusen som de mötte via undervisningen i skolan. Ett resultat blev att uppfattningarna om vad som var franskt homogeniserades. Det nya i den här typen av identitetsskapande processer var, enligt Jobs, att ungdomen fungerade som den normativa gruppen i samhället. Denna iakttagelse kunde måhända använts som

utgångspunkt för en fördjupad diskussion om varför barn och ungdomar kommit att få så stor betydelse i nationsskapande processer. Vidare illustrerar exemplet behovet av att bredda diskussionen samt vikten av att placera barns och barn- domens historia i relation till andra betydande historiska processer.

Kropp och hälsa

En aspekt av den betydelse som har tillskrivits barn i statens skapande och upp- rättthållandet av den moderna, demokratiska och framgångsrika nationen är det symbolvärde som givits barns och ungdomars kroppar. Föreställningar om kropp, kroppslighet och hälsa behandlades vid ett flertal sessioner. Betydelsen av barns kroppar förklarades i relation till byggandet och bevarandet av nationen. I sin Foucaultinspirerade analys uppmärksammade Amanda Brian exempelvis beto- ningen av barns kroppar och kroppsliga utveckling i de olika pedagogiska manua- ler för skolor som utarbetats av den tyska child studies-rörelsen i Tyskland vid sekelskiftet 1900. I dessa beskrevs barns kroppar som instabila och sjukliga och de måste därför noggrant studeras, kartläggas och formas för en normal hälsosam utveckling. I Rachel Schulmans analys av de kartläggningar av hälsa och fysik som gjordes bland den brittiska arbetarklassens barn lyftes samtidens oro för en svag fysisk hälsa fram. Identifierandet av det bristfälliga bildade utgångspunkt för definierandet av dess motsats, det önskvärda – det som skapade det genuint brit- tiska, det som kunde garantera imperiets fortlevnad. Schulmans bidrag knyter an till en omfattande forskning som just betonat imperiebyggarnas rädsla för en bristande barndom, och inte minst vad den skulle kunna leda till för det brittiska imperiet.

På ett liknande sätt tolkade Katharine S Bullard framväxten av United States Children's Bureau som ett viktigt led i nationsbildning och imperialistisk expan- sion. Intresset för barns fysiska hälsa handlade lika mycket om att skapa goda framtida medborgare som om att etablera en sund barnavård genom vilken USA kunde framstå som ett föredöme för andra länder. Bilden av barnet i nationens tjänst blev kanske ännu tydligare i Carita Constable Huangs paper om hur hälso- organisationer liknade barn vid soldater som hade att försvara sin nation, alterna- tivt vid boskap, grödor eller maskiner som hela tiden måste skötas, underhållas och tuktas för att bli framtida nyttiga medborgare.

Även under 1950-talet fördes en intensiv diskussion om amerikanska barns fysiska hälsa. Bakgrunden var nu att europeiska barn hade visat bättre resultat i olika fysiska test. Enligt Shelley McKenzie framställdes det av den statliga kom- mission som bildades, och den massiva upplysningskampanj som bedrevs, som en patriotisk plikt att vara i god fysisk form. Även McKenzie visade således hur barns kroppar och fysiska form på detta sätt knöts till nationens framtid. I Caroline Hinkle McCamants paper, som handlade om det så kallade "pojkkpro- blemet" i USA under perioden 1880–1920, knöts diskussionen om barns kroppar

samman med föreställningar om inte bara hälsa och moral, utan även kön. En intressant parallell till detta var Luke Springmans bidrag som behandlade Tysk- land under mellankrigstiden. Här var det den unga kvinnans atletiska kropp som fick symbolisera nationens styrka. Springman visade hur den kvinnliga kroppen under denna period blev en sinnebild för kulturell hälsa.

Diskussionen om barns kroppar och fysiska hälsa som symbol för den livskraftiga nationen har flera intressanta poänger. Möjligen skulle den ha tjänat på en tydligare koppling till en analys av barndomens förändrade innebörder. En fråga som hade kunnat ställas är vad fokuseringen på kropp och fysisk hälsa hade för betydelse för hur föreställningar om barn, den ideala barndomen, och barns bästa har förändrats över tid. Exempelvis hade en problematisering av det förra seklets beskrivningar av barn som framtidens hopp synliggjort det synsätt som föregått vår egen tids föreställning om det kompetenta barnet.

Sexualitet, ungdom och moral

Ytterligare aspekter av kropp och kroppslighet är sexualitet, ungdom och moral, vilket behandlades i flera paper på konferensen. Tonåringen, och särskilt tonårs- flickan, var här en central figur. Tonåringens sexuella potential beskrevs därvid både som löftesrik och hotfull. Enligt Susan Ferentino ändrade reklam riktad till amerikanska tonårsflickor under 1940-talet karaktär i den meningen att den kom att övergå från att locka med popularitet i allmänhet till att spela på sexuell åtråvärldhet. Tonåringens sexualitet blev något lekfullt och eftersträvansvärt, vil- ket i viss mån uppmuntrades av vuxenvärlden. Ferentino menade att det var ut- tryck för en ny syn på sexualitet – både pojkars och flickors. Ilana Nash beskrev dock bilden av tonårsflickans kropp och sexualitet, i reklam såväl som filmer och böcker, som symbol för den nationella amerikanska idén som något komplext. I de filmer som Nash analyserat tillskrevs tonårsflickan två sinsemellan motstridiga funktioner. Hon var dels ett hot mot moraliska värden och den sociala ordningen, dels den ultimata ikonen för vad som betraktades som sunda och goda amerikanska värden. Den självständiga tonårsflickan utmanade normen för det accepte- rade sexuella beteendet genom att balansera på gränsen för det tillåtna. Den starka kopplingen till patriotism, där flickornas umgänge med amerikanska solda- ter kunde tolkas som en viktig insats för nationen, gjorde dock att tyngdpunkten lades vid det tillåtna. Det omvända gällde däremot när tonårsflickors sexualitet kopplades till diskussionen om en ökande ungdomsbrottslighet. Det uppstod en rädsla för att flickor skulle uppvisa ett kriminellt beteende som vanligtvis för- knippades med pojkar. Enligt Ann Kordas byggde populärkulturella framställ- ningar av kriminella tjejgäng i efterkrigstidens USA på en manlig oro för kvinnors ökade självständighet.

De flesta paper som handlade om sexualitet, ungdom och moral rörde ameri- kanska förhållanden. Därför hade det varit intressant att diskutera huruvida

tonåringens symbolstatus var unik för det amerikanska samhället eller om efterkrigstidens ungdomskulturer med nya synsätt på tonårsflickans sexuella utstrålning hade motsvarigheter i andra länder. En annan intressant fråga är vilken betydelse fokuseringen på tonåringens sexuella potential har i förhållande till ett generationsperspektiv vad gäller synen på yngre barn och gränsdragningar mellan barndom och ungdom samt ungdomstiden och vuxenblivandet.

Barn och kampen om rättigheter

I mycket av den barndomshistoriska forskningen har klass såväl som genus tjänat som viktiga analysredskap. Ytterligare ett sådant redskap som kanske har varit särdeles betydelsefullt i den amerikanska forskningen är etnicitet eller ras. Flera bidrag på konferensen visade hur bilden av barn har använts både i medborgarrättsrörelsen och i argumentationen för av staten vidtagna åtgärder i relation till den afroamerikanska befolkningen.

Rebecca de Schweinitz visade i sitt paper hur afroamerikaner i medborgarrättsrörelsens kampanjer liknades vid barn för att på så vis förändra bilden av den afroamerikanska befolkningen. Genom att framställa svarta som barn och därmed oskyldiga, hjälplösa offer blev det legitimt att staten agerade som ställföreträdande förälder och skyddade deras rättigheter. Samtidigt har denna strategi enligt de Schweinitz bidragit till att upprätthålla afroamerikanernas status som en specifik och därmed segregerad grupp. Susan Braggs visade på ett liknande sätt hur bilder av glada, friska svarta små barn användes för att skapa bryggor till den vita medelklassen och på så vis förbättra afroamerikanernas villkor. Dessa bilder av svarta barn stod i skarp kontrast till hur vita framställde dem, nämligen som elaka, trasiga och hotfulla. Genom att framställa svarta barn enligt samma konventioner som vita barn producerades föreställningar om likhet och lika rättigheter. Men ökade rättigheter och minskad segregation vanns därmed enligt Bragg till priset av inordning i en medelklassnorm definierad av vita. Det huvudsakliga intresset i både de Schweinitz och Braggs paper var vad liknelsen vid och bilden av barn innebar för föreställningarna om afroamerikaner. I fokus stod således den afroamerikanska historien. I ett barndomshistoriskt perspektiv hade det emellertid varit minst lika intressant att fråga vad denna liknelse och användning av bilder på barn säger om föreställningen om barn och barnets symbolvärde.

I de Schweinitz och Braggs paper gällde intresset för barn främst den roll som bilden av barnet spelade i en medborgarrättsrörelse. Överhuvudtaget beskrivs barn i de hittills refererade konferensbidragen främst som mottagare av och föremål för statliga åtgärder och kulturproduktion, som avbildade och skildrade i reklam och populärkultur eller som använda i en kamp för rättigheter. I det följande fokuserar vi istället på barns och ungdomars aktiva förhållningssätt till staten och dess institutioner.

Gael Graham beskrev i sitt paper om 1960-talets studentrörelse bland high-school-elever ungdomars kamp för sina egna rättigheter. Upproret handlade om att öka elevernas inflytande över dels undervisningen, dels skolan i övrigt, liksom elevernas individuella rättigheter och friheter att bära de kläder och frisyrer de ville. Åtskilliga fall gick till domstol, i vilka eleverna ofta fick rätt. Enligt Graham kan studentprotesterna därför sättas i samband med synliggörandet av barn som amerikanska medborgare.

I Grahams paper skildrades barn och ungdomar som sina egna företrädare gentemot staten och de begränsningar dess institutioner, som skolan, ställde upp för deras individuella fri- och rättigheter. Staten utgjorde själva förutsättningen för att en ungdomsprotest eller revolt skulle vara möjlig. I Michael Willards paper ställdes istället frågan vad som händer med protesten i ungdomskulturer i det statslösa samhället, varvid han syftade på det sena 1900-talets USA. Det faktum att det saknas statliga interventioner att protestera mot har gjort staten allt mindre synlig och härigenom har ungdomskulturer berövats sin politiska potential. Istället har kulturerna kommersialiserats alltmer, inte bara utifrån, utan även inifrån av ungdomarna själva. Willard menade att ungdomar i exempelvis skatekulturen inte längre bara är konsumenter, utan också producenter i allt större utsträckning. Ett extremt uttryck för marknadsstaten är alla de unga som mot betalning, och ofta helt utan sociala- eller hälsoförsäkringar, utför halsbrytande tricks på sina skateboards. En protest mot en sådan stat framstår som fjärran, eftersom det skapats ömsesidiga beroendeförhållanden mellan ungdomarna och marknadsstaten.

Ungdomarna försörjer sig alltså på sin hobby som professionella skateboardåkare, men Willard väljer att beskriva dem som exploaterade barnarbetare. På så vis utesluts en tolkning av ungdomarna som entreprenörer och självständiga aktörer i relation till vuxna. Vad som hade varit intressant att diskutera i relation till detta är hur stort mått av ekonomisk självständighet som ryms inom ramen för vår föreställning om barndomens innebörd. Hur aktivt, självständigt och kompetent kan ett barn vara utan att upphöra att betraktas som ett barn? Och hur skiljer sig dessa föreställningar om barn och barndom mellan olika kulturella, sociala och historiska kontexter?

Avslutande reflektioner

Utan tvekan visade konferensen exempel på god och intressant forskning med stor potential. Det var emellertid kännetecknande att barn som sådana inte alltid var fokus för forskningen, vilket tenderade att underordna intresset för barn och barndomsforskning under andra frågor. Barnforskning kan behöva utvecklas genom att just barndomens förändring problematiseras på ett liknande sätt som skett vad gäller kvinnor inom genusforskning. Det är särskilt viktigt att diskussionen om barns aktörskap och samhällsinflytande fördjupas. Precis som inom

kvinn- och genusforskningen är det problematiskt att barnforskning lätt associeras med specifika moraliska eller politiska agendor med normativa utgångspunkter för hur barns villkor bör te sig. Dessa är inte alltid explicita men påverkar såväl berättandet som de frågor som ställs och de metoder som kommer till användning. Eftersom moraliska agendor ter sig olika i olika länder och svarar mot olika professionella perspektiv och traditioner är det viktigt att värdefrågor problematiseras och diskuteras.

Forskningsfältet engagerar av allt att döma forskare med skilda disciplinära bakgrunder. En del presentationer tog visserligen sin utgångspunkt i en noggrann problematisering och kontextualisering – diskussion av metod och materialets generaliserbarhet – men det tillhörde dessvärre det ovanliga. Flera bidrag hade vunnit på att stipulera åtminstone provisoriska definitioner av begrepp som staten, professionella, barn, ungdom, organisationer etcetera. Dessa begrepp kan stå för helt olika saker i skilda kontexter och därför är tydlighet mycket viktigt. Just eftersom forskningsområdet är mångvetenskapligt skulle det tjäna på en utveckling av diskussioner kring grundläggande förutsättningar som centrala begrepp, teoretiska anslag, metoder och forskningstraditioner för att uppnå större klarhet. På denna punkt finns på sikt utrymme för många intressanta diskussioner och insikter om vad studier av barns historia och barndomens konstruktioner kan ge.

Trots dessa invändningar är helhetsintrycket övervägande positivt. Konferensen visade ett forskningsfält i stark utveckling med många skilda traditioner och också en vilja till dialog mellan olika förhållningssätt. Det är ett hoppfullt tecken att så många forskare har velat träffas för att föra dessa diskussioner om barns och ungdomars historia. Det är så forskning utvecklas.

*Judith Areschoug, Thom Axelsson, Thomas Dahl, Eva Gullberg,
Anne-Li Lindgren, Cecilia Lindgren, Jonas Qvarsebo & Bengt Sandin.*

Tema Barn, Linköpings universitet.

Litteratur inkommen till redaktionen

- Abukhanfusa, Kerstin m fl (red), *Akter och iakttagelser. Landsarkivet i Uppsala 100 år*, Uppsala 2003
- Bjerke, Alf E, *Karl XII i Norge 1716 – Det glömda fälttåget*, Stockholm 2003
- Blomqvist, Paula & Murhem, Sofia, *Facket och globaliseringen inom metallindustrin. En studie av de svenska fackförbundens strategier*, SMIF Forskningsrapport 2003:5, Uppsala 2003
- Christensen, Jens, *Forretning og teknologi. Landbrugsmaskinindustrien midt i verden 19.–21. århundrede*, Aarhus 2003
- Crawford, Elisabeth & Svansson, Artur, *Neptun och Mammon. Otto Petterssons brev till Gustaf Ekman 1884–1929*, Göteborg 2003
- Cull, Nicholas J, Culbert, David & Welch, David, *Propaganda and Mass Persuasion. A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*, Santa Barbara 2003
- Ekecrantz, Stefan, *Hemlig utrikespolitik. Kalla kriget, utrikesnämnden och regeringen 1946–1959*, Stockholm 2003
- Englund, Peter, *Tystnadens historia och andra essäer*, Stockholm 2003
- Engman, Max (utg), *Dagligt liv i S:t Petersburg. Bland kejsarens finländska undersåtar*, Helsingfors & Stockholm 2003
- Ericsson, Niklas, *Den törstigaste val. Dryckernas svenska historia*, Stockholm 2003
- Forssell, Pia & Knapas, Rainer (red), *Varianter och bibliografisk beskrivning. Bidrag till en konferens anordnad av Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer 4–6 oktober 2002*, Helsingfors 2003
- Fredriksson Adman, Anna, *Heymericus de Campo: Dyalogus super Reuelacionibus beate Birgitte. A Critical Edition with an Introduction*, Uppsala 2003
- Godhe, Michael, *Morgondagens experter. Tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet*, Stockholm 2003
- Goldsworthy, Adrian, *Puniska kriget. Kampen mellan Rom och Karthago*, Lund 2003
- Hallén, Per, *Järnets tid. Den svenska landsbygdsbefolkningens järninnehav och järnkonsumention 1750–1870*, Göteborg 2003
- Halvorssen, Terje, *Partiets salt. AUFs historie*, Oslo 2003
- Harrison, Dick & Ulvros, Eva Helen, *Historiebok för kakälskare. En annorlunda bakbok*, Lund 2003
- Helle, Knut (ed), *The Cambridge History of Scandinavia. Volume 1. Prehistory to 1520*, Cambridge 2003
- Jülich, Solveig, *Skuggor av sanning. Tidig svensk radiologi och visuell kultur*, Linköping 2003
- Karlblom, Rolf, *Ivar Kreugers död 1932. En svårlöst kriminalgåta*, Göteborg 2003

- Karlsson, Klas-Göran, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Stockholm 2003
- Keegan, John, *Krig och kultur*, Stockholm 2003
- Koivunen, Anu, *Performative Histories, Foundational Fictions. Gender and Sexuality in Niskavuori Films*, Helsinki 2003
- Kolsmyr, Håkan L & Olsson, Sven-Olof (red), *Arkiv i Halland. En vägledning till arkiven i länet*, Halmstad 2003
- Kruse, Tove & Larsson, Lisbeth (red), *Ett historiskt tillfälle. En festskrift till Håkan Arvidsson*, Lund 2003
- Langer, Joakim & Tell, Johan, *Robinsonön. Den sanna historien om svensken som räddade Robinson Crusoes ö*, Stockholm 2003
- Linjama, Eero, *Akademiska Orkestern 75 år, 1928–2003*, Åbo 2003
- Niemi, Marjaana & Vuolanto, Ville, *Reclaiming the City. Innovation, Culture, Experience*, Helsinki 2003
- Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg. Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940*, Lund 2003
- Nilsson, Ulrika, *Kampen om kvinnan. Professionalisering och konstruktioner av kön i svensk gynekologi 1860–1925*, Uppsala 2003
- Petersson, Magnus, *"Brödrafolkets väl". Svensk-norska säkerhetspolitiska relationer 1949–1969*, Stockholm 2003
- Poulsen, Else-Marie, *I C Møller – en pioner. Fra el-artikler till cold stores og skinkeeksport*, Esbjerg 2003
- Runeberg, Fredrika, *Receptbok*, Helsingfors 2003
- Skinner, Quentin & Stråth, Bo (eds), *States & Citizens. History, Theory, Prospects*, Cambridge 2003
- Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red), *Riksdag, kaffehus & predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, Stockholm 2003
- Teräväinen, Erkki, *Lavastettu rinnakkaiselo. Suomen ulkopolitikka johtavassa länsisaksalaislehdissä*, Helsinki 2003
- Thuen, Harald, *I foreldrenes sted. Barneredningens oppdragelsediskurs 1820–1900. Eksemplet Toftes Gave*, Oslo 2002
- Vallgård, Signild, *Folkesundhed som politik. Danmark og Sverige fra 1930 til idag*, Aarhus 2003
- Vihma, Susann, *Designhistoria – en introduktion*, Stockholm 2003
- Vihavainen, Timo, O. W. Kuusinen. *Ja taistelu Stalinin perinnöstä*, Helsinki 2003
- Wahlberg, Mats (red), *Svenskt ortnamnslexikon. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet*, Uppsala 2003
- Wibeck, Sören, *Religionernas historia. Om tro, hänförelse och konflikter*, Lund 2003
- Ågren, Maria (red), *Hans & Hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, Uppsala 2003

- Åström, Patrik, *Senmedeltida svenska lagböcker. 136 lands- och stadslagshandskrifter. Datering och dateringsproblem*, Stockholm 2003
- Österlund-Pötzsch, Susanne, *American Plus. Etnisk identitet hos finlandssvenska ättlingar i Nordamerika*, Helsingfors 2003

Medverkande i detta häfte:

Fil dr Bertil Andersson, Göteborg, prof Donald Broady, Uppsala, doc Jakob Christensson, Lund, fil dr Samuel Edquist, Uppsala, fil mag Johan Eellend, Södertörn, phd Bo Fritzbøger, Köpenhamn, doc Pär Frohnert, Stockholm, fil mag Malin Grundberg, Stockholm, prof Dick Harrison, Lund, fil dr Susanna Hedenborg, Uppsala, fil dr Lars Hermanson, Uppsala, fil dr Rolf Hugoson, Umeå, prof Maths Isacson, Uppsala, prof Ulf Jonsson, Stockholm, fil dr Marko Lamberg, Jyväskylä, doc Daniel Lindmark, Umeå, prof Frank Meyer, Oslo, fil mag Lena Nilsson, Stockholm, doc Jonas Olofsson, Uppsala och Lund, prof Sverker Oredsson, Lund, fil dr Tom Petersson, Uppsala, doc Michael F Scholz, Visby, fil mag Per Simonsson, Stockholm, doc Yvonne Maria Werner, Lund, fil dr Sofia Åkerberg, Umeå, fil mag Johan Östling, Lund.

